

સોરઠી ખડારવટીયા

:: ભાગ પહેલો ::

સંપાદક
કવેશ્વર મેવાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૭૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સોનકી બારવટીયા-૧

વિષય સી : ૩૫૪ :: ૨૩૩૬૩

સોરઠી બહારવટીયા

:: ભાગ પહેલો ::

મૂલ્ય આઠ આના
પાકું પુકું બાર આના

સંપાદક
અવેરચંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય
રાણપુર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૭૨

૧૯૨૭ : ત્રવેન્કર
પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦
૧૯૨૮ : બન્યુઅારી
બીજી આવૃત્તિ : ૩૯ ૩૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

બીજી આવૃત્તિનું નિવેદન

ફક્ત પાંચ જ અઠવાડિયામાં આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિની બે હજાર પ્રતો પ્રજાએ ઉપાડી લીધી, એ હકીકત એમ બતાવે છે કે ગુજરાતની પ્રજા પોતાની પડતીના, અધોગતિના સમયમાં પણ શૈર્ય, સાહસ અને એકનિષ્ઠ પવિત્રતાનાં દ્રષ્ટાંતો સામે મમતા અને માન-લાવની નજરે નિહાળી શકે છે. ગુજરાતની શહેરી અને ગ્રામ્યવાસી, સમસ્ત જનતાને અસલી સૌરાષ્ટ્રીય લાવના અને અસલી સળળ લાષા પ્રત્યે જે આદર જન્મેલો છે, તેને સવિશેષ સંતોષવામાં આ મારો નમ્ર પ્રયાસ ખપ લાગ્યો. સમજીને મારા આહુ કાર્ય પર હું બેવડો પ્રેમ અનુભવી રહ્યો છું. મારી દષ્ટિ સામે તો ચોરડી સાહિત્ય-સામ-ગ્રીના થોડેથોડ તરવરે છે. એને વાળીમાં ઉતારવા દિવસ રાત હું તલપું છું. પરંતુ એ મારી ત્વરાનો આધાર જનતાની ઝીલવાની ગતિ પર રહેલો છે.

‘ખંડારવટીયા’નાં વૃત્તાંતો પર તરેહ તરેહના તર્કો થઈ રહેલા છે અને પૃથ્થવામાં આવે છે કે શું લોકોને ખંડારવટે અલવવાં છે ? પુસ્તકની સચોટ અસર વિષે પણ ભાતભાતનાં ધરણો કંપાય છે : કોઈ કહે છે કે એના વાચન દ્વારા કતલ અને ખદલો લેવાની ખાલ-વાસનાઓ તૃપ્ત થાય છે, તેથી જ શુવડો એના પર આક્રિંત છે ! કોઈ કહે છે કે એમાં અંગ્રેજ અધિકારી-ઓની દુર્દશાનાં જે ચિત્રો આવે છે તે નિહાળવામાં પ્રજાનો અંગ્રેજરાજ પ્રતિનો સ્વાભાવિક અણગમો સંતો-ખાય છે. તે સાટે પ્રજા પ્રેમથી વાંચે છે ! વગેરે વગેરે. આવી કોઈ કંપનાના ઘોરા છૂટા ન મૂકવા સહુને મારી વિનંતિ છે. કેમકે હજી તો આથી અઢી ત્રણ ગણો દંતિકાસ બાકી છે. અને મારો સવિસ્તર પ્રવેશક હજી પાછળ છે. મારો હેતુ રાજદારી નથી, ઐતિહાસિક છે. હું તો, રાજવત્તા જેને કેવળ “ હરામખોરો ” શબ્દથી પતાવે છે અને બીજી બાબુથી અમુક વર્ગ જેને દેવ-તુલ્ય બતાવે છે, તે કાઠીઆવાડી ખંડારવટીયાઓ વિષેનો

વિવેકપૂર્વકનો વિચાર કરવાની સામગ્રી પૂરી પાડી રહ્યો છે. હું તો ખહારવટીયાની વીરતા સામે અંગ્રેજોની જવાં-મદદી પણ આલેખી રહ્યો છું. પરંતુ, કીનકેઇડ સાહેબ જેવા અનુભવી અને ઇતિહાસ રસિક સીવીલીયને પણ પોતાના અમલદારી દૃષ્ટિબિન્દુને વશ બની જઈ 'Outlaws of Kathiawar' નામના પુસ્તકમાં કાઠીઆવાડી ખહારવટીયાનું જે હાસ્યજનક, ઉપરછલું અને પામર ચિત્ર આંક્યું છે, તે તથા તેનાં જેવાં અન્ય એક-પક્ષી ચિત્રોની પ્રમાણિકતા જૂઠી પાડવાની પણ હું જરૂર સમજું છું. વળી મારો આશય તો માત્ર ખહારવટીયાનો જ નહિ, પણ એ પ્રત્યેકની આસપાસ જીવાયેલા લોક-જીવનનો ઇતિહાસ પણ અજવાળે આણવાનો છે. વિશેષ તો મારો ભવિષ્યનો પ્રવેશક યોદ્ધો. અને હવું તો બેંગીદાસ, જેસો વેજો, રામ વાળો, બેધો માણેક વગેરે બેંગી જેવા નરવીરો બાકી છે.

પ્રથમાવૃત્તિમાં અધુરી રહી ગયેલી એક ફરજ બજાવી લઉં: આ વાતોના સંશોધનમાં ખીમા જતના કુટુંબી ભાઈશ્રી રાણા આલા મલેકે મને સારી મદદ કરી છે. એ બહાદુર ભાઈએ કાઠીઆવાડ એજન્સી પો-લિસમાં ખહારવટીયાનો પીછો લેનાર બાહોશ અધિકારી તરિકેની ઉંચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. અત્યારે એ ભાઈ જામનગર રાજ્યમાં ફ્રેજદાર છે. જૂના કાળની મદદાનગીનો, પડછંદ દેખાવડી શારીરિક સંપત્તિનો, અને નેકીનો એ બેવા જેવો નમૂનો છે. એનો હું આભારી છું. ખીબા સદદગાર તે અકાળા જાનનાં રહેવાશી ભાઈશ્રી પાલજી ઠક્કર છે. એમની ઝીણી દૃષ્ટિ, અને ધીરી ઠાવડી વાણીમાં વિવેકભર્યું આખાદ વર્ણન કરવાની એની શૈલી મને ઘણી ગમી છે. તે ઉપરાંત ભાઈશ્રી ગણુભાઈની હેતલરી અને કીમતી સહાય તો અવારનવાર મળવી જ રહે છે.

સારાજી સાહિત્ય મંદિર:

રાણપુર :

તા. ૨૪ : ૧ : ૨૮

સંપાદક

નિવેદન

પાંચ જ બહારવટીયાનાં આ વૃત્તાંતો છે. પાછળ એવા, ને એથી ચટિ-
યાવા બીજા પંદર ચાલ્યા આવે છે. પાઠકો આટલી વિગતોને સારી પેઠે
પચાતી હયે; ત્યાં સુમત્ર બહારવટા—યુગની મીમાંસા કરતો એક પ્રવેશક
પણ રજૂ થઈ જશે.

‘રસધાર’માં બેગીદાસ ખુમાળ, સંઘજી કાવેડીયા, અલો સોરડીયા,
હીપો ખુમાળ, વરનાંઝ ધાધલ વગેરે: અને રા. રા. રામચૂરા તરફથી
ભીમો જન, મીતલો મહીયો વગેરે: એમ ત્રૂટક છૂટક બહારવટીયા આવે-
જાતા આવે છે. પરંતુ આમાં તો સાંગોપાંગ સંમંદની દૃષ્ટિ છે. તમામ
બહારવટીયાની—અને એ પણ તેઓની કાળી કળણી બન્ને બાબુની, મળી
શકે તેટલા તમામ ષટના—પ્રસંગોની, માત્ર પ્રશસ્તિની જ નહિ પણ સાથો-
સાથ નિંદા ચરિત્રદોષોની પણ રજૂઆત કરવાનો આશય છે. માટે જ
‘રસધાર’ની રંગબીલાવટ ‘બહારવટીયા’માં મર્યાદિત દેખાશે.

બવિબ્યના કેા ઇતિહાસકારને માટે આ એક માર્ગદર્શન સ્વાય છે.
રાજસનાઓનાં દફતરોમાં ફક્ત એકપક્ષી—ને તે પણ નજીવો જ ઇતિહાસ
છે. લોકકંઠની પરંપરાના બહુરંગી ને છલોછલ ઇતિહાસ છે. પ્રજા માર
આતી, લૂંટાતી, પીડાતી, છતાં લૂંટનારાઓની જવાંમતીને ન વિસરતી. એ
હત્યારાઓની નેકી પર આક્રિન હતી. બહારવટીયાની કતલ એને મન
સ્વાભાવિક હતી, પણ એ કતલના હાઈમાં રહેલી વિલક્ષણ ધર્મનીતિ
એની દૃષ્ટિમાં બહુ આંજતી. માટે પ્રજાએ એ મહત્તાની ચિરંજીવ મુખ-
નોંધ રાખી લીધી.

ને છતાં, એ કંઠસ્થ હકીકતોની ઐતિહાસિકતાને પણ મર્યાદા છે ખરી: એ લોકમુખની કથાઓ જુદી પણ પડે છે. દષ્ટાંત દાખલ, બીમા જતની માથાક નન્નુડીનું અસ્તિત્વ ભા. શ્રી. રાયચુરાનું કલ્પિત નથી, પણ વિશ્વાસ-પાત્ર લોકોક્ત છે, તેમ તે પાત્રને મને મળેલો ઇન્કાર પણ વિશ્વાસપાત્ર લોકોક્ત જ છે. એવું બીજા ઘણાનું સમજવું. ઉપરાંત વીરપૂજક પ્રત્યે અનિષ્ટ વાતોને ઓછી સંધરી હશે એમ પણ દિસે છે. રાત્યાસત્ય નક્કી કરવા આજે સાધન પણ નથી રહ્યું, એટલી એની ઐતિહાસિકતા ઓછી. પણ આ બધું પ્રગટ કરવાથી અસત્ય હશે તે આપોઆપ લોકો જ આંગળી ચીંધારીને બતાવી દેશે. ઇતિહાસની છલાવટ થશે.

બલે ઐતિહાસિકતા ઓછી રહી; લોકોની કલ્પના કદાચ હોય; તે પણ એ બતાવે છે કે લોકોની કલ્પના કેવા આદર્શોને વંદન કરતી હતી. લોકો પવિત્રતાના પૂજક હતા. એ લોક-આદર્શ લગભગ તમામ બહારવટી-યાની વાર્તામાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે જ્યારે જ્યારે બહારવટીયો નેશીને માર્ગેથી લપટયો છે. ત્યારે ત્યારે જ એનો નાશ હાજર થયો છે. દેવતાઓની જેમ સદાયની માન્યતા પણ એજ કથા કહે છે.

આટલું સ્મરણમાં રાખીએ: કે બહારવટાંનો ખરો યુગ અદારમી સદીના અસ્ત સમયથી આરંભાયો, આખી ઓગણીસમી સદી ઉપર પરાજિત રહ્યો, ને વીસમી સદીની પહેલી વીસીમાં જ ખત્તારા થઈ ગયો. એનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ રામ વાજો હતો. તે પછી રહી છે ફક્ત ચોરી ને લંડકાટ. કોઈ એને બહારવટું ન કહેજે. એ નર્મ ચોરડાકુઓને આ સંગ્રહમાં સ્થાન નથી. બહારવટાં-નીતિનો છેલ્લો ને ઓલવાતા દીવાની ઉજ્જવલ જ્યોત સરખો નેકાદાર પુરોહિત રામ વાજો જ આ સંગ્રહનો સીમા-સ્થંભ બનશે.

ભા. શ્રી. રાવળે આલેખેલાં આ પુસ્તકનાં શોભા-ચિત્રો કોઈ બહારવટીયાની તસ્વીરો નથી, પણ પ્રત્યેકના અરિત્રમાંથી ઉઠતા પ્રજ્ઞાન જ્વલિત દ્યોતક કલ્પના-ચિત્રો જ છે. છેલ્લાં બે ચિત્રો બદલ 'બાલમિત્ર'ના ત્રણેકનાં જગી હું.

સારાજી સાહિત્ય મંદિર

૧૮ : ૧૧ : ૨૭

સંપાદક

સાંકળિયું

નામ.	પૃષ્ઠ	સમય
૧. બીમો જત	૧—૨૨	આશરે ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦
૨. બાવા વાળો	૨૩—૫૪	„ ૧૮૨૦ ની આસપાસ
૩ વાલો નામોરી	૫૫—૮૬	„ ૧૮૯૦
૪ ચાંપરાજ વાળો	૮૭—૧૦૭	„ ૧૮૩૫
૫ નાથો મોઢવાડીયો	૧૦૮—૧૩૮	„ ૧૮૩૦

ભીમો જત

નાથાણીનો નર છે વંકે
ભીમા તારે દેશમાં ડંકે રે !

બાદરને કાંઠે ભીમડો બગ્યો, જતડાની લાગી ખાંત
રાત પડ્યે ભીમા રીડીયા રે, ગામોગામ ગોકીરા થાય
—નાથાણીનો૦

ઝોળક ગામમાં ઉતારો કીધો, ખરડે બજારું થાય
ઉપલેટા ગામના બામણ જમાડ્યા, ગોંડળ થર ! થર ! થાય
—નાથાણીનો૦

તરવાડુંનાં તારે તોરણ બંધાણું, ને લાલે પોંખાણું ભીમ
ઢાલ ત્રાંખાણુ ધ્રુશકે વાગે, વાડું ચડી છે હબર
—નાથાણીનો૦

આર્ચીતી સંધીડે ગોળી મારી, ને લાગ્યાની આઝી ખોટ
*લાલબાઈ તુંને ધ્રુશકે રાવે, *કુલબાઈ ભેવે વાટ
—નાથાણીનો૦

*બન્ને ભીમાની દીકરીઓ હતી.

ભીમો જત

કેળા તાબાના મેરવદર ગ્રામની સીમમાં ભીમા નામનો એક જત પોતાના આપદાદની બે સાંતી જમીન ખેડીને પેટ ગુજારે કરે છે. પોતાને ખીજા તથા બાધઓ છે. ઘેર બે દીકરીઓ ને એક દીકરો છે.

એક દિવસ આ ખેડુ હિપર બા કુંભાજીની આંખ બદલી.

“ભીમા મલેક !” મેરવદરના ફાજદારે ધીરે ધીરે ઝરા દેવા શરૂ કર્યા, “બા કુંભાજીએ સદેશો કહેવરાવ્યો છે.”

“શું કહેવરાવ્યું છે સાહેબ !” ભીમા જતે સલામ કરીને પૂછ્યું.

“ કહેવરાવ્યું છે કે બે સાંતીની જમીન ખેડો છો તે છૂટી જશે. ”

“ પણ કાંઈ વાંક ગુન્હો ? ”

“ બારવટીયાને તમે રાટલા આપો છો. ”

“ ફોજદાર સાહેબ, અમે સુવાણે રાટલા નથી આપતા. આપવા પડે છે. કાલે ઉડીને કાકાઓ મેરવદરને કુંડી મારશે, જાણો છો ? અને ખેડુનાં સાંતી છોડાવે છે ત્યાં તમે આડ માર ઝીંકવા નથી આવતા. વસ્તીને માથે એક કોરથી બારવટીયા આદુ વાવે, ને બીજી કોરથી તમે. ”

ભીમા જતનો જવાબ ફોજદારે ગોંડળ પહોંચાડ્યો. એ વાંચીને ભા કુંભાજીને રૂંવે રૂંવે ઝાળ લાગી. એક સો મકરાણીનું થાણું મેરવદર ગામના ટીંબા માથે મોકલાવી દીધું અને હુકમ લખ્યો કે “બારવટીયાને આશરો દેવાના ગુન્હા બદલ ભીમા મલેકની મેરવદર ખાતેની બે સાંતી જમીન ખાલસા કરવામાં આવે છે.”

સાંભળીને ભીમા ઘડીબર થંભી ગયો.

“અમારો ચાર ભાઈઓનો જીવાર બાજરીનો આછો જડો જે રાટલો હતો, તે પડવીને ભા કુંભોજી ગોંડળના રાજ મોલમાં હવે દૂધ ચોખા શે દાવે જમશે ?”

એટલું બોલીને એણે ચારે ગમ આંખો ફેરવી.

“અને ભીમા મલેક !” ગામલોકોએ બેળા થઇને પોકાર કર્યો, “મેરવદરને માથે સો મકરાણીનું થાણું ખેડું-તારે એકને પાપે આખા ગામની ખેડી છુટી !”

ભીમાના દિલમાં કારમો ધા વાગી ગયો. ચાર ભાઈઓએ મળીને બહાર નીકળી જવાનું પરિણામ કયું. પોતાના ઘરમાં નાથીબાઈ નામે જતાણી છે. જઈને પોતે એને પૂછ્યું “તારી શ્મ મરજી છે જતાણી ?”

“મરજી ખીજી શી હોય?” જુવાન જતાણીએ છાતી કાઢીને જવાબ દીધો, “ભા કુંભાજીની હારે ભરી પીઓ.”

“અને તું?”

“હું મારા ભાઈ પાસે ભોગાટ ગામે જઈને આ ઊકરાં મોટાં કરીશ.”

“ગોડગની ફોજ કનડો તો?”

“તો મને ય હથીઆર વાપરતાં ક્યાં નથી આવડતાં?”

“દીક ત્યારે અલ્લાખેલી!”

“અલ્લાખેલી! અમારી ચિંતા મ કરજો. સાહેબ ધણી તમને ઝાઝા જશ દેવરાવે!”

ભીમો દેખાવે ભારી રૂડો જુવાન હતો. ગળાંદાર તો એટલો બધો હતો કે હળાર માણસની મેદની વચ્ચે એની છાતી બધાથી ઉંચેરી દેખાય. માથું જાણે આભનાં રમતું હતું. ભવાં જાડાં: આંખો કાળી, ચમકતી ને ઠરેલી: અને એ ગોરવરણા ચહેરાને ફરતી ટાળજાધેરી દાઢી મૂઝ એક વાર જોયા પછી કદી ન બૂલાય તેવો મ્હોરો બતાવતી હતી. એવા જવાંમદ ભાયડાને ‘અલ્લાખેલી’ ફરતી નાથીબાઈ પણ જતની દીકરી હતી, એટલે રૂપ તો ટગલાખંધ પધરાણું હતું.

ચારે ભાઈઓએ સરજ આથમવા ટાણે ભાદર કાઢે જઈને નમાજ પડ્યા. ભાદર માતાનાં ભરપૂર વહેતાં નીરમાંથી ખોખો ખોખો ભરીને છેલ્લી વારતું પાણી પીધું. પોતાની બે સાંતીની સીમ હતી તેમાંથી ચપટી ચપટી માટી લઈને માથા ઉપર ચગવી ભીમો ખોલ્યો કે

“માતાજી, તેં આજ સુધી અન્ન દીધાં ને ભાદર માતાએ પાણી આપ્યાં. એ અન્ન પાણીથી બંધાયેલી આ કાયા જે ઉપર ને ભીતરથી પાક રહી હોય, તો તો બારવટમાં ભરે રહેજો, ને જે તમારું કણ સરખું ચે કૂડી કરણીમાં વપરાણું હોય તે અમારું ધનોત પનોત નીકળી જાશે.”

એમ નદી અને ધરતીને પગે લાગીને ચારે ભાષાઓએ સાથે વગડાની વાટ લીધી. અને જતોનાં ગ્રમડાંમાંથી પોતાના જાતભાઈઓના જીવાનો ભેળા કરવા લાગ્યા. પચાસ ધોડેસવાર અને ચાર પેદલ સિપાઈ: ચાર ભાષાઓ પોતે: પણ છસઠ પેટના ખાણ પૂરવા માટે અનાજ નહોતું. શું કરવું, તેના વિચાર ભીમાને મુંઝવે છે. તેટલામાં એક સહાય મળી.

કૂતીયાણા તાબાનું રોધડા ગામ; અને ગામમાં તૈયબ સંધી નામનો ગામેતી રહે. તૈયબ ગામેતીએ ભીમાને સમાચાર કહેવરાવ્યા કે “પ્રથમ આપણે એ ય જણા એક ગામતર કરીએ. પછી મોટે બારવટે નીકળીએ. માટે તું આંહી આવ.”

ખાસઠ માણસોની ફોજ સાથે ભીમો રોધડે ગયો. સામે તૈયબ ગામેતીએ પણ એટલાં જ માણસો પોતાનાં લીધાં. ભાદર-કાંઠે ભેસીને પરિયાણ કયું. ભીમાએ વાત છેડી કે

“તૈયબ ગામેતી ! હું તો મારે માથે અધરમ ગુજર્યો છે એની સામે કળકળતો નીકળ્યો છું. મારી લૂંટફાટમાં પણ હું ધરમને પગલે હાલવા માગું છું. પણ તમે ખાનદાન રે’ને, એટલું કહી મેલું છું.”

એવા રોગંદ ઉપર કસુંબા લઇને બન્નેની ફોજે જુનાગઢની ગીરનું દોણ ગામ ભાંગ્યું. ભાંગી, લૂંટની ગાંસડીઓ ખાંધી, તૈયબ કહે કે “ભીમા મલેક, હવે ભાગીને ઝટ ઠેકાણે થઇ જાઇએ.”

“તૈયબ ગામેતી !” ભીમાએ મલકડીને કહ્યું, “ભીમાથી કાંઈ એમ ભગાશે ? તો તો જુનામઢવાળા કહેશે કે ભીમાની જાગેતા જતાણી નહિ હોય.”

“ત્યારે ?”

“જુનેમઢ ખચર દઇએ કે જેને આવવું હોય તે ખુશીથી આવે. અને વાર આવવાની વાટ જોઇએ.”

એ રીતે જુનામઢ સરકારને સદેશ દેવરાવ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી ધન્ય અગવીને રોજની અકેકે ચોરાસી જમાડી. રોજ

રાત બધી કાંડીયા રાસ રમ્યા. ચોથે દિવસે પડાવ ઉપાડીને ચાલતા થયા, ત્યાં જુનાગઢની વારનાં બાલાં ઝળક્યાં. તૈયબ ગામેતીએ કહ્યું,

“બીમા મલેક ! તમારે વાંકે આ વાર હમણાં આપણને અંતરિયાળ રઝળાવશે. હવે શું કરવું ? ભાગી નીકળાય તેમ નથી. શત્રુઓ લગોલગ પહોંચ્યા છે.”

“મારે વાંકે હોય તો તમે કહો તેમ કરું તૈયબ ગામેતી.

“તમારે તમે ઉભા રહીને વારને ઠોપ રાખો, ત્યાં હું માલને ઉવાડ કરી નાખું.”

ભોળે બીમડે કહ્યું “ભલે !”

ધરેલું લૂગડે લાદેલ સાંઢીયા અને ઘોડા હાંકીને તૈયબ રાધડે આવ્યો. રાધડામાં માલ સંતાડી પોતે જુનાગઢમાં બેસી મયો, અને નવાબના કાનમાં વાત પુકી દીધી કે “દોણુ ગામ તો બીમડે ભાંગ્યું છે.”

આ બાબુ બીમો જુનાગઢની વાર સામે ધીંગાણું કરતો કરતો, તૈયબને સારી પેઠે ભાગવાનો સમય આપતો આપતો આવ્યો આવે છે. આગળ પોતે છે, ને પાછળ જુનાગઢની ફોજ છે. એમ કરતાં ગાંધકડાની સીમ સુધી પહોંચાડી દીધા, અને બંને ફોજની ભેટભેટ થઇ ગઇ.

“બીમાભાઇ !” નાનેરા ભાઇ હસન મલેકે તલવાર ઉઠાવીને રજા માગી, “આજ હવે મારે વારે છે.”

એમ બોલીને ત્રણસો જુનાગઢીયા જોદ્દાની સામે પોતે એકલો ઉતર્યો, ને પંદર શત્રુઓને ધાર કરી પોતે મરાયો.

મીં ગળે ન કેસરી મરે
રણમેં ધંધુકે રત

હસન મલેક પડકારે મરે
બીમો બીમો જત

[જેમ વર્ષાની ગજના સાંભળી કેસરી સિંહ માથાં પછાકી મરે, તેમ હસન મલેક પણ શત્રુના પડકારા સાંભળતાં વારે જ સામો ત્રાટકી મર્યો, એટલે જ હું એને સાચો જત કહું છું.]

શત્રુની ફેજને રોકતો રોકતો ભીમો તેરમે દિવસે બાદર-કાંકા ભેળો થઈ ગયો. પહોંચીને એણે પોતાના બાઈ હસનના મોતનો અફસોસ ગુળગૈયાં. રાધડે પોતાના આવવાની જાણ દેતાં એને જવાબ મળ્યો કે તૈયબ ગામેતી એ લૂંટના માલમાંથી રતિ માત્ર પણ ભીમાને આપવાનો નથી. અને જુનાગઢ રાજ્યને પણ ભીમાનું નામ દેનાર તૈયબ જ છે.

“ધમાનને માથે થુંકનાર આદમીને હજારે ધ્યાનત હજો !” એટલું બોલીને ભીમો પાછો ચડી નીકળ્યો. ગોંડળની સીમોમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ભીમા બારવટીયાના પડછાયા ઉતરવા લાગ્યા. સાપની પુકે ચોમેર ઝેર ફેલાય તેમ ભીમાની ફે ફાટ્ટી થઈ ગઈ.

(૨)

હાથ ચાડિકે આવીયા

એતાં દળ અહરાય

ગલોલીનાં ધમત્રાણુ

બારથ રચાવ્યો તે ભીમડા

“એલા સળગાવી મેલો આ ઢાંક ગામને; આ ગામની વસ્તી ભીમ! જતને રોટલા પોગાડે છે.”

એવી હાકલ દેતી, ગોંડળ, જુનાગઢ ને જામનગર એ ત્રણે રાજ્યની ફેજ, પાંચ હજાર માણસોથી ઢાંક ગામને પાદર આવીને ઊભી રહી.

વસ્તીએ આવીને હાથ જોડ્યા. “ઓ માઆપ ! અમારો ધલાજ નથી. અમે રોટલા આપતા નથી, પણ અમારાં ભાત જોરાવરીથી ઝુંટવી લ્યે છે.”

“બોલાવો એ બારવટીયાને ભાત દેનાર ભતવારીઓને.”

પંદર વીસ કણબજોને કારડા મારી મારી, એનાં બાળબચ્ચાં શતાં મેલાવીને, લોહીને આંધુડે રોતી હાજર કરી. ફેજના અમ-

લદાર મલિણીના મર્મ વહૂટી જય એવી તડ દધ ધમધમાવવા મંડ્યા કે “બોલો રાંડો, કાણે કાણે ને ક્યારે ક્યારે ભાત દીધા ?”

“મારા પીટયા ! તારાં વાલાંમાં વિજેગ પડે ! તને લગવા નનો ય ભો’ નથી ? અમે તે શું બહાલપના રોટલા દધ આવીએ છીએ ? તારા કાકાઓ બબ્બે જોટાણીયું બધુકું સામી નોંધીને ઉભા રહે છે. અને ધરાવ અમારાં ભાત ઉપાડી જાય છે.” કણબજો કાટે મ્હોંયે સાચી વાત બોલવા મંડી.

“બોલો ક્યાં પડ્યા છે બારવટીયા ? નીકર જીલ ખેંચી કાઢીશ.”

“આ પડ્યા ચાડિકે તારા કાકા ! પાંચ હજારની ફોજ ફેરવજ, તે જાને એને મારવા ! સીતેર જ માણસે પડ્યો છે બાદરનો સાવજ બીમડો.”

ચાડિકાના કુંગર માથે થોડા થોડા પથરોની ગોથ લઈને બારવટીયો લપાણો છે. બેળાં ફક્ત સીતેર માણસો છે. ઘર-ગોળાનો તો તોટો નથી. એમાં પાંચ હજારની ફોજ સમુદ્રના પાણી સરખી વહી આવે છે. ઉંચા પથર ઉપર ચાડિકા બેઠો હતો તેણે વારનાં હથીઆર ચમકારા કરતાં દીઠાં. ચાડિકાએ ખબર દીધા કે “બધુકું ધરબો.”

કુંગર ઉપર સીતેર બરકંદાજ અને નીચે પાંચ હજારની પલટન : સાંજે સાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યું. રાત પડી એટલે બારવટીયા પ્રભુને જોળે બેસી ગયા. અંધારામાં બારવટીયાને અદશ્ય થયા જોઈને હાથ ધસતી ફોજ ગિરતેજ મ્હોંયે પાછી વળી.

ગોંડળથી મકરાણીઓને માથે હુકમ આવ્યો કે “બીમાની નાયડી નાથીબાઈ ઉપર દગાણુ લાવો, એને કનડ્યા વમર બીમો નમશે નહિ.”

“નાથી ડાશી !” સિપાહીઓ દમદમટી દેવા લાગ્યા, “બીમો ઘેર આવે એ કે નહિ !”

“ન આવે શા સાર ભાઈ ! મારા ઓઢણાનો આવંદ છે, મારા ચૂડાનો પહેરાવતલ છે, ને મારી સંભાળ લેવા કેમ ન આવે ? નાથીએ ગાવડીને ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં નિર્ભય અને મીઠે અવાજે જવાબ દીધો.

“ત્યારે તું કેમ ખબર નથી દેતી ?”

“હું શીદ ખબર દઉં !”

“ગોંડળનો ચોર છે માટે.”

“ગોંડળનો ચોર હશે, પણ મારો તો લખેશરી આવંદ છે ને ! જેનો ચોર હોય એનાં બાવડાં કાં લાંગી ગયાં છે ? ગોતી થ્યે, જે મોઢે મૂછ હોય તો.”

“બરો કરછ, પણ હાથમાં બેડીયું પડશે ! બહુ ફાટય આવી લાગે છે, ખરું ને ?”

“બસ ! લા કુંભોજી ખડ ખાવા બેઠો ? મરદની ઝીંકે ઝલાતી નથી એટલે અબજાને માથે જેર કરવું છે ? મારા કાંડમાં કડીયું જડવી છે ? તમે ખીચડીના ખાનારા, લાજ આપ્યે સોતા પાછા વળી જાઓ. નીકર ધરવાળીયુંના ચૂડા અખડી જશે. હું જતાણી છું, જાણો છો ?”

“એલા ઝાલીને બાંધી થ્યો એ શુરવીરની પુંછડીને.”

એમ હુકમ થાતાં તો નાથીબાઈએ કછોટો બીડ્યો. ભેટમાં જમ્યો ધરબ્યો અને તરવાર ઉપાડી. પોતાની બે નાની દીકરી અને એક દીકરાને લઇને ઓસરીએથી નીચે ઉતરી. જેમ માણસો એના અંગ ઉપર હાથ કરવા જાય તેમ તો “જે દતાર ! જે જમીયલશા !” એવા અવાજ કરતી જતાણી તરવાર વીંઝતી પડમાં ઉતરી. ત્રણ મકરાણીઓને જખ્મી કર્યાં. પોતાના કપાળમાં પણ તરવારનો ધા ઝીલ્યો.

અબજાના અંગ ઉપર હાથ ઉપાડવાની જાણ થાતાં આખું ગામ જેવા હલકયું. જત બધા ઉશ્કેરાઇને તૈયાર થયા. મકરાણીઓએ તૂર્ત ચાણાનો માર્ગ લીધો. પણ પછી તો મેરવદરમાં

રહેવામાં આવશે અને આવવાનું જોખમ જાણીને નાથી પાછ બે દીકરી તથા દીકરાને તેડી માલણકા મામે ગઇ, અને ત્યાંથી જા કુંભાને કહેવરાવ્યું કે

“રજપૂતનો ખેટો આવી હથકાઇઓ ન દાખવે. અને છતાં મને પકડવી હોય તો હાથ્યા આવજો !”

(૩)

બખીઆરાના કુંબર ઉપર ગેબનશા પીરનું એક નિર્જન પુરા-તન થાનક હતું. બીમે ખારવડીયો ગામ બાંગીને જ્યારે જ્યારે બખીઆર આવતો ત્યારે પીરની કચર પર કીનખાપની નવી સોડય અને નવી લીલી ધમ્મ ચડાવતો. હવે તો બીમે બખીઆરા ઉપર જ પોતાનું બેસણું રાખ્યું છે. પીરના થાનક ઉપર ગુલેનારનાં ઝાડવાં લાલ ચુંદડી ઓઢીને ઉભાં હોય તેવાં પુલડે બાંગી પડે છે. સવાર સાંજ નળીયામાં લોખાનનો ધૂપ કરીને બીમે પોતાની તલવારને પથુ ધૂપ દે છે. તસ્ખી ફેરવે છે. અને પછી ચોમેરથી જાસસો આવે તેની બાતખી સાંભળે છે. ગણોદ બાંગીને અને બાણાજી દરબારને દાર મારીને ગઇ કાલેજ બીમે આવ્યો છે. ત્યાં આજ એક દૂત દોડતો દોડતો બખીઆર ચડ્યો આવે છે.

“કેમ, વલીમામદ ! શા સમાચાર ?” બીમે તસ્ખી ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું.

“ભાદર-કઠિા તો આખો ય ઉજ્જડ ! ફક્ત પાધરીઓ તરણુચના વાડા વાવે છે.”

“બલે વાવતા બચાડા ! પણ ખબરદાર, સાંતી નામ જૂતવા દેશો મા. હો કે !”

ત્યાં બીને જાસસે ડોકું કાઢ્યું. મ્હોં સ્યામ ચઇ ગયેલું છે.

“કેમ મોઢે મશ ઢળી છે સુલતાન ?”

“બીમા બાપુ, મકરાણીઓએ નાથી ડોશીને માથે હાથ કરી કરી લીધો.”

“ઠીક. જતાણીએ કયાં થા ઝીલ્યા ?”

“ બરાબર કપાળ ઉપર. ”

“ બસ ત્યારે. *પારોઠના ખાધા હોત તો મને પસ્તાવો થાત. ”

“ ડોસી બહુ રડાં લાગ્યાં બાપુ ! ત્રણ મકાને સવાર્યા અને બચ્ચાંને લઈ ભોગાટ ચાલ્યાં ગયાં. ”

“ ભીમા મલેક ! ” સંગાથીઓ મૂંછે પગ દબાને તાડુકયા. “ ભા કુભો બાપડી ઉપર હાથ કરવા ગયો, અને હવે આપણે ઉપલેટા ધોરાજીને આગ જ લગાડવી જોશે ને ? ”

“ ના ભા, આગ મેલે ધ તો કાળી વાઘરીના કે કાઠીના કામા. ભીમાને એ ધંધો લાગે નહિ. ફરીવાર બોલશો મા, નીકર બોલનારની જાન કાપી નાખીશ. ”

સાથીઓનાં શરીર એ શબ્દો સાંભળીને સંકેડાઈ ગયાં.

“ અને જનમામદ, તું જઈને ઉપલેટ રાજવાળાઓને ખબર કર, કે આજથી ત્રીજે દિ’ હું પકું છું. માટે સાબદાઈમાં રહે. ”

“ બાપુ ! ચેતી જશે હો ! ”

“ ચેતાવવા સાડુ તો તને મોકલું છું. ચેનાચ્યા વગર કાંઈ આપણે ધા હોય ભા ? ”

પચાસ અસવારે ભીમો ઉપલેટા માથે પડ્યો. ચોકીદારો હતા એટલાની કતલ કરી, હુકમ દીધો કે “હાં, ચલાવો હવે લૂંટ.” પોતે આગળ ચાલ્યો.

એક ઘરના ફળીમાં પગ મેલતાં જ અંદર તૂળસીનો ક્યારો અને કવલી ગાય દીઠાં.

“ એલા પાછા વળો. ખબરદાર, કાંઈ એક નળીયાને પચ્છ હાથ લગાડશો મા ”

“ કાં બાપુ ? પટારા ભર્યા છે. ”

“ ધલાજ નથી, બાહજનું ઘર છે. ”

બારવટીયા બીજે ધરે દાખલ થયા. ભીમે ત્રાડ દીધી
“કેવા છો એલા ?”

“વાણીયો છું.”

“ભાઈયું મારા ! પગરખાં બહાર કાઢીને ઘરમાં ગરબે
હો કે !”

“કેમ બાપુ ?”

“વાણીયો ઉંચ વરણ લેખાય. એનું રસોડું અભગાય. પણ
હમણું ઉભા રે’જો.” એમ કહીને ભીમે વાણીયા તરફ ફર્યો.
“ભાઈ વાણીયા, પટારામાં ધરણું હોય એટલાં આંહી
આણીને મેલી દે. એટલે અમારે તારું ઘર અભગવવું જ
ન પડે.”

રસોડામાં ચુલે બાઈઓ રાંધતી હતી એની ડોકમાંથી દાગીના
કાઢીને વાણીયે હાજર કર્યાં. તત્ ભીમે પૂછ્યું,

“ક્યાંથી લાવ્યો ?”

“બાપુ ! મારી ધરવાણીના અને દીકરાની વહુના અંગ
માથેથી ઉતરાવ્યાં.”

“છ અમારે ન ખપે ભા, બાઈયુંનાં પહેરેલાં પાલવડાં
દાંધ ભીમે ઉતરાવે ?”

એટલું બોલી, ધરણું પાછાં દધ, ભીમે બગર ફાડવાનું
આદ્યું. દુકાને દુકાને ખંભાતી તાળાં દીંગાતાં હતાં તે બંદુકને
કંદે કંદે તોડી નાખી વેપારીઓના હડકા ઉધાડ્યા. વેપારી
પાંધડી ઉતારીને આડો ફરે એટલે પૂછે કે “વ્યાજ કેટલું ખાછ ?”
“એ બાપુ ! તમારી જો.”

“બોલ મા ભાઈ, નીકર ચોપડાને આગ લગાડી દધશ.”

વાણીઆણા આવીને આડી પડે, એટલે પોતે વાંસા વાળી
જોઈ જાય, અને કહે કે

“ખસી જ બાપુ બેનડી ! ઘેર તારી બોજાઈયુંને માથાં
દાંધવા સડલા નથી.”

લૂંટી, માલ સાંઢીયા માથે લાદી, કુંગરમાં રવાના કરી,
રાત પડી એટલે ભીમે આખા ગામને ભેળું કરી ચોક વચ્ચે
'જાંડરી' નામની રાસને મળતી રમત લેવરાવી.

“જાંડરી લઈશ કે જાંડરી લઈશ
“કુભાજના રાજમાં જાંડરી લઈશ”

એવાં ગીત ગાઈને અધરાત સુધી સીમાડા ગમવા. પણ
કાંઈ વાર આવી પહોંચી નહિ, એટલે જમીયલશાના જેજેકાર
બોલાવતો ભીમે બહાર નીકળી ગયો.

ઉપલેટું ઉંઘે નહિ
ગોંડળ થર થર થાય,
લીધી ઉંડળમાંય
ભલ ધોરાજી ભીમડા

(૪)

પાનેલી ગામના લખમણ સોનીના દીકરાની જાન ઢાંક ગામે
જાતી હતી. ભેળાં ત્રણ ગાડાં હતાં. ભાદર, માલણ અને ઓઝત
નદીની ઉંડી ઉંડી ભેખડોના પથર પર ખડ ખડ અવાજે રડતાં
ગાડાંની અંદર જાનૈયા ઝોકે જાતા હતા અને સરવા સાદ વાળી
સોનારણ જાનડીઓ કાઢીઆણીઓના જેવા મીઠા સર કાંઢી

ઝોર જાળે ઉગમણે દેશ

ઝોર જાળે આથમણે દેશ

વળતો જાળે કે વેવાયુંને માંડવડે હો રાજ !

એવાં લાંબાં ઢાળનાં ગીતોને સરે સીમાડા જોહાજી લાગતી,
ગાડું ચડીને પછાડય તેની સાથે જ ઉંચી ઉલળીને પાછી પટકાતી
પટકાતી ગાતી જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પરજીઆ ચારણોનાં નેસડાં
આવે છે, અને પદ્મણી શી ભેંસો ચારતા ચારણો ડાંગોના ટેકા
લઈ ઉભા ઉભા ટેકા કરે છે કે “એલા આ ટાણે જાનું ક્યાં
લઈ હાલ્યા ? ભીમડો કાકો બાળ્યો છે ? તમારાં ડીલની
આમડી સોત ઉતારી લેશે.”

“એ.....બીમે કાઢ કિ’ જનુને લૂટે નહિ, લૂટે.”

એમ બોલીને ગાઝખેડુઓ ગાડાં ધણધણાવે જાય છે.

એમાં બગબર વાવડી વાળી વાવ કેખાણી ને સરજ આથમ્યો. અંધારા ઘેરાવા લાગ્યાં. પાછળ અને મોઢા આગળ, એય દિશામાં ગામડાં છેડાં રહી ગયાં. વગડો ખાવા ધાય એવી નિર્જનતા પથરાઇ ગઇ. જનનનાં ગાડાં ઉધાડી સીમમાંથી નીકળી વાવડી વાવનાં ઝાડની ઘટામાં દાખલ થયાં, કે તૂર્ત જ પાંચ બોઝાનીદાર પડખંદ હથીઆરધારીઓએ છલંગ મારીને ત્રોળાવીયાની ગરદનો પકડી. એના જ ફેંટા ઉતારીને એને ઝકડી લઇ વાવના પગથીયાં ઉપર બેસાયાં, અને પડકારો માર્યો કે “ઉભાં રાખો ગાડાં !”

ગાડાં ઉભાં રહ્યાં. માણસો ફફડી ઉઠ્યાં.

“નાખી લો ઝટ ધરેણાં, નીકર હમણાં વીંધી નાખીએ છીએ.” એટલું કહીને બંદૂકો લાંબી કરી.

વરરાજના અંગ ઉપર એના બાપે માગી માગીને ધરેણાં ઠાંસ્યાં હતાં. ફાગણ મહિનાનો ખાખરો ફેસડો ફાટી પડતો હોય એવાં લુંબજુંબ ધરેણાં વરરાજાએ પહેર્યાં હતાં, એ તમામ ઉતારીને વરનો બાપ થરથરતો સામે આંબ્યો. કાંપતે અવાજે બોલ્યો કે

“ભાઇ, આ બીને બારવટીયો વળી કાણુ જાણ્યો ?”

“એળખતો નથી ! બીમડો કાઢો !”

“હેં ! બીમા બાપુનાં માણસ છે તમે ? બીમે બાપુ જનુને તો નથી લૂંટતો ને ?”

“કાણુ છે ઇ !” કરતો સામી બેખડમાંથી સાવજની ડ્યુક જેવો અવાજ જાળ્યો, “આંહી લાવો જે હોય એને. ”

સોની જીને પગમાં પડી ગયો “એ બાપુ ! આ પારકાં ધરેણાં : માગી માગીને આખર રાખવા લીધાં છે.”

“તો ભા, તારું હોય એટલું નેખું કાઢી લે. બાકી જીવ-એના ઘાગીના ઉપર તો તારા કરતાં મારો હક વધુ પહોંચે છે.”

‘ભીમા આપુ ! મારી ઉમેદ લાગી મા. વેવાઇને માંડવે મારી આખર રાખવા દો. અને વળતાં હું તમને કહેશો એટલું પ્રાણું સોંપતો બદશ.’”

“આપી ઘો એનાં ધરેણાં પાછાં. અને લાઇ, તું પાછો વળીશ ત્યારે દીકરીને રૂપીઆ પાંચસોની પહેરામણી અમારે દેવી છે. કેદિ’ વળશે ?”

“પરમ દિ’ અપોરે. ”

જન ક્ષેમકુશળ આવી ગઇ. ત્રીજે દિવસે પરણાવીને પાછા વળ્યા તે વખતે, એ જ બેખડે બેસીને ભીમો વાટ જોતો હતો.

“આ લે આ રૂપીઆ પાંચસો રોકડા. અને દીકરીને આ એક ઠાંઠકી. ”

ઠાંઠકી લેતી વખતે સોનીનો હાથ અચકાપો. પણ મહેંચેથી બોલાયું નહિ.

“કુમ હાથ ચોચો ? ” ભીમાએ ડોળા ફાટીને પૂછ્યું.

“આપુ, આ ઠાંઠકી ચોરીની હશે તો હું માર્યો જઇશ. ”

“સાચી વાત. આંહી તો ચોરીની જ ચીજું છે ભા. શાહુકારી વળી બારવટીયાને કેવી ? આપો એને રૂ. ૩૦૦ રોકડા. ” એમ બોલીને ભીમો હસ્યો.

બારવટીયા પાસેથી પહેરામણી લઇને જન પાનેલીને કેડે આવી ગઇ.

(૫)

“આપુ, દીકરી ઉમ્મર લાયક થઇ છે, એને કન્યાદાન દેવું છે. ”

“તે મા’રાજ, તમે કેડ પાનેલીથી પંથ કરીને અહીં આવ્યા એ શું ? પાનેલીમાં એટલા પટેલીયા ને શેડીઆ પડ્યા છે, એમાંથી કાઢજો શું એટલી ખેરીઆત ન કરી ?”

“પાનેલીના પટેલીની પાસે હું ગયો’તો આપુ, અને એણે જ

ભુવાનીમાં આવતાં જ આવે બારવટું આદ્યુઃ એક જોત-પૂરના દરબાર મૂળુવાળા સામે: કેમકે એણે વાધણીયા ગામમાં બાવાવાળાના આપની જમીનનો લાગ દબાવ્યો હતો. અને બીજાં વીસાવદરના હરસરકા કાઢીઓની સામે. મૂળ વીસાવદર અને ચેલાણા પરગણાનાં ચોરાશી ગામ ઘેરે કરવામાં બે જણાનો હાથ હતો: બાવાવાળાના વડવાનો અને હરસરકા કાઢી માત્રાવાળાના આપનો. પણ બેયની વચ્ચે વેરનાં બી વવાયેલાં. બાંટવાના દરબારે બેય વચ્ચે દા' સળગાવેલો, એમાં બાવાના આપ રાણીગિ બધો મુલક ઘેરે કરી માત્રાને બારવટે કાઢેલો. માત્રાની આવરદા બારવટું ખેડતાં ખેડતાં પૂરી થઇ ગયેલી.

ત્યાં તો બીજા બાજુ એજન્સીની છવણી ઉતરી. જમીનના સીમાડા નક્કી કરવા નીકળેલા બાકર (Col. Walker) સાહેબના હાથમાં વીસાવદરનો મામલો પણ મૂકાયો અને એમાં એણે રાણીગવાળાના હાથમાંથી તમામ ગામ આંચકીને માત્રાવાળાના દીકરા હરસરવાળાને સોંપી દીધાં. રાણીગવાળો તો બાવાને નાનો મૂકીને મરી ગયો, પણ મરણ ટાળે આઠ વરસના દીકરા પાસે પાણી મૂકાવતો ગયો કે, “બેટા! જે મારા પેટનો હો તો આપની જમીન પાછી મેળવ્યા વગર ઝંપીશ નહિ.”

ઝાકઝીક ! ઝાકઝીક ! ઝાકઝીક ! બાવાવાળાની તરવાર ફરવા માંડી. “હરસરકાના વંશને રહેવા દઉં તો મારું નામ આવો નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને આવો પંદર સોળ વરસની ઉંમરે તો હરસરકાનાં લીલાંછમ માથાં વાઢવા લાગ્યો.

એ જાણ્યું રાણીગિ મુવે, રેહાં રે'શે રાજ
(ત્યાં તો) ઉપાડી ધર આજ, બમણી ત્રમણી આવલે.

સૂંઠ જ સવા શેર, બાયેલ તોં લેજા બત્રી
થોડે કરીયલ ઘેર બાપ રાણીગિ બ્યું આવલા
બાદયા અમરેલી વજા ખાંતે લાહરખાવ
લખ લેરે લોખાવ, આંચ નો લેરે આવલા.

સંધી નામ પડતાં જ બીમાએ એ જુવાનને બાલે વીંધ્યો. એના સંગાથીઓ આ ધાતકીપણું જોઇને ‘અરરર!’ ઉચ્ચારી ઉઠ્યા.

“બીમા મલેક ! તું ઉઠીને આવો કાળો ફેર કરજી ?”

“બોલશો મા બેલી !” બીમાએ ડાળા ધુરકાવીને ત્રાડ દીધી. “સંધીનો વંશ નહિ રહેવા દઉં. કુંડા વાટે એમ વાઢી નાખું. દીઠો ન મેલું. દગલ્યાજ તૈયબ ગામેતીનું મારે એની આખી જાત ઉપર વેર લેવું છે. ખુટલ કામ સંધીની !”

સંધીની ઘોર કતલ કરતો કરતો બીમા આગળ વધ્યો. ત્રણ સો સંધીને ઠાર માર્યાં. સંધીઓને ગામડે ગામડે હાહાકાર બોલી ગયો. પછીતો સંધીઓ ઘઢી મૂંઝાવીને પોતાની જાત છુપાવવા લાગ્યા.

સંધીઓના વેરના મનસૂબામાં ગરક થઇ ગયેલ બીગો એક દિવસ ભાદરની ખોપમાં થાકીને લોથપોથ પડ્યો છે, તે ટાણે એણે આધે આધે જાનોનાં ગાડાંની ધુધરમાળ સાંભળી અને એને ધારે વિવાહના ગીતના સૂર પહોંચ્યા. કાંઇક સાંભયું હોય એમ ચમકીને બીમા પૂછ્યું “એલા આજ કઇ તથ, બેલીઓ !”

“માગશર શુદ્ધ પાંચમ.”

“હેં ! શું બોલો છો ? ગજબ થયો.”

“કાં લા ?”

“પાનેલીના બ્રાહ્મણની ડીકરીને આજ મારે હાથે કન્યાદાન દેવું છે.”

સાંજની રંજયો કુંજયો વળી ગઇ હતી તે ટાણે બીમા ઘોડાં હાંક્યાં. રાતે બારને ટોકારે પાનેલીના દીધેલા દરવાજા માથે જઇને સાંકળ ખખડાવી.

“કાણુ છે ?” અંદરથી અવાજ આવ્યો.

“બોલો. ગાંડળથી અસવારો આવ્યા છીએ.”

“શું કામ છે ?”

બીમા જન્મનું નામ પડતાં જ એકાં ખાતા દરવાજાના સરિરે પરસેવો આવી ગયો. દરવાજા ઉઘડ્યા. એટલે ત્રણ બેઠાનીયરે અસવારો દાખલ થયા. નામ પૂછીને જાણણે ઘેર પહોંચ્યા. ઘોડેથી ઉતરી, પોતાના બે ય અસવારોના હાથમાં ઘોડી સોંપી, બાજુનીયે એકલો બાલો જગાવતો માંડવા નીચે ગયો. માણસોએ આ વિકરાળ આદમીને બાલ્યો, બાળતાં જ તેઓનાં કલેજાં ફફડી ઉઠ્યાં. જાણણે દોડતો આવ્યો, અને દરખતી પુકારી ઉઠ્યો,

“કાણુ, બાપુ ?”....

“હા મહારાજ, ડીકરીને કન્યાદાન દેવા.” એમ બેઠાનીયે બીમે નાક પર આંગળી મેલી, જાણણે સુપ રાખ્યો.

(૬)

પસવરીયા ગામમાં સંધીએ કારજને પ્રસન્ને બેળા થયા છે. ગામે ગામના સંધીએ દાદી માથે હાથ નાખીને એક બીજાની કમ્મરના શોભીતા જમયા જેમ રજા છે. દાયરામાં ફેરે ફેરું દળાય છે. એમાં સહુનું ધ્યાન એક બાઇ ઉપર મયું. એક જુવાન સંધીઆણી પોતાનું ઓઢણું ખંભે નાખીને ઉધાણ મુઝે આવી આવે છે.

“આ કાણુ છે પાગલી ?” કાઇએ પૂછ્યું.

“અરે અલ્લા ! આ તે હાસમની જોરત.”

“એના ધણીના અફસોસમાં શું ચિત્તભ્રમ લે નથી ઉપડ્યું ને ?”

મોટેરા બધા મ્હોં ફેરવીને બેસી ગયા. બાઇના બાઇઓએ દોડી બાઇને ટપારી, “એકવઠેલ ! તારો દિ’ કેમ ફેરો’ છે ? આ દાયરો બેઠો છે, ને તું મુલ્લે મ્હોંયે હાલી આવ્યો ? તારો જુવાન ધણી હજી કાલ્ય મરી ગયો તેની યે મરબદ ચૂકી ? માથે ઝોઢી લે રાંડ કમળત !”

“માથે ઝોઢું ? મોઢું ઢાંકું ?” દાંત બીંસીને આઘ બોલી. એના ચહેરા ઉપર લાલ સુરખી છવાઇ ગઇ. આંખોમાંથી ધુમાડા નીકળી ગયા. ડાળા ફાઝા: “આમાં હું કોની લાજ કેરું ?”

“કાં ?”

“હું બીમા જત વિના ખીજે કોઇ મરદ જ લાગતી નથી. ખરો મરદ ! મારા ધણીને ધાર મારી, ગામને ઝાંપે સહુ સંધી બચ્યા ભાજે એમ એની લાશને ખીલા માથે બેસ્યારી. શાખાસ બીમા જત ! સંધીઓની તેં દાઢીયું બોડાવી. મલકમાં કોઇ મરદ ન રહેવા દીધો !”

એટલું બોલી, ખંભે ઝોઢણું ઢળકતું મેલી, ઉઘાડે માથે, પોતાનો ચોટલો પીંખતી અને ખડ ! ખડ ! દાંત કાઢતી સંધી-આણી ચાલી ગઇ. ઘરમાં જઇને પછી આઘએ છતીફાટ વિશ્વાપ આદ્યો. આઘના કલ્પાંતે તમામનાં કસેજમાં કાણું પાડી દીધાં.

ત્રણસો સંધીઓ કારજતું બટકું પણ ખાધા વગર ચાલી નીકળ્યા અને ગોંડળના ગઢની દેવડીએ જઇ ઉભા રહ્યા. ભા કુંભાજીની પાસે સોગંદ લીધા કે ‘બીમાને માર્યા વગર અમારે અમારાં ઘરનાં પાણી ન ખપે.’ કુંભાજીએ એક સો મકરાણી તેઓની મદદમાં દીધા અને ચારસોની ગીસ્ત બખીઆરાના કુંગર ઉપર ચડવા લાગી.

(૭)

પ્રભાતનો પહોર હતો. બખીઆરાનો જે એક ભાગ ભેરવા કુંગરને નામે ઝોળખાય છે, તેના ઉપર બીમો બેઠો બેઠો તરખી કરતો હતો. અને પડખે ડાકુકા ગામનો સૈયદ અખામીયા બેઠો હતો. પડખે ખીજ ત્રણ ચાર રક્ષકો હતા. છોટે થોડાએક કદમ ઉપર એક ધારડી હતી, તેની ખોપમાં ખીજ પચાસ માણસો તમામ હથીયાર અને દારૂગોળાની ચોકી કરતા બેઠા હતા. બીમાની અને અખામીયાની પાસે ફક્ત બબ્બે તલવારો જ હતી. કોઇને દુશ્મનોનો ખ્યાલ પણ નથી.

ત્યાં તો જોમ ઝડવાં ને પત્થરા સજીવન થાય તેમ ચારસો માનવી પ્રગટ થઈને કુંગર ઉપર ચડી ગયા. બીમો ઉભો થઈને પાછો હટવા જાય છે ત્યાં એણે સામી ફાજમાંથી ગીમલા નામના મીરના પકકારા સાંભળ્યા:

“હાં બીમા ! આજ પાછો પગ બીમાનો નહોય. પાછો પગલે ચાતાં તો મોત બગડે હો બીમા !

બીમો બાગી જાય

(ને) કરંદર કીઢોરી કરી

ધરતી ધાન ન ખાય

(તો તો) કરણુયું ઉગે કાં

[ને બીમો હાથ જોડીને બાગી જાય, તો તો પૃથ્વી પર વરસાદ કેમ વરસે ? અને સૂર્યના કિરણ કેમ ઉગે ?]

સાંભળીને બીમો થંભ્યો. અખામીયાંએ હાકલ કરી “અરે બીમા ! માંડો મ થા. પાંચસે કદમ પર આપણું દારખાતું પડ્યું છે. હાલ્ય, હમણાં ત્યાં પહોંચીએ એટલી વાર છે. એકાએકને પુકી નાખીએ. ”

“અસ મીંયા સાહેબ ! ” બીમાએ શાંત અવાજે ઉત્તર દીધો, “મારા પગમાં સોનાની બેડી પડી ગઈ. હવે તો એક ડગલું પણ નહિ હટાય. હવે આખરની ઘડી શીદ બગાડું ? ”

ફાજની મોખરે બીમાએ સંધી બાવા ઝુલેજને દીક્ષે અને ઘોર ત્રાડ દીધી,

“બાવા ઝુલેજ ! અમે પાંચ જ જણ છીએ. ને તમે ચારસો છો. હું કાંઈ તમને પહોંચવાનો નથી. ખુશીથી મને મારી નાખજો. પણ મરતાં મરતાં યે જો મરફના ધા જોવા હોય તો આવી જવ તરવારની રમત રમવા. ”

“ભલેં બીમા ! ” કહીને બાવા ઝુલેજએ તરવારનું ધીંમણ કરવાનો હુકમ દીધો. બીમા અને અખામીયાં બન્ને મંડળા

ભીમા પાસે બે તરવારો હતા. હાડી કાઢીને ભીમાએ શત્રુઓની ભેટમાં પથ હાથ દબાવે વાંસાના ચોકના ધા કરવા માંડ્યા. એણે બેતેર જણને સવાડ્યા. પણ જોતાને જોઈ વઢ પણ ધા થયો નહિ. આવો ઝુલેજો ઉભો ઉભો પડકાર કરે છે, પણ જ્યારે ભીમાને હાથે એણે પોતાનાં માથાસોનું ખળું ચતું જોયું, ત્યારે એણે ઇસારો કર્યો, અને તૂર્ત જ મકરાણીઓની બંદુકો, ધાણી પુટતી હોય એમ ધડધડ એક સામટી વહૂટી. ભીમા વીંધાઈને નવરાતના ગરબા જેવો થઈ ગયો.

પડતાં પડતાં ભીમે કહ્યું, “રંગ છે સધીની ને મકરાણીની જનેતાને ! છેવટે હો ! ”

ભીમા પડ્યો, પણ ચતોષ્પાટ પડ્યો. એની મૂંઠાની રોક્યો ઉભો થઈને આંખોમાં ખુતી મધ.

આલેથી અપસર ઉતરી
નર વરવાળું નીમ

અમોઝીયાં અણ્ણવર થીયો
ભાલે પોંખાણો ભીમ

બાર બાર વરસના બારવટાનો, બખીઆરાના કુંગર માથે આવી રીતે અંત આવ્યો. ભીમાનું માથું કાપી લઈને ગીસ્ત ગોડળ ચાલી. દ્રાક્ષા મામને પાદર ગીસ્ત નીકળી છે. મોખરે અલ્લનારા અસવારના ભાલાની અણીએ ભીમાનું માથું પરોવાયેલું છે. એ દેખાવ નજરે પડતાં જ દ્રાક્ષાનો રજપૂત દાયરો ખળભળી ઉઠ્યો. પાંચસો રજપૂત પલકવારમાં જ તલવારો ખેંચી આગ્ર કર્યા.

“કેમ ભાઈ ? ” ગીસ્તના સરદારે પૂછ્યું

“એ જમાદર, જરાક શરમ રાખો. ભીમાનું માથું દ્રાક્ષાને પાછળથી તમે લઈ જઈ શકો નહિ. અને લઈ જવું હોય તો બેઝોં અમારાં માથાં પણ સંગ્રામ કરો.”

માથું ત્યાં જ મૂક્યું પડ્યું. અને ગીસ્ત ખાલી હાથે ચાલતી થઈ.

બખીઆરાની નજીક સખપરની કુંગરીમાં ગેબનશ પીરની જગ્યાએ ઝાળનાં ઝાકવાની ઊંચડીમાં ભીમાના સાથીઓ બેઠા બેઠા કસુંબા છુટે છે, ત્યાં અસવાર વિનાની બે ઘોડીઓ કારગી હાવબો દેતી, કુંગરાના માળાને ગજવતી, જઈને ઉભી રહી. માથે પૂંછડાના ઝુંડ ઉપાડી લીધા છે. જાણે પોતાના કપડી વગર એના પગ નીચે લા બળતી હોય. તેવી રીતે ઘોડીઓ ઝાઝા પછાડી રહી છે.

“આ ઘોડીયું તો ભીમાની ને અખામીયાની.” અહરામ મહેક બોલી ઉઠ્યો. “નક્કી એ બેયને કાંઈક આફત પડી.”

દોડીને અહરામની વાર બખીઆરે ચડી. જઈને ભુવે ત્યાં બંને લાશો પડેલી હતી. હજી અખામીયાનો જીવ ગયો નહોતો. અહરામે એના મ્હોંમાં પાણી મૂકીને કહ્યું કે,

“તારા જીવને ગત કરજો. તારા અને ભીમાના મારને અમે મારશું.”

તમામ લાશોને દફનાવી અહરામે પણ બારવડું ખેડ્યું અને બાવા ઝુલેજાને માર્યો.

ભીમાની કબર, બખીઆરાના લામ બેરવા કુંગરની આજુ-મણી ભોંતે, સાલરડાના ઝાડ નીચે આજ પણ મેળબૂદ છે. લગ-લગ અને ૧૮૫૦ ની આસપાસ ભીમો થઈ ગયો કહેવાય છે.

બીમો ઘાછનાં નાક ધન નહોતો કાપતો.

બાન નહોતો પકડતો.

આમ નહોતો બાલતો.

આ કથાના પ્રસંગે કહેનાર ભાઈ રાણા આલા મલેક, 'ભીમાની દીકરીના જ દીકરા થાય છે. એનું વર્ણવેલું વૃત્તાંત વિશ્વાસપાત્ર હોય, એવું એ ભાઈની ખાનદાની પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ભા. શ્રી. રાયચૂરાએ લખેલી 'ભીમા જત'ની સુંદર કથામાં 'નન્નુડી' નામની એ માથુકનો ઉલ્લેખ છે. તેનો આ ભાઈ રાણા આલાએ સદંતર ઇન્કાર કર્યો છે. એ કહે છે કે ભીમા પરણેલો જ હતો અને એનો એક દીકરો ગોરખડી ગામે હતો હયાત છે. પરણેલ શ્રી ઉપરાંત છુપો પ્રેમ ભીમાને કદી સંભવે જ નહિ.

બાવા વાળો

“આ રાત્રીગ વાલા ! માગ લે.”

“બીજું કંઈ ન જોવે મહારાજ; ફક્ત શેર માંડીની ઝંખના છે.”

પાવડી ઉપર કપાળ ઠેરવીને અવ તે ધ્યાન ધયું. દસમે દ્વારે જીવને ચડાવીને જોઈ વળ્યા. પછી સમાધિ ઉતારીને બોલ્યા કે “તેરા લલાટમે” પુત્ર નહિ હે બેટા.”

“તો જેવાં મારાં નસીબ અને જેવાં જોગીનાં વચન ! મહામાનાં બોલ્યાં મિથ્યા થાયઃ હાથીના દંતુસળ પેટમાં પેસેઃ એ આજસુધી નહોતું જોયું બાપુ ! મારું બોરડું મહા પાપીયું છે એટલે વંશ રાખવાની આશાએ તો મેં તમને જાણુંકું ગામ અરપણુ કરી દીધું, પણ મારાં પાપનો પાર નહિ આવ્યો હોય !”

જોગી ધમસાણનાથ આ સાંભળીને શરમીઠા બની ગયા. આખરે પોતાના શિર પરથી આ કરજનું પાપ ઉતારવા માટે મરવાનો જ નિશ્ચય કરીને એ બોલ્યા, “અચ્છ ભાઈ ! તેરે ધર પુત્ર આવેમા—જરાબર નવ મહિના પીછેઃ લલાટમે મિજૂતિજી તિલક હોય તો સમજના કે સંકરને દીધા. *અઠાવીસ વર્ષકાં આયુષ્ય રહેમા. નામ ‘બાવા’ રખના.”

એટલું બોલીને જાણુપ્ર ગામના બોંયરામાં મહારાજ ધમસાણનાથે જીવતા સમાત લીધી. પોતાનો જીવ પોતે જીવીશાના

* કાંઈ તેત્રીસ વર્ષની આવસ્થા બનાવે છે.

કાઠી રાણીગવાળાને ઘેર કાઠીઆણીના ઉદરમાં મેલ્યો, અને બાઈને દિવસ ચડ્યા લાગ્યા. *

નવ મહિને દીકરાનો જન્મ થયો. માતાના પેટમાંથી નીકળતાંજ બાળકને કપાળે લખૂતનું તિલક દેખાણું. પુછ્યો 'ઓળી ઝોળી' કરીને 'બાવો' નામ પાડ્યું. રાણીગવાળાએ ધમસાણુ નાચની જગ્યામાં વધુ જમીન દીધી. પણ નાનપણમાંજ બેટા બાવાને મેલીને રાણીગવાળાએ પરલવનું ગામતરું કયું.

*

*

*

આજે સપ્તવક ગામમાં કારજ છે. પહેલી પાંતે રાટલા ખાઈને બાર વરસનો બાલેવાળો સડાવડને ચોરે લોભા ધાધલ નામના અમીરના ખોળામાં બપોરે નીંદર કરે છે. માથે લાંબા લાંબા કાનશીયા જટા જેવા વિખરાઈ પડ્યા છે. મુખની કાન્તિ પણ કોઈ બેખધારીને બળે તેવી ઝળહળે છે. કારજમાં જેતપૂરનો કાઠી દાયરો પણ હાજર છે.

“હાં કાકા !” જેતપૂરના દરબાર મૂળવાળાએ દેવાવાળાને આંખળી દેખાડીને કહ્યું “જટા મોઢળી મેલીને બાવો સતો છે. જ્યેથો ને ?”

કાકા દેવાવાળાએ ડોકું ધુણાવ્યું કે “હા, બાવો ! આયે-આય બાવો ! પુછ્યો બરોબર નામ જોઈને આપ્યું છે હો ! બાવો બરો, મોટા મહનો બાવો !”

“અને આ બાવો લુંઘીઆનાં રાજ કરશે ? એ કરતાં તો અપ્પર લઈને માગી ખાચ તો થું ખોટું ?”

“દરબાર !” સનાળીના કશીયાભાઈ ચારણુથી ન રહેવાતાં એ જોભ્યા, “બાવો અપ્પર લેશે નહિ, પણ ખીજા કેકને અપ્પર લેવરાવશે, એ જૂલતા નહિ. મલક આખાને બાવો લોટ મગાવશે.”

x

x

x

* કાકા કહે છે કે બપસાણુનારો પેલો નહિ, પણ બેભા બેઠા બેઠાને કમગવ લીધેલી.

ભુવાનીમાં આવતાં જ આવે આરવડું આદ્યુઃ એક જોત-પૂરના દરબાર મૂળવાળા સામે: કેમકે એણે વાલ્કીયા ગામમાં આવાવાળાના આપની જમીનનો ભાગ દબાવ્યો હતો. અને બીજું વીસાવદરના હરસુરકા કાઠીઓની સામે. મૂળ વીસાવદર અને ચેલાણા પરગણાનાં ચોરાશી ગામ ઘેરે કરવામાં એ જણાનો હાથ હતો: આવાવાળાના વડવાનો અને હરસુરકા કાઠી માત્રાવાળાના આપનો. પણ જેયની વચ્ચે વેરનાં બી વવાયેલાં. બાંટવાના દરબારે જેમ વચ્ચે દા' સળગાવેલો, એમાં આવના આપ રાણીગિ બધો મુલક ઘેરે કરી માત્રાને આરવડે કાઢેલો. માત્રાની આવરદા આરવડું ખેડતાં ખેડતાં પૂરી થઇ ગયેલી.

ત્યાં તો બીજી બાજુ એન્જનીની છાવણી ઉતરી. જમીનના સીમાડા નક્કી કરવા નીકળેલા બાકર (Col. Walker) સાહેબના હાથમાં વીસાવદરનો મામલો પણ મૂકાયો અને એમાં એણે રાણીગવાળાના હાથમાંથી તમામ ગામ આંચકીને માત્રાવાળાના દીકરા હરસુરવાળાને સોંપી દીધાં. રાણીગવાળો તો આવાને નાનો મૂકીને મરી ગયો, પણ મરણ ટાણે આઠ વરસના દીકરા પાસે પાણી મૂકાવતો ગયો કે, “બેટા! જો મારા પેટનો હો તો આપની જમીન પાછી મેળવ્યા વગર ઝંપીશ નહિ.”

ઝાઝાઝીક ! ઝાઝાઝીક ! ઝાઝાઝીક ! આવાવાળાની તરવાર ફરવા માંડી. “હરસુરકાના વંશને રહેવા દઉં તો મારું નામ આવો નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને આવો પંદર સોળ વરસની ઉંમરે તો હરસુરકાનાં લીલાંછમ માયાં વાડવા લાગ્યો.

એં જાણ્યું રાજ્યોંમ મુવે, ફેલાં ફેરો રાજ
(ત્યાં તો) ઉપાડી ધર આજ, બમણી ત્રમણી આવલે.

સૂંઠ જ સવા રોર, આપેલ તોં વેળા ખત્રી
ધોડે કશીયલ ઘેર બાપ રાજ્યોંમ બ્યું આવલા
વાલયા અમરેલી વળા ખાંતે લાહરખાન
લખ વેરે લોખાન, બાંચ નો વેરે આવલા.

વાળા વાધણીઆ તણો રતી ચે ન હીધો દેસ
દેવાવાળાનો દેસ બાળી હીધો તે આવલા.

માથું મેંદરડ તણું ભાંગ્યું બાયાણા
તુંથી રાણુ તણા, બીએ નેતાણું આવલા.

ગળકે કામન ગોખડે, રંગબીની મધરાત
ઝોઝોતાનો આવશે, ભડ આવો પરભાત.

પરભાત આવે નત્ય ત્રાડ પડે

ગણુ છત ત્રંબાળુ તીયાં ગડે

ધણુમૂલા કંથ આવો ઘડીએ,

ગળકે કામન ગોખડીએ.

ખાવંદ વન્યાતું ખોરડું ધણુયને ખાવા ધાય,
પ્રીતમ આવે પાડિયા, કુંભં છં કરલાય.

તૂંજ તાણી કોય સાદ કંદે

ધણુમૂલા કંથ તું આન્ય ધરે

રંગ રેલ ધણી તળમાં રીયો

થંભ ભાંગ્યો ને ખોરડ ખેર થીએ.

બાવાના નામનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયો. અને એક
પછી એક હરસરકાનાં ગામડાં ધમેડાતા ગયાં.

(૩)

સવારને ધોર સરજ મા'રાજ કોર કાદે, અને સાંજે મા'રાજ
મેર બેસે, એ બેય ટાણે બાવોવાળો ધોડેથી ઉતરી જતો અને
બીના દીવાની જ્યેત પ્રગટાવી સરજ સન્ધુખ માળા કરતો. ચાહે
તેવી સંક્રામણમાં પણ એણે આ મત ભાંગ્યું નહોતું. એક
વખત પોતે ખુમાણ પંથકમાંથી લૂંટ કરીને ચાલ્યો આવે છે.
વાંસે વા'ર વહી આવે છે. બંધુકાના ચંભા વાંસેથી છૂટતા આવે
છે. એમાં આડી રેલ નામની વખંબર નદી આવી. નદીની
બેખમાં ઉતરતાં જ સરજ ઉગીને સમા થયા. એટલે બાવાવા-
ળાએ ધોડેથી ઉતરી જ્યેતની તૈયારી કરી, હાથમાં માળા ઉપાડી.

“અરે આપા બાવા !” સાથીઓ કહે છે, “આ સમઠરનાં મોળાં જેવી વાર વહી આવે છે, અને અટાણે માળા કરવાનું ટાણું નથી. માટે ગરમાં જઈને કાલ સવારે બેચ દિવસના જાપ હારે કરજો.”

“એ ના ના બા, પૂજા કાંઈ છંડાય ? તમારી મરજી હોય તો તમે હાલી નીકળો. હું હમણાં જ વાંસોવાંસ આવીને તમને આંખી લઉં છું. બાકી માળા તો મારાથી નહિ મેલાય.”

કહેવાય છે કે એના સતને પ્રતાપે વાર આડે માર્ગે ઉતરી ગઈ. અને બાવાવાળાએ માળા પૂરી કર્યા પછી જ આગળ ડગલું દીધું.

ચલાળા મામમાં તે નખને જાન ભગતની વેળા આલે છે. આપો દાનો કાઠીઓના પીર કહેવાતા. ઠેકાણે ઠેકાણે એના પરચાની વાતો થાતી. દાના મહારાજને તો ત્રણે જીવનની સજે છે : દક્ષીમાં ઘોડાં દોડતાં હોય એ દાનો પીર નજરોનજર ભાળે છે : એની આંતરડી દુવાય તો માણસનું ધનોત પનોત નીકળી જાય : અને એનો આત્મા રીઝે તો નસીબ આડેથી પાંદડું ફાટી જાય : એવી વાતો કાઠીઆવાડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. દાના મહારાજની કરણી પણ ભારી ઉંચી કહેવાતી. મરનાં એક ગ્રંથમાં ભરવાડની છોકરીનું માથું કીડે ખદમદતું હતું—વેદનાનો પાર નહોતો—તેમાંથી પાસ પડે તથા કીડાને દાના ભગતે ત્રણ વાર પેતાની જીભેથી ચાટી લઈને એ છોકરીનો રોગ મટાડ્યો હતો !

એવા અવતારી પુરૂષને જોળે જઈને બાવાવાળાએ માથું નાખી દીધું. હાથ જોડીને એણે ભગતને મર્મનું વચન ચોડ્યું કે

“બાપુ ! જો જગ્યામાં દીવેલની વૂટ પડતી હોય તો હું માગો એટલું મોકલતો જાઉં.”

“કાં બાપ, અવળાં વેણુ શીઠ કાઢજ ?”

“ત્યારે શું કરે ? મેંથી આ દોષદોષમાં રોજ જે ટાણું દીવેલ સાથે રાખીને દીવા કરવાની ડઝાફટ થાતી નથી. વસિ

ચળચળનાગની ગીચું એતલી ફરે છે. એટલે હવે મારો દીવો આંહી જ કરતા જાઓ.”

“બાવા વાળા ! એટલા સાર જાણને આજ કાં દે આપ ? જા, કોડીયામાં વાટ મેલીને સરજ સામી પરજો. તારા દીવામાં દીવેલા પથ્થુ સરજ પૂરશે, અને જ્યોત પથ્થુ સરજ પેટાવશે. જાપ કરતા આજસવું નહિ. જ્યાં સુધી જાપ કરીશ ત્યાં સુધી વાર તને વીંટીને ચાલશે તોય નહિ જાળે.”

“અને બાપુ, મારું મોત ?”

“જ્યોત ન થાય ત્યારે જાણુજો કે તારે માથે ધાત છે. બાકી તો દેવળવાળો જાણે આપ ! હું કાંઈ ભગવાનનો દીકરો થોડો છું ?”

(૪)

“કાંઈ વાવડ ?”

“હા સાહેબ. નાંદીવેલા કુંમર.”

“કેટલાં માણસ ?”

“કેસ જ. રાતોરાત પહોંચીને પુકી મારવા જોવે. નીકર સવાર ઉગે હાથ આવી રહ્યો.”

ગીરના જંમલમાં, બાવા વાળાને જોર કરવા ગાયકવાડ સરકારના બંદર ખાતાનો સાહેબ, જેનું નામ મ્રાંટ હતું,* તે પોતાની ટુકડી લઈને બટકી રહ્યો છે. એક રાતે ખાતમીદાર એને બાવાવાળો તુળશીસ્મામની પડખેના ચંકરના પોડીઆના આકારના બચંકર નાંદીવેલા કુંમરમાં રાત હોવાની ખાતમી પહોંચાડી. અને સાહેબે દારૂગાળા લાદીને સાંદીઓ વહેતો કર્યો. રાતોરાત એની ટુકડી નાંદીવેલા માથે લપાઈને ચડી ગઈ. બંદૂકદારો બંદૂકો લઈને જોડવાઈ ગયા. અને દારૂગાળાનો ઢમલો

* આ વાતમાં બીજી સમજ એમ છે કે મ્રાંટ સાહેબ બાવાવાળા સાથે લડવા તો નહોતો જ ગયો. લડનારી ફાજ જોતપુરની હતી. અને નિર્દોષ મ્રાંટ તે બોચાંતિ વેળા મંદરથી અમરેલી તરફ જતાં પકડાઈ ગયો હતો.

માથ કે તૂત અંકડો ધરખીને, સામી જોપમાં જોડેલ બારવટીયાને ઉડવી મૂકવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

મ્હોંસઝણું મધ જવા આબું છે. બાવાવાળાને કાંઈ ખચર નથી. એ તો પોતાની શક્તી રીતે પથારીમાંથી ઉઠીને પ્રથમ આપા દાનાની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. અને એના રહેઠાણને માથે જ સાંઢીયા ઉપરથી કાચળા ઉતારીને, નીચે ખચરેલ ખુંગણ ઉપર, ટ્રાંટ સાહેબના બરફંદાને દાર ઠલવી રહ્યા છે. એક જ ધડીનું મોકું ચાથ તો તો બારવટીયાને જીવવાની બારી જ ન રહે. પણ ત્યાં એક અકસ્માત બન્યો.

લોકો લાખે છે કે જે ધડીયે બાવાવાળાએ આપા દાનાની સ્તુતિ કરી, તે જ ધડીયે ચલાળા ગામમાં દાના લગતે પોતાની જગ્યામાં સગડીની પાસે બેઠાં બેઠાં, એક ચીપીઆ વતી રામડીની અંદરથી એક ધમધમતો તીખારો ઉપાડી બીજી બાબુ મેલ્યો, ને મેલતાં મેલતાં પોતે બોલ્યા કે “હવે મેલ્યને એમાં ટાંડી !”

“હવે મેલ્યને એમાં ટાંડી !” એ વેણ આંઢી આપા દાનાના મ્હોંમાંથી પડ્યું, અને નાંદીવેલાને માથે જાણે કે એ કુકમનો અમલ થયો હોય તેમ, દાર પાથરતાં પાથરતાં એક બરફંદાજની બંદૂકની સળગતી જામગ્રી દારમાં આડી મધ. અડકતાં તો ખુંગણમાં પડેલો ગંજવર ઢગલો સળગી ઉઠ્યો. હ હ હ હ ! દા લાગ્યો. અને સાહેબની ટુકડીનાં માથુસે માથુસ જીવતાં ને જીવતાં સળગીને લડયાં થઈ ગયાં.

“આ શું ગજબ ! આ લડકા ને આ લડકા શેના ! આ બોકાસાં કેનાં !” એમ બોલતા જેમ બારવટીયા બહાર નીકળ્યા તેમ દારખાનાનો દાવાનળ દીકો. કુંગરાની જોપો ચરચરી મધ, અને અંધકના ગોટેગોટ ધુમાડામાં એક બીજાનાં મ્હોં ન દેખાય એવી આંધી પથરાઈ મધ.

બારવટીયા બહાવરા બનીને કુંગરામાં દોટાદોટ કરવા લાગ્યા. જાણે કુંગરાને કાંઈએ પોલો કરીને અંદર દારખાનું ભર્યું હોય

એવી ધણેણીટીથી ભાગતા બેરબધાને જીવાન બાવાવાળાએ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર ઉભા રહીને પડકારો કર્યો

“સરજના પોતરા ભાગતાં ભાગતા નથી કે બા ?”

“બાવા વાળા ! જુડે મોતે મરવું ? જીવતા હશું તો નામાં કામાં થઈ શકશે, પણ બીંત હેઠળ શીદ કચરાઈ મરવું ?”

“એ બા, કાઠીભાઈ ભાગે તોય બડનો દીકરો ! એવું બોલવું બારવટીવાના ગ્રહોમાં ન શોભે. જીવતર વહાલું હોય ધ બલે ભાગી નીકળે. મારાથી તો નહિ ખસાય.”

ભોંઠા પડીને કાઠીઆ ઉભા રહ્યા. અને થોડી વારમાં ધુમાડો વીખરાયો કે તુર્ત જ બારવટીયાઓએ ઝાંટ સાહેબને ઘોડે ચડીને ભાગતો દીઠો.

“એલા ટોપીવાળો જાય.”

“એને બરછીએ ઘો, ઝટ પરાવી લ્યા.”

“ખબરદાર, બા કાઈએ ધા કર્યો છે તો. દોડો, ઘોડાં બેળાં કરીને જીવતો ઝાલો. સાહેબ મૂંઝેરો લાખનો, પણ જીવતો સવા લાખનો !” એવું બોલીને બાવાવાળાએ પોતાની ઘોડીને પાટીએ ચડાવી. સાહેબના વેલર ઘોડાની ખજળ, હરણુ ખોડાં કરે એવા વેગથી, મૃત્યુલોકના વિમાન જેવી કાઠીઆવાડી ઘોડીએ દોટ કાઢી. અને થોડુંક ઉડું રહ્યું એટલે બાવાવાળાએ હાકલ કરી કે

“હવે થંભી જાજે સાહેબ, નીકર હમણાં બાલામાં પરાવી લીધો સમજજો.”

લગામ ખેંચીને ઝાંટ પોતાનો ઘોડો રોક્યો. સામે જોવે તો બાવાવાળાની આંગળીઓના ટેરવા ઉપર બરછી, સુદર્શન-ચક્ર જેવી ઝડપે ચકર ચકર ફરી રહી છે. બાવે બીજો પડકારો કર્યો કે

“સાહેબ, તારાં હથીઆર નાખી દે. ધરતી માથે. નીકર આ છૂટે એટલી વાર લાગશે. અને હમણાં દીલડીમાં ચોંટી જાણજો.”

સાહેબે આ કળસ્વરૂપને દેખી સાચુપણ વાપર્યું. પોતાનાં હથીઆર હેઠે નાખી દઇ, પોતે માથેથી ટોપી ઉતારી બાવા-વાળાની સામે મલકાતે રહેયે ડગલાં દીધાં.

“રામ રામ ! બાવાવાલા રામ રામ !” કહીને ચતુર ગોરાએ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

સાહેબ લોકોના હથેળી-મિલાપના રીવાજ ન જાણનાર બારવટીયાએ, કાઠીની રીત મુજબ પોતાનો એક હાથ લંબાવી સાહેબને ખંભે દાખાવ્યો. અને પછી કહ્યું કે “સાહેબ, તમે મારા કેદી છો.”

“અચ્છ બાવાવાલા, કાઠીબાવાડના બારવટીયાની ખાન-દાનીનો મને ઇતબાર છે. તેં મને જીતેલ છે. એટલે લગાડના કાનૂન પ્રમાણે બેશક હું તારો કેદી જ છું.”

“સાહેબ, તમારું નામ શું ?”

“ઝાંટ.”

“ઘંટ ? ઠીક ઘંટ સાહેબ, તમારો ઘોડો મોઢા આગળ કરો. અને ચાલો અમારે ઉતારે.”

સાહેબ આગળ ને બાવાવાળો પાછળ, એમ બન્ને ચાલ્યા. બારવટીયાનાં સોનાનાં સિંહાસનો સરખા ગીરના સેંકડો કુંઝરા-ઓ અને ગાળાઓ ઝાળંઝતો ઝાળંઝતો ઝાંટ સાહેબ ગીરની સાચખી વચ્ચે આ જુવાન કાઠીનું રાજપાટ નિરખે છે. ત્યાં તો જોતો વેગડ, બેઝો ધાધલ ને બોળે માંગણી પણ બેળા થઇ ગયા. છેટેથી સાહેબને અને બાવાવાળાને જાણતાં જ બોળએ ચરકો કર્યો કે

“બાવાવાળા, ટુંકું કરવું તું ને !”

“થાય નહિ બા. ઘંટ સાહેબે હથીઆર છોડી દીધાં. પછી એનું રૂંવાડું ચ ખાંડું ન થાય. સરજ સાંખે નહિ.”

“ત્યારે હવે ?”

“હવે જ્યાં આપણે ત્યાં સાહેબ.”

“પણ એના બાવા પીવાનું શું ? હ તો સુવાળું માથુસ કહેવાય. બાદશાહી બગીચાનું ફુલ. ”

“એમાં બીજો ઉપાય નથી. આપણે આશું તે સાહેબ ખાશે. બારવટાં કાંઈ દીકરાનાં લગન થોડાં છે ? ”

સાહેબ તો સમજતા હતા કે સોરઠનો બારવટીયો કાણ બાણે કેવી યે સાચખીમાં મ્હાલતો હશે. પણ સાંજ પડતાં જ સાહેબનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. પથરાનાં ઝોથીકાં, ફળની પથારી, બાજરાના ધીંગાં રોટલાનાં ભોજન, અને આ કુંગરેથી પેલે કુંગરે સળગતા બપોરે કે સૂસવતા શિયાળાની અધરાતે ઉધાડા આભ નીચે ઉતારા ! સાહેબને ગર લાગી. તાવ લાગ્યું પડ્યો. રોજરોજ બારવટીયાની સાથેજ થોડાં તમડી તમડીને સાહેબની કામ તૂટી પડી. એની નસો ખેંચાવા લાગી. રાત દિવસ એને કોઈ વાતચીત કરવાનું સ્થળ ન મળે. બારવટીયા દાર પીને કલ્લોલ કરતા હોય ત્યારે પોતે તોવથી પીડાતો સુનમૂન પડ્યો રહે. અને પોતાના છૂટકારાની ઘડી પણ ક્યારે આવશે એ વાતનો ક્યાંયે તાગ ન આવે. મોતનાં પરિમાણ મંડાયાં માનીને ઝાંટે ગિરની નિર્જનતા વચ્ચે પોતાનાં બાળબચ્ચાંના અને પોતાની બહાલી મદમનાં વસમાં સંભારણું અનુભવવા માંડ્યાં. એક દિવસ ધાણી પુટે એવા બળબળતા તાવમાં પડ્યાં પડ્યાં, બેહાલ થઈ ગયેલા સાહેબે કુંગરાની ગાળીની અંદર બહારવટીયાને નીચે પ્રમાણે વાત કરતા સાંભળ્યા.

“બાવાવાળા, સાહેબને પકડીને તો તેં સાપ બાંડો કર્યો છે.”

“હોય બા, ચાતાં થઈ ગયું.”

“આપા બાવાવાળા, આખી કાઠીઆવાડને ધમરોળી નાખત તો મ કોઈની બે’ નહોતી. પણ આ તો ઝેરાને માથે આપણો હાથ પડ્યો. એના એક ગેરા સાદુ રાણી સરકાર પોતાનું આપું રાજપાટ ફલ કરી નાખે, હ બાણુ છ ને ? ”

“બાણુ છું.”

“અને આ મરને ઝડવે ઝડવે ગોરો ચોકી કરવા આવશે હો ?”

“હો !”

“આવાવાળા, જોછ ને? સાહેબને ઝાલ્યા પછી આજમુઘી આપણાં ઘોડાનાં પાખર નથી ઉતર્યાં, કે નથી આપણાં બખતર ઉતર્યાં. નથી એકેય રાત નીંદર કરી. હવે તો ડીલના કટકા થઇ ગયા છે. અને આ માંદાને ઉપાડવો પડે છે.”

“ત્યારે હવે તો શું કરવું બાઇ બોબ ?”

“શ્રીભુ શું ? એનું ટુંકું કરી નાખીએ.”

સાંભળીને સાહેબને અંગે પરસેવો વળી ગયો. એના અંતરમાં ઇચ્છુનું નામ બોલાવા લાગ્યું.

આવાવાળાએ જવાબ દીધો કે “બાઇ, એમાં હજાપણુ નહિ કે’વાય. સાહેબે માર્શ બેળી તો આખી વલ્ચાત આંહી ઉતરી સમજાવે. અને જીવતો રાખશું તો કો’ક દિ વણિ કરીને સરકાર આપણું આરવડું પાર પડાવશે. માટે સ્વારથની ગણતરીએ ય મનાય નહિ. તેમ ખાનદાનીની રીતે ય બે એનું રૂંવાડું ખાંકું કરીએ, તો સાત જન્મારની ખોટય ખાઇ બેસશું. બાકી તો હવે તમે કહો તેમ કરીએ.”

જીવાન આવાવાળાની આવી શાણી શીખામણુ સાંભળીને મોટા મોટા તમામ અમીરોને ગળે ધુંટડો ઉતરી ગયો. અને સાહેબ ઉપર જાપ્તો રાખીને આરવડું ખેડવા લાગ્યું. ગોરા ટોપીવાળાઓની જે વખતે ગામડે ગામડે ફે ફાટતી, તેવા વખતમાં આવાવાળાની આવી ગઝબની છાતી સાંભળીને કીર્તિના દુહા જેડાવા લાગ્યા કે

ટોપી ને તરવાર. નર બીજાને નમે નહિ,
સાહેબને મહિન્દા ચાર, બંદીખાને રાખ્યો બાવલા.

વશ ઈપો વેલણુનો પછી, મરમાં ઘંટને જે
(એની) વાળા વલ્ચાતે શુંશું પૂડી આવલા

[વેલણ બંદરના સાહેબ ઝાંટને તે કદ ક્યો, તેની બુમો તો આ બાવાવાળા ! છેક વિલાયત પહોંચી ગઇ છે.]

ધંટ ફરતો ઘણું દળવા કંજ દાણા
એને મ્હોં બાંધીને માણા બેસારી રાખ્યો બાવલા

[આ ઝાંટ સાહેબ, કે જે મોટી ધંટી રૂપી બનીને બારવટીયા રૂપી દાણાને દળી પીસી નાખવા ગીરમાં ફરતો (ચાલતો) હતો, તેને હેબાવા-વાળા, તે મ્હોં બાંધીને બેસારી દીધો.—આ દુહામાં ‘ધંટ’ શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. (૧) ઝાંટ સાહેબ. (૨) બળદથી ચાલતી, અનાજ દળવાની મોટી ધંટી.]

સરકારે ઝાંટના વાવડ લેવા બહુ ઇલાજો કર્યા. પણ બાર-વટીયાઓએ પતો લાગવા દીધો નહિ.

સરકારની શરમનો પાર નહોતો રહ્યો. રાજકોટથી માંડી વિલાયત સુધીના ટોપીવાળા કાંડાં કરડતા હતા. કપ્તાન દરજ્જાનો એક અંગ્રેજ ગિરના કયા ગાળામાં દટાઇ રહ્યો છે, તેનો પતો ન મળે તો તો કાલ સવારે જ અંગરેજની બેસતી આદેશાધીને ગણુકારશે કાણુ ? સરકારી તોપખાનું ગિરમાં લઇ જઇને કયા કુંગરા સામે માંડવું ? વિચાર પડતી વાત થઇ ગઇ.

મુંબઇ સરકારે આખરે ખખર કહાવ્યા કે “બાવાવાળાને શું જોઇએ છે ?”

કોઇ વટેમાર્ગીએ સરકારને ચિઠ્ઠી પહોંચાડી કે બાવાવાળાને એનું વીસાવદર પરમણું પાછું મળશે તો જ ઝાંટને જીવતો બાળશે.”

કોઇને ખખર ન પડી કે ચિઠ્ઠી મૂળ આવી કયે ઠેકાણેથી. અને સરકારને કાળ પડી ગઇ કે ઝાંટને અને મોતને ઝાઝું છેડું નથી રહ્યું.

મુંબઇની સરકારમાંથી જીનાગઢના નવાબ ઉપર ખરીતો ગયો કે “આહે તે ભોગે પણ હરસરકા કાઢીની પાસેથી વીસા-વદર પરમણું બાવાવાળાને અપાવો. અને જે ઝાંટના ખુનનું ટીપું પડશે તો ગોરી પહટનો ઉતરીને ગિર સળગાવી નાખશે. અને રાણી સરકારનો ખેલ તમારાં રજવાડાં ઉપર ઉતરશે.”

નવાબના ચતુર દિવાને ગિરના ગાળામાં સદેશો પહોંચાડ્યો. જુનાગઢની મદદથી વીસાવદર પરગણું બાવાવાળાને હાથ પડ્યું. અને કપ્તાન ટ્રાંટને ગિરમાં છૂટો મેલી બારવટીયા વીસાવદરની ગાદી ઉપર ગયા.

(૫)

સેરદી ગિરની અંદર, ધ્રાફડ નદીને કિનારે, વેકરીયા અને વીસાવદર ગામની વચ્ચે ‘જમીનો ધડો’ નામે ઓળખાતો એક નાનો કુંગર છે. ત્રાજવાંની ડાંડીની માફક આ જગ્યા બરાબર કાઠીઆવાડના મધ્ય ખિન્દુ પર આવેલ હોવાથી, એનું નામ ‘ધડો’ પાડેલું લાગે છે. એ જગ્યા ઉપર, દાતારની જગ્યા પાસે એક ગામકું વસાવીને બાવાવાળાએ રહેઠાણ કયું હતું. પડખે જ ધાટી ઝાડીથી ભરેલી ગિર હોવાથી બારવટીયાને સંતાવાની સુગમતા પડતી. ગિર તો માનું પેટ ગણાય છે.

બાવાવાળાના દેહમાં જુવાનીનાં તેજ કિરણો કાઠી રહ્યાં છે. એની રૂડપ જાણે કે શરીરમાં સમાતી નથી. પણ પોતે બહાર-વટના પંથે ઉભો છે. સોમાધારના જોગંદર મહારાજ ધમસાણ-નાથનો અવતાર છે. અને આપા દાનાનું દીધેલ માદળીયું બાંધે છે. પોતાના હાથમાં રેઠી જ્યોત થાય છે. એટલા સતનાં ખિરદ માથે લઇ ફરનાર પુરૂષની નાડી લગરીકે એમ ખમે નહિ જોગી જેવો એ બારવટીઓ જુવાનીને ચારે કોરથી દબાવીને વર્તે છે. પરણેલ છે, પણ કાઠીઆણી ચક્ષાળે આપા દાનાની પાસે જ રહે છે.*

* એમ પણ કહેવાય છે કે કાઠીઆણી પોતાને પીયર ખડકાળા ગામે જ રહેતાં. એક વાર રાતે બાવાવાળાએ ખડકાળા ગામને પાદર મુકામ નાખીને બાધને તેડાવેલાં. બાધએ જવાબ વાળેલો કે “દરબારને કહેલો કે મારાથી ન અવાય. અમે અચ્છીની ભત તો લીધો સાંઠો કહેવાઇએ. વખત છે ને દેવનો કોપ થાય, તો દુનિયા બાતું કરશે કે કાણી તો બચાશે. પથરાનાં ઓશીમાં કરીને બારવટાં ખેડે છે, અને બાયડી ઘેરે હાકરાં જાણે છે ! આણું થાય તો માટે અક્ષીયુ ઘોળણું પડે. માટે દરબારને કહેલો કે ઉઘાડે- ! હાથ તેડાવીને કુબેળી રાખવી હોય તો જ તેડાવલો !”

“ભણે માત્રા,” ભોળા માંગાણીએ વાત છેડી, “ધમસાણુ-નાથજીએ આની આવરણ કેટલી ભણી છે ખબર છે ને ?”

“હા ભોળા અડાવીસ વરસની.”

“દીવો ઓઘવાતાં કાંઈ વાર લાગશે ?”

“ના. અડાવીસ વરસ તો કાલ સવરે પૂરાં થાશે.”

“પછી એના વંશમાં તો અંધારો થઈ જશે ને ?”

“તો તો મહા પ્રાણત લાગ્યું લેખાય.”

“તો પછી આંધને ચલાળે ન બેસાર રખાય.”

માત્રો સમજી ગયો. બાવાવાળાને પૂછ્યું તો ના પાડશે, એમ માનીને છાનામાનો અસવારને ચલાળે રવાના થયો. બીજે દિવસે દીવે વાટયો ચડ્યા પહેલાં તો ‘આંધ’ને લઈને અસગર જમીના ધમ્મ ભેળા થઈ ગયો.

રાત પડી. અધરાતે દાયરો વીખાયો. સહુની પથારી વચ્ચે પોતાની પથારી ન જોવાથી બાવાવાળાએ પૂછ્યું “મારી પથારી ક્યાં ?”

“આજ તમારી પથારી ઓરડે છે, બાવાવાળા !”

બાવાવાળો સમજી ગયો. એને કાંઈએ જાણ નહોતી કરી. અચાનક મેળાપ થતાં એને હેતના ને હરખના દ્વિલોળા ચડશે, એમ સહુના અંતરમાં આશા હતી. કાઠીઆણી પણ પરણ્યા પછી કંઈને આજ ધણે વરસે મળવાનાં છે, એવા કાંઈથી જીભ ને મહીરની નવી નકાર સુગંધ દેતી જોડ્ય ધારણ કરીને ઝમરખ દીવડે પોતાના સાવજશ્રાર કંઈની વાટ જોવે છે. પતિરાજના પોરસ થઈ પુલતા દેહ ઉપર ચૂડલીઓ અને કાપડની કસો તૂટું ! તૂટું ! થાય છે.

દાયરામાંથી ઉઠીને અધરાતે બાવાવાળો ઓરડે આવ્યો. રંજનીના ઓરડામાં રાજવણુને બેઠી બાળતાં જ એને અંધજો ઉપડ્યો.

“તું ક્યાંથી ?” મ્હોં જરાય મલકાવ્યા વગર પૂછ્યું.

“તમારી તેડવી !” બોળુડી આ હજુ હસે છે.

“મેં તેડવેશી ? ના ! કાની સાથે આવી ?”

“તમારા કાડી સાથે.”

ત્યાં તો બાવાવાળાનાં, રંગાડાં ખેડા થઇ ગયાં. એની આંખોમાં દેવતા મેલાણો. “તું ! મારી અઓ ! પર પુરુષ સાથે હાલી આવી ? બહુ અધીરમ્ હતી ?”

“દરબાર, અધીરામ્ નહોય ? ધણીને મળવાની અધીરામ્ ન હોય ? મેં શું પાપ કયું ?”

“હીક પડ્યું તું ને ?”

“કાડી ! કાડી !” આછની કાયા કાંપવા મંડી, “બસ કરી જાઓ. આ શું ખેલો છો ? સાવજ તરણાં આવે છે ? દરબાર ! આટલો બધો વહેમ ! ઇ તો તમારીયું.....”

જખ ! ફેલી બાવાવાળાએ તરવાર ખેંચી.

“ઓહોહો ! દાતરડાની બહીક દેખાડો છો ? આ ક્યો.” એમ કહેતી કાડીઆણી ગરદન ઝુકાવીને ઉભી રહી. દયાવિહોણા બારવટીયાએ અબજાની ગરદન પર જાટકો ચોંટાડ્યો. જે મળામાં પિયુજની મીડી જુજ પડવાની હતી, ત્યાં તરવાર પડી અને ગડી બે ધડીમાં તો એનો જીવ જતો રહ્યો. અત્યારે એ આછની ચુંદડી ને એનો મોડીયો ખડકાળા નામના ગામમાં પૂજાય છે.

બાવા વાળાથી થાતાં તો થઇ ગયું, પણ પછી તો એની રીસ ઉતરી, કાડીઆણીનું નિર્દોષ મ્હોં એની નજરમાં રમવા માંડ્યું, અને એને પરતાવો ઉપડ્યો. અંતરમાં જાણો ઉડી. ક્યાંયે જંપ નથી વળતો. આંખે અખંડ આસડાં ઝરે છે. એણે એલવું ચાલવું પણ બંધ કરી નાખ્યું છે.

“બાવાવાળા !” પિતાના સાથીઓ સમજાવવા લાગ્યા, “હવે પછી ચીંથરાં શું ફાડજી ? ઓરતો થાતો હોય તો પ્રજુની માળા ફેરવ્ય. પણ માથુસ કાંમદી જા !”

તો મેં બાવા વાળાને શાંતિ વળા નહિ, બનોમાનો નીકળીને એ જોખનાથ પહોંચ્યો. દરિયામાં સ્નાન કરીને મંદિરમાં જઈ ઉભો રહ્યો. તરવાર કાઢીને એણે દેવની પ્રતિમાજી સમક્ષ કમળ-પૂજા ખાવાની તૈયારી કરી. ચોધારાં આંસુડાં આંધ્યાં જાય છે. અને આંહયાના પાપની પોતે વિલાપના કરે છે. તે વખતે નાગરવ ગીયડ નામના ચારડું એનો હાથ ઝાલીને આવીતી તરવાર કુંટલી લીધી.

“નાગરવ હા ! મને મરવા દે.” બાવા વાળાએ તરવાર પાછી માગી.

“બાવા વાળા ! એ ય કાં બગાડય ? પેટ તરવાર નાખ્યે. અચ્છી હત્યા ઉતરશે એમ માનજ ? મરીને જૂત ચરજીશ, બાવા વાળા ! અને શાંતિનો જાંટો ય નહિ જડે. માટે આંધ્યાં કામ પૂરાં કર, અને સંસારમાં રહીને પાપ અસમ થાય એવી પ્રભુ-ભક્તિ કર.”

એમ ફેસલાવીને બાવાવાળાને પાછા લઈ ગયા. અને એને ફરીવાર પરણાવ્યો.

૬

આજ તો સરધારપરને માથે પડીએ.”

“દરબાર, ઇ ધીંહરાનો મારગ લેવા જેવો નથી. ત્યાં તો આયરની વસ્તી વસે છે.”

“પણ આયરોને તો દરબાર મળુવાળાએ ઉચાળા ભરાવી બટાર કાઢ્યા છે. હ આયરો તો ઉઘટા આપણી ભેર કરશે.”

એવી અમણામાં પડીને ત્રણસો ઘોડે બાવો વાળો સરધાર-પર ભાંગવા હાલ્યો. સાથે માત્રો વેગડ, લોમો ધાધત્ર, ભોળો માંગણી, જેસર બસીઓ વગેરે કાળદૂત જેવા ભાધઅધો ચડ્યા છે. તૂત સરધારપરમાં જાણુ થઈ કે આજ બાવો વાળો પડશે. જેતપૂરના દરબારે જે આયરોના ઉચાળા બહાર કઢાવ્યા હતા, તેમાંથી એક બોલ્યો કે “વધામણી ! આજ મળુવાળાની મૂછનો વળ ઉતરી જશે.”

“અરે ફટય તમને આયરના દીકરાઓ ! એલા, આજ મૂલુ-વાળે કઢાવ્યા, પણ આજ સુધી દાંતમાં અન્ન કોનું લયું છે ? આપણુ જીવ્યે બાવો વાળો સરધારપર લાગે ? મા ધરલે ને દીકરા ગળ ચોખા જમે ? બાવો વાળો ખોડકીયુંમાં ચર્ચો છે, પણ હજી શીંગાળીયુંમાં નથી આવ્યો. આવવા લો એને.”

પોતાના દરબારે નજીવા જ કારણથી ઓર્ચીતાં ખોરડાં ખાલી કરાવીને આયરને બહાર કઢાવ્યા છે, ક્યાં જવું તેના વિચાર કરતા આયરે અંતરિયાળ ઉચાળા લઇને પડ્યા છે, બચ્ચાં રૂવે છે, કોઇ ગર્ભવંતી આયરાણીઓ પીઝતી પડી છે, ધરડાં છુટ્ટા, બિમાર અને આંધળાં અપંગ આયરોને ઉંચે આભ ને નીચે ધરતી જેવું થયું છે. વરસતા વરસાદમાં વિના વાંકે દરબારે બહાર કઢાવ્યાં તેથી ખોર ખોર જેવાં પાણી પાડતી આયરાણીઓ અંતરમાં દરબારને શાપ દઇ રહી છે. તેમ છતાં પણ ધણીની લાજ આખર સાચવવાનો સમો આવ્યો. સમજી આયરે ઉભા થઇ ગયા. આયરાણીઓ સાંખેલાં લઇને ઉભી રહી. ગામની બજારમાં એવી તો ઘટા બંધાઈ ગઇ કે જાણે વાટચો વણાઇ ગઇ છે. એવા નીમકહલાલ આયરે ઉપર બાવો તૂટી પડ્યો. ખસી જવ ! ખસી જવ ! એવા ધણા પડકારા ક્યાં. પણ આયરોનો તો ઘટાટોપ બંધાઇ ગયો. કોઇએ પાછો ખેંચ દીધો નહિ. ત્યારે બાવાવાળાએ કહ્યું કે “ આ જૂત વરણ છે. લાખ વાતેય નહિ ખસે. માટે હવે વાટચ કાની જોવી ? કાપી નાખો.”

પછી મંડ્યા વાટવા. આયર આયરાણીઓના દમકાં દાળી દીધા. એકે એક આયર, છતીના ધા ઝીલતો ઝીલતો પડકારી રહ્યો છે કે “ હાં મારો બાવો ! મોરલીધરનું નામ ! મોત ન બચાડજો ! આવી ઉજળી ધડી ફરી નથી મળવાની.”

પણ બાવાવાળાના કાળજાળ કંટકે આયરોનો સોથ વાળી દીધો. પાંત્રીસ મોડબંધા પડ્યા. અકેકાર વરતાઇ ગયો. આજ પણ સરદારપરની બજાર અને પાદરમાં સીંદૂરવરણા પાણીઆનો

પાર નથી. જોતાંની વાર જ આપણા દિલમાં અરેરાટી છૂટી જાય છે.

સારી પેઠે સોનું રૂપું લૂંટીને બાવોવાળો ભાગ્યો.

અસવાર તો ક્યારનો નીકળી ચૂક્યો હતો. જેતપૂર ખજર પહોંચી ગયા. જેતપૂરમાં દરબાર દેવા વાળા પથારીવશ પડ્યા છે. એનાથી તો ઉઠાય તેમ નહોતું. પણ ભગીન મૂળુવાળાએ વાંદ્ય ઘોડીને માથે પલાણ મંડાવ્યાં.

“મૂળ !” દેવા વાળાએ એતવણી દીધી. ‘જેજે હો ! વાંદ્યને લજવતો નહિ.”

મૂળુવાળે ઘોડાં હાંક્યાં. વાવડ મન્યા દતા કે ગોરવી આળીની સીમમાં બારવટીઆ રોટલા ખાવા રોકાશે. એટલે પોતે બરાબર દેહલી ધારનો મારગ લીધો.

આંહી બારવટીયા ગોરવીઆળીની સીમમાં બેસીને રોટલાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં તો એક અસવારે આભમાં ડમરી ચડતી બાળી. જોયું તો ભાલાં સરજને સંદેશ દેતાં આવે છે. પણ કારામાં તો દેહલી ધાર ઉપર ભાલાં અબૂકત દેખાણાં. અસવારે ચીસ નાખી કે ‘બાપુ મઝમ થયો. આપો દેવોવાળો પોઆ. દેવો. કાંથડો ! હવે કટકેય નહિ મેલે.”

બાવોવાળો નજર ઠેરવીને નિહાળી રહ્યો. ત્યાં તો દેહલીની ધાર માથે અસવારે ઉતરી ઉતરીને ઘોડાંના તંગ તાણતા ને અશીણની ખરલો ધુંટતા લાગ્યા.

“ઝખ મારે છે !” બાવોવાળાએ હરખનો લલકાર કર્યો. “નહી ભાઈ મૂળુવાળો છે. દેવો વાળો ન હોય. દેવો કાંથડો હોય તો તો કદિ તંગ ખેંચવા ચે રોકાય ! દેવો તો દીલે તંગ ઘોડાં બેળાં કરે. ફિકર નહિ. હવે તમ તમારે નિરાંતે ઘોડાં પલાણો.”

ઝખાઝખ ઘોડાં ઉપર ધાસીઆ નખાયા અને કાઠીઓ ચડી ગયા. સામી બાબુથી મૂળુવાળો અશીણ કસુંબા લાકને અને તંગ તાણીને દિતર્યો.

એય સમા માશીયાઇ : એય ગોરવીઆળીની સપાટ ધરતીમાં સામ સામા કાટક્યા. પેધડા માથે ઉભા થઇ જઇને એ ય જાણીએ હોલાં ઉગામ્યાં. આબને બેઠે એવા સામસામા પડકારા દેવાણા. પણ ત્યાં તો ફાણુ જાણે શી દેવગતિ બની કે રણમાં સદા ખીલાની જેમ જડાઇ જનારી વાંદ્ય' ધોડી પોતાના અસ્તર મળુવાળાના હાથમાંથી નીકળીને પાછી ફરી ગઇ. મળુવાળા તે વખતે જુગ દેખાણા. મળુભાઇ બાગો મા ! મળુભાઇ બાગો મા ! નહિ મારી નાખીએ ! લોહીનો ત્રસકો ય નહિ ટપકીએ ! એ બા ઉભા રો ! ઉભા રો ! એવા ચરકા શત્રુનાં માણસો પાડવા લાગ્યાં. અને પછી તો મળુવાળો ધણી યે વાંદ્ય'ને પા માઉ માથેથી પાછી વાળી, પણ ત્યાં તો ગોરવીઆળીના આરણીને જાણુ થાતાં એ બધા દોટ મેલીને આંખી ગયા. એ ય કટકને જોગ-મયાની દુહાઇ દઇને નોખાં પાડ્યાં. આરણના ડીકરા વચ્ચે આવવાથી એ ય માશીયાઇ નોખનોખી દિશામાં કટકને હાંકી ગયા.

“ બાપુ ! ભાઇ મળુવાળાએ પારોઠનાં પગવાં બર્યાં ! ” એમ જોતપૂરમાં વાવડ પહોંચ્યા. સાંભળતાં જ દેવોવાળો પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મોઢું ઢાંકી ગયા. ભત્રીજો આવતાં જ આપા દેવાએ પડખું ફરીને ઢીલી દીધું કે “ મને રહોં દેખાડીશ મા ! ”

“ અરે કાકા ! પણ મારો વાંક નહોતો. હું ન ભાણું. મારાં ભાગ્ય અવળાં તે વાંદ્ય' ફરી ગઇ. પણ હવે તમારે પગે હાથ દઇને કહું છું કે હું બાવાને ફરી વાર બેટીશ. અને ધોડી ફરી હતી કે હું ફર્યો હતો તે બતાવી દઇશ.”

એટલી ખાત્રી મળ્યા પછી જ દેવાવાળાએ મ્હોં પરથી લૂંગડું ખસેડ્યું.

૭

“ આવો આવો આપા માણસુર ! ” કુંચરના તખ્ત ઉપર ખીશજેલા બાવાવાળાએ મહેમાનોને આવકાર આપ્યો.

“ આપા બાવાવાળા ! ” માણસુર ધાધલ બોલ્યા, “ હું આજ સ્વારથની વાતે આબ્યો છું.”

“બેલો બા !”

“જે ભાઈ, મારે ગુંદાળા ગામમાં ખોરડાં કરવાં છે. પણ જો તું એ ગામને માથે ન પડવાનો હો તો જ હું ખોરડાં ઉભાં કરું.”

“આપા બાવાવાળા !” બાવાવાળાનો સંગૃથી જેઠસર બસીઓ કે જે માણસુર ધાધલનો સગો માથીઆઈ થતો હતો, તે વચ્ચેથી જ બેલી ઉઠ્યો. “આપા ! જે વેણ પળાય એમ હોય તો જ હા પાડજે હો. નીકર પછી ગુંકયું મળવું પડશે, ને અમારું એય ભાઈયુંનું મોત બગડશે.”

“બહુ સારું આપા માણસુર, જાન, મારો કાલ છે. ગુંદાળા મથે ન ચડવાનું હું પાણી મેઝું છું.”

માણસુર ધાધલે તો ગુંદાળે જઈને રૂપાળાં ખોરડાં ચણાવ્યાં. અને એક જેબડીઆ કાઠીની જમીન પોતાના મંડાણમાં હતી તે બધને ખેડવાનું આદ્યું. બાવાવાળાના વેણ માથે એને વિશ્વાસ છે.

પણ બાવાવાળાનો કાળ આવવા બેઠો છે ને ! એટલે જે કાઠીની જમીન માણસુર ધાધલ ખેડવા મંડ્યો, એ જ જેબડીઆ કાઠીએ બેઠતાં મેથ્યાં બાવાવાળાની પાસે. જઈને બાવાવાળાને ચડાવ્યો:—

“બહેનું આપા બાવાવાળા ! હાલ્ય. ગુંદાળા માથે ત્રાટક દેને. રોગું હેમ પાથયું છે.”

“પણ આપા, મારાથી જીજ કચરાઈ ગઈ છે. શું કરું ?” બાવાવાળાની દાઢ તો સબકી. પણ કાલ ઉથાપવાનો ડર લાગ્યો.

“આપા બાવાવાળા, બરાબર. તાજો કાલ સાચો. એટલે તું માણસુરના બબાચા ચૂંથીશ મા. પણ ગુંદાળામાં તો હેમ પાથયું છે, હેમ !”

ધર્મના માર્ગથી લપસતો જતો બાવાવાળો લોભાઈને આખરે ગુંદાળા માથે ચડ્યો. અવતાં જ છેટેથી એને માણસુર ધાધલે બાલ્યો. માણસુરે આંધેથી ધા નાખી,

“ અરર આવાવાળા ! વચન લોખું ! આપા કાનને લગ્યો ! કમતીઆ ! ડાકણ પથ એક ધર છોડી છે. હું ધણી ચે ઉતરતો પાક્યો ? ”

“ આપા માણસર ! ” ભોંકા પડેલ આવાએ ગોટા વાળ્યા, “ તું તારે તારું ધર. સંભાળ્ય, તારું રૂંવાડું આંકું નહિ કરે ! ”

“ હવે બસ કરી જ આવાવાળા ! ” માણસર ધાધલ તલવાર કાઢીને બહાર નીકળ્યો. “ કાઠીના પેટનો થપને મને મારું એકલાતું ધર વહાલું કરવાનું કહેછ ? મને પણ તું જોવો જ માન્યો ? ”

એમ બોલતો માણસર ધાધલ ગામની રક્ષા માટે ખોરડેથી ઉતર્યો. જતાં જતાં પોતાની સ્ત્રીને કશું “ કાઠીઆણી ! બેય છોકરાઓને ખોરડામાં પૂરી રાખજે. ! ”

એટલું બોલીને માણસર કેસરી સિંહની જેમ કુલો. જળવ્ય ! માણસર જળવ્ય ! એમ આવાવાળાએ હાકલા કર્યા. પણ જળવે શું ? તલવાર લઈને માણસરે એકલાએ રણ આદ્યું. ધડી એકમાં તો એના પરજેપરજ ઉડી ગયા.

ત્યાં તો ખોરડા ઉપરથી અપરું કાઠીને માણસર ધાધલનો નાનો દીકરો બહાર નીકળ્યો. એણે પોતાના આપને ધીંગાણે શોભતો દીકો. પોતાની પાસે તરવાર તો નહોતી એટલે શત્રુએ ઉપર એ લાટકાના ધા કરવા મંડ્યો.

“ બાપુ ! ” અસવારો બોલ્યા, “ છોકરો થોડાં માથે પરણાની પ્રાછટ બોલાવે છે. ”

“ મારશો મા ! ઇ ઢાળરને મારશો મા ! એને કાલી લ્યો. અને હવે હાલો. ઝટ લાગી નીકળો ! લુંટ નથી કરવી. દાટ વાળી નાખ્યો. ” એમ કહીને એણે જુડે મ્હેથે વીસાવદરનો ફેડો લીધો.

માગે એક નહેરું આવે છે. ત્યાં માણસરના ભાઈ જેઠસર બસીઆને પોતાના અસવારો સાથે તડકા માળવા બેઠેલો દીકો. અને જેઠસરે આવાવાળાને દીકો.

“કાણુ આવો વાળો !”

“હા આપા જોસર !”

પણુ એ હોંકારામાં રામ નથી રહ્યા. બાવાવાળાના ગ્રહોં ઉપરથી વિભૂતિ માત્ર ઉડી ગઇ છે. અને વળી આવોવાળો શુંદાળાને માર્ગેથી ચાલ્યો આવે છે. એટલે જોસરે અનુમાન કરી લીધું.

“કાળો કામો કરીને આવજને લાઇ !”

બાવાવાળો ચુપ જ રહ્યો.

“બાવાવાળા ! ખીલું તો શું કરું ? તારું અન્ન મારી દાદમાં છે. તારી ચાળીમાંથી ધણા દિ’ રાટલાનાં બટકાં લાંબ્યાં છે. પણુ હવે રામરામ ! આપણાં અંજળ ખુટી ગયાં.”

જોસરના વળના જોટલા અસવારો હતા તે તમામ તરી નીકળ્યા. અને બાવાવાળો ભોળ માંગાણીને લઇ માર્ગે ચલ્યો. પણુ આજ એની દશા પલટાતી હતી. એટલે એની કાંધે કુમત જ ચડી ખેડી હતી. ભોળ માંગાણીએ પાસેના ખેતરમાં એક બેહાલ આદમી સામે આંગળી ચીંધીને પૂછ્યું,

“આપા બાવાવાળા, ઓલ્યો સાંતી હાંકે ઇ કાણુ છે, એળખ્યો ?”

“કાણુ છે ભોળ ?”

“ઇ હરસરવાળો પોતે : તારાં ચોરાશી પાદરનો ગઇ કાલનો ધણી.”

“એટલે તારું કહેવું શું છે ભોળ ?”

“બાવાવાળા ! દુશ્મનની આવી દશા-દીડી જાય છે ખરી ? સાવજને શું તરણાં ખાતો કરાય ?”

“ત્યારે શું શત્રુના પગ ધોઇને પીવાતા હશે ?”

“બાવાવાળા, એને વધુ નહિ, એક જ ગામડી દે. પણુ આ હરસરવાળાના હાથમાં સાંતી તો દેખ્યું નથી જાતું.”

“ભોજ ! જમીન ચાકડે નથી ઉતરતી, જાણુ છ ને ?”

“તો પછી બાવા વાળા ! ભોજે ય ચાકડે નથી ઉતરતો, ઇ યે તું જાણુ છ ને !”

“એટલે ભોજ !” બાવાવાળો તિરસ્કારથી હસ્યો. “બહુ દાઝતું હોય તો એને ચોરાશી યે ચોરાશી પાદર પાછાં અપાવજે !”

“બાવાવાળા ! તારા મ્હેંમાં અવળાં વેણુ ન શોભે. બાકી તો તું જોછ ને ? વિક્રમા મયા, શેખવા મયા, જેઠસરે તને છોડ્યો-એમ પછી પીછા વિનાનો મોર રૂડો લાગશે ?”

“મોર હશે તો નવાં હજાર પીછાં આવશે.”

“પછી ઓરતો નહિ થાય ને ?”

“ના ના, આ મ્હે, એક બરછી બાંધજ, ને આ બીજી પણ ભેળી બાંધજે.”

“ત્યારે હવે રામરામ બા. શેલણા ને વીસાવદરનાં ને એક સો ને અડસઠ પાદરના ધણી ! જામતો રે’જે !” એટલું કહીને ભોજે માંગાણી પોતાનાં ઘોડાં તારવી પાછો વળ્યો. સીધેસીધી ખેતરમાં સાંતી હાથતું હતું ત્યાં ઘોડી હાંકી. જમીન પડકારો ક્યોં કે

“આપા હરસરવાળા ! મેલી દે સાંતી. ઠાકર તારાં ચોરાસી યે ચોરાસી તને પાછાં આપશે.

“ભોજ માંગાણી ! આ બે સાંતીની જમીન રહી છે એય નથી સહેવાતી કે શું ? આભને ઓજે રહીને મારાં બે છોડાં ઉઝેરે છું એટલું યે તારી આંખમાં ખટકે છે કે ભાષ !” બોલતાં બોલતાં હરસરવાળાની પાંપણો પલળતી લાગી.

હેહા ઉતરીને ભોજએ પોતાની તરવાર હરસરવાળાના હાથમાં દીધી, અને બેઠ્યો, “આપા હરસર ! આજથી તું મારો ઠાકર ને હું તારો ચાકર. ઉઠ. નીકળ બારવટે.”

(૮)

વિસાવદર ગામમાં સોપો પડી ગયોછે. જળ ઝપી મમાં હોય એવી શાંતિ પથરાય ગઈ છે. બાવાવાળો દરમિયાન

માયલા ઓરડામાં માળા ફેરવી લાઇને સવાની તૈયારી કરે છે. આજ ત્રણ દિવસથી એની સવાર-સાંજની માળાને ટાણે રેઢી ન્યોત થાતી નથી. એ ચિન્તામાં બારવડીયો ઉંધ વિના પથારીમાં આબોટે છે. તેટલામાં તો, પોતે જેને જુદેન કહી હતી એ કણબણ આવીને ઉભી રહી.

“બાપુ, જાગો છો?”

“કાં જુદેન, અટાણે કેમ આવવું પડ્યું?”

“બાપુ, મને જુદેમ પડ્યો છે.”

“જેનો?”

“ભોળે માંગાણી આવ્યો લાગે છે.”

“ક્યાં?”

“ધ્રાફડના વાંકળામાં. એકલો નથી. ધણીયું જામગીરું તબક્કી જેમ.”

“ઠીક, જા જુદેન, ફિકર નહિ.”

કણબણ ચાલી ગઇ એટલે ડેડીએ લોભો ધાધલ અને માત્રો વેગડ એઠેલા, એમાંથી લોભે ફગીમાં અની પૂછ્યું કે “લણે બાવાવાળા! તાળી બોન આવુને કાણું લણુ ગઇ?”

“આપા લોભા!” બાવાવાળાએ અંદરથી અવાજ દીધો, “ભોજનું કટક ધ્રાફડના નાળામાં હોય એમ લાગે છે. માટે ચેતતા રહેજો.”

“છે છે? તબ્ય તો લણે હવે ડેડીના કમાડ ઉધાડાં ફટાક મેલુ દો. લાઇ ભોજને વળી પાછાં કમાડ લલગવવાં પડશે.”

બીજી વાત એમ કહેવાય છે કે આયકુએ ખુડીને આજે ઢારને પકર ચારવા જતી વખતે ડેડી દેવરાવી નહોતી.

ડેડીનો દરવાજો આખે આખો ખુલ્લો મૂકાયો. માયલી ડેડીએ પચીસ હેડીના કાઠીઓ હથીઆર પડીઆર લઇને સતા. સહુને મન તો એજે માંગાણી આવ્યાની વાત પર જ ભરાસો

નથી એટલે ઝોલાં ખાવા મંડ્યા. પણ માત્રો વેગડ (બાવા-
વાળાની પુછના દીકરા) પૂરેપૂરા બેમાઇ ગયો હતો. એ બેઠો
બેઠો સહુનાં મ્હેં પર પાણી છાંટે છે. સહુને સમજાવે છે કે
“ભાઇ, આજની રાત ઉંઘવું રે’વા હો !”

વારે વારે પાણી છાંટાવાથી લોભો ધાધલ ખીખલ ગયો.
“એલા માત્રા ! લભું તેં ચૂડીયું પહેરી છે ? માળા
આવડો બધો બ્હીકાળવો ?”

“આ હ્યો ત્યારે; હવે જે કાઇ પાણી નાખે, કે એક
ખીખને જગાડે, એ બે બાપનો હોય.”

એટલું બોલી માત્રો વેગડ માથા સુધી સોડય તાણીને સ્પર્શ
ગયો. થોડીક વારમાં તો આખી મંડળીને ધારણ વળી ગયું.

અધરાત ભાંજ્યા પછી ધ્રાફડનું નાળું શત્રુઓની જામગીરો
પેટાતાં જાણે સળગી ઉઠ્યું. જેતો લાલુ બોલ્યો,

“ભોજા માંગાણી ! પ્રથમ અમે જાને વાવડ કાઢીએ છીએ.
જો જગતા હશે તો અમે કહેશું કે મે’માન દાખલ આવ્યા
છીએ ! ને ઉંઘતા હશે તો સહુને બોલાવી લેશું.”

ડેલીએ આવીને જોયું તો ડેલી ઉધાડી ફટાક પડી છે. અંદર આવે
ત્યાં પચાસ નાખોરાં બોલે છે. થયા સહુ બેળા. સતેજા શત્રુઓને
માથે તરવારોની પ્રાછટ બોલવા મંડી, પણ દેકારામાં ને દેકારામાં
બે જણ જાગી ઉઠ્યા. ડેલીનું કમાડ ઉધાડું મૂકાવનાર અને
માત્રો વેગડને પાણી છાંટતો અટકાવનાર લોભો તો આંખો
ઉધાડીને આ કતલ જોતાં જ ભાગ્યો. ગદ ઠેકીને ગયો. પણ
ઠેકતાં ઠેકતાં ગદ ઉપર એની કાછડી પડી રહી. એવી ભુંકાઇનો
એ ભાગ્યો. [પાછળથી એણે કાઢને ત્યાં પખાલ હોકેલી.]

ત્યાં માત્રો વેગડ ઉઠ્યો. એની માને એકનો એક હતો. પણ
માત્રો ભાગે નહિ. ખીખ બધાની લોભો લગી પડી હતી, તેની
વચ્ચે એકલે હાથે પડકાર કરીને માત્રાએ દહર લીધી. પણ
ત્યાં તો એને માથે અટકાનાર બે વરસી ગયા.

ઝડ ઠેકી લોભો ગળિયો, વડતે બાવલ વીર
(પણ) સધયું સોડ સધીર, મોત તાહાળું માતરા !

[લોભો તો પોતાના વીર બાવા વાળાના યુદ્ધ વખતે ઝડ ઠેકીને આલ્યો ગયો. પણ હે માત્રા વેગડ ! તેં તો તારું મોત સુધારી લીધું.]

એમ માત્રાનું મોત સુધારી શ એ અંદર ગયા. બહારથી
ભોળ માંગાણીએ પડકારો દીધો કે

“બાવા વાળા ! હવે તો બામડીની સોડય મેલ્ય. હવે તો
ઓઝલ પડદો ઉપાડન !”

“ભોળ, આવું છું. ઉભો રે’જે. ઉતાવળો ચાઇશ મા.”

ઝોરઝમાંથી એવો પડકારો આવ્યો. બાવાવાળાએ ભરનીંદ-
રમાં પડેલી પોતાની નવી રાણી આઇ રાઇબાઇને હળવેથી
અંગૂઠો ઝાલીને ઉઠાડી. ઝગકો ઉઠેલી કાઠીઆણીએ પોતાના
સ્વામીનું રૂપ સ્વરૂપ લાલડું. બાળીને બોલી,

“શું છે ફરિયાર ?”

“કાઠીઆણી, તું ભાગી નીકળ !” એમ કહીને બાવા-
વાળાએ છેલ્લી વાર રાઇબાઇનું મ્હેં પંપજડું.

“શું છે ?”

“મારે છેલ્લે ક્યારે પાણી આવી પહોંચ્યાં, દગો થયો. દુ મનો
બહાર ઉભા છે.”

“તે તમારું કહેવું શું છે ફરિયાર ! હું ભાગી નીકળું એમ
ને ?” માર્મિક કટાક્ષે કાઠીઆણી તાકી રહી.

“ના ના, હું તને બદનામુ નથી દેતો, પણ આપણા
વંશનો દીવો ન ઓલવાય એ આશાએ કહું છું કે ભલી મળને
તું લુંઘીયા ભેગાદુથઇ જા !”

“વંશ સાડુ ! કાઠી, વંશ તુને વાલો છે, છતી વધુ વાલું
અમીની જાતને કાંઈક હોય છે, બબર છે ને ?”

ત્યાં તો બહારથી હાકલા થયા, “બાવાવાળા, નીકળ ! બા’રો નીકળ ! બહુ જુડો દેખાછે ! હજી એ વાતું ખુટતી નથી ?”

“કાઠીઆણી, મારું છેલ્લું કહેણ છે હો ! અને મેં એકને મારી છે, જુઝાઈએ મારી છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવા દે. મારાં પાપ ધોવા સાર ભાગી છુટ—તારો જીવ ઉગારવા સાર નહિ.”

ડળક ! ડળક ! આંસુમાં પાકતી કાઠીઆણીની બેય આંખોમાં છેલ્લી પળે બાવાવાળાએ પોતાની પહેલી સ્ત્રીની પ્રતિમા તરવ-રતી દેખી, બીજી બાજુ બહારથી પકકારા ને મેણાંની ઝડી પડતી સાંભળી. કાઠીઆણીને થંભેલી દીઠી, બાવાવાળાએ દોડીને રાધ-બાઈનું કાંકું ઝાલ્યું. ધક્કો દઈને નાકાબારી તરફ કાઢી. બહાર દીઠીને નાકાબારીને પાછી અંદરથી સાંકળ થયેલી. કાઠીઆણીનાં છેલ્લાં કુસકાં સ્વંભળ્યાં. અને પાછો ઓરડે આવી સાદ દીધી,

“ હવે આવું છું હો ભોળ ! ઉભો ર’જે ! ”

બહાર ઉભેલાઓને અંદરથી બપ્પરની સાંકળીઓના ખણ-ખણાટ સંભાળાણા.

“ એ બાવા વાળા ! ” ભોળે જીમ દીધી, “બાવો વાળો ઉઠીને અટાચો કાપડું થું પહેરી રહ્યો છો ? પ્રાણ બહુ બહાલ થઈ પડ્યા તે ભોલના બપ્પરે બચાવવા છે ? તારા નામનો દુહો તો સંભાર !

* બાવો ડગલાં બે, (બે) ભારથમાં પાછાં ભરે,
(તો તો) મલકે માથે મે, વાધાહર વરસે નહિ.

[બે સ્વસ્ત્રામમાં બાવાવાળો પાછા પગલાં ભરે તો તો હે વાધાના પૌત્ર ! દુનિયામાં વરસાદ ન વરસે.]

* મુ’બાઈથી મીચુત જન્મન વિ. બેસી આ ધટના પરત્વે પોતાની નીચે મુજબની માહેતી મોકલે છે, એને પાઠાન્તર તરીકે અને અપવામાં આવે છે:—

“ બાવાવાળાની કાઠીઆણીને નાકાબારીએથી વિદાય કરતાં બાવે પેત્રે પાણી, ત્યાંથી નાસી છૂટવા તળવીજ કરેલી. પરંતુ ભોળ માંજાણીએ અગા-ઉથી પેત્રી કરીને નાકાબારી આગળ એક આસનને બેસારેલી, તે બેવા

“આ લે ત્યારે આ અપકું!” એમ બોલીને બાવાવાળાએ કમાડ ઉપાડ્યું. હાથમાં બખ્તર હવું તેનો છૂટો થા કર્યો અને તે બાથે સામા આદમીને જન લીધો. પછી કુલો તરવાર લઇને ઠેકીને જ્યાં થા કરવા જાય છે ત્યાં તે તરવાર ઓસરીની આડીમાં પડી. પડતાજ એ કટકા થઇ ગયા. હાથમાં ફુંડી જ તરવાર રહી. અને બીજું હથિયાર લેવા જાય ત્યાં તે, બોલ સીદીએ એને માથે ઝાટકાના મે વરસાવી ગૂડી નાખ્યો.

“બાવા ભાઇ!” બોલે માંગાણી બાવાની છેલ્લી પડીએ બોલ્યો, “અન્નાયને ઇશ્વર નથી સાંખતો હો.”

સાંભળીને બાવાવાળાએ આંખો ખાંડી. અને બાવાની પુછ (માત્રાની મા) બહાર નીકળ્યાં.

“બોજા! કાળમખા! હવે તો તે તારો કાળો કામો કરી લીધો છે. હવે તમે સહુ રસ્તે પડો બાપ!”

“ના પુછ, અમે કાઠી છીએ, માત્રાને અને બાવાવાળાને દેન દીધા પહેલાં નહિ જઇએ.”

“ખખરદાર, મારા બાવાના લખને કોઇ અકશે માં.”

“તો આ લ્યો, આ અમે આધા બેઠા.”

મોણીએથી ચારણોને બોલાવી બાવાવાળાના શરીરને દેન પાડ્યું. મારવા આવનારા પણ મસાણે જઇને આભડયા.

એ રીતે અનેક નિર્દયતાનાં કૃત્યો કરીને, પોતાની બીજી અને બચાવ્યા સિવાયની અન્ય કશી પણ ખાનદાની દાખવ્યા

હેતુથી કે બાવાની સ્ત્રીની, અથવા તે બાવાની પોતાની ઇચ્છાથી બાવો નાઠાબારીનો મારગ લ્યે, તે ચારણ એના નામની બીરદાઇને ફેડો નહોતો કરીને એને ભેંકપ આપીને પાછો ફેરવે: વળી નાઠાબારી આગળ એકથી વધારે માણસ આવી શકે તેમ ન હતું: આ જાનને બાબતોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને બોબ માંગાણીએ ચારણની પોળના કચેલી-પોતાની કાઠીઆ-છીને વિકાલ કરતાં બાવો પણ નાઠાબારીએથી નાસવા તૈયાર થયેલા: પણ ચારણનો ફેડો સાંભળીને નાઠાબારી ઉપરથી ટુર્તજ પાછો ફરીને, બે બારણેથી બોબ માંગાણી સાથે ધીંચાણમાં ઉતર્યો અને મરાયો.”

વચર, છવીસ વર્ષની બાવરદા ખતમ થઇ ગઇ. એના મામિતોએ માથા પર હાળીયું ઢાંકીને ચરશીયા ગયા:—

વીસાબુની વાડીએ ઠાઠ ઠચારી ધાચ
વેરાબુ બાવલ વન્યા ધરતી ખાવા ધાચ.

[વિસાવદરની વાડીઓમાં દાવરા ભરાતા અને કસુંબાના ઠાઠ માઠ નમતા, પરંતુ હવે તો બાવાવાળાની ગેરહાજરીમાં એ બધા અખંદ થઇ ગયા છે, ધરતી ખાવા ધાચ છે.]

મન્યહીબુ તેં મારીયો છાની છીધલ ચૂક
રૂઢં મરવાનું રૂંક બારવડીયા તું બાવલો.

[અરે મતિહીન માનવી ! તેં છાનામાનાં આવીને બાવાવાળાને માર્યો ! એ મરતાં તો નહિ ગિરનારનું એક સિખર તરી પડયું હોય એહું કુ:ખ યાચ છે.]

કેપ્ટન ઓટે પોતાના હાથનું લખેલું વૃત્તાંત :—

હિન્દુસ્તાન અને અરબસ્તાનના ચાંચીઆ લોકો જે કાઠીઆવાડ અને કચ્છના કિનારા ઉપર ઉપદ્રવ કરતા હતા તેને દાણી દેવા માટે, સે. ખા. પે. ગાયકવાડ સરકારે દરિયાઇ લક્ષર સ્થાપ્યું હતું, એનું આધિપત્ય ધારણ કરવાને વડોદરાના-રેસીડેન્ટ કેપ્ટન કારનોક્ની મામતી ઉપરથી મુખાઇ સરકારે ઇ. સ. ૧૮૧૩માં મને નીકળ્યો. અમે કેટલાકને પકડી મારી નાખ્યા, અને ઇ. સ. ૧૮૨૦માં તેઓ એટલા તો નિર્બળ થઇ ગયા કે ગાયકવાડને આ ખાતું નહિ રાખવાની જરૂર જણાયાથી તેણે કાઠી નાખ્યું, ત્યારે મને એવો હુકમ લખી મોકલ્યો કે “તમારે વેલણ ખંદર અથવા દીવ ભૂસિકરું સ્થાનકે પહોંચી જમીન રસ્તે અમરેલી જવું. અને ત્યાં ગાયકવાડના લયર કાઠીઆવાડના સર મુખાને તમારા બહાણનો આજ્ઞ સોંપવો.

“રસ્તામાં મારા ઉપર એક કાઠી બારવટીયા, નામે બાવોવાળો, તેણે ખંજીર ઘાડેસવારો સાથે હુમલો કર્યો. મારા ખાસદારને જીવથી માર્યો. મારી પાસે ફક્ત કુમચી હતી, તેથી હું પોતે સામે થઈ રાક્યો નહિ. પ્રથમ ન્યારે અમારે ભેટભેટા થયા ત્યારે, બાવોવાળાએ મને કહ્યું કે “મારા કામમાં તમારી સલાહ લેવાની છે.” આ બહાનું બતાવીને તેણે મને ઘાડેથી ઉતારાળો. મારાં માણસોને પરાધીન કર્યાં, એટલે મને ઘોડા ઉપર બેસીને તેની ટોળી સાથે જવાની જરૂર પડી. તેઓ મને ગિર નામના મોટા જંગલમાં લઈ ગયા, જ્યાં તેઓએ મને બે માસ અને સત્તર દિવસ એક પહાડની ટોચ પર કેદી કરી રાખ્યો. આ સમયો સમય બે હથિયારબંધ માણસો મારાં ઉપર નાગી તરવાર લઈને ચોકી રાખતા હતા. દિવસ રાત વરસાદથી બાંજાયેલી ભેખડમાં હું સૂતો, તેમાં અપવાદ માત્ર બે રાત્રિ હતી. આ બે રાત્રિ અમેએ દોસ્તીવાળા ગામમાં ગુમરી, ત્યાં જવા મને તે ટેન્ક ફરજ પાડી લઈ ગઈ. આ ફેરમાં પ્રસંગોપાત મને ઘોડા ઉપર સવાર થવા દેતા. પણ હરવખત એક ભેરાવર ટોળી મને વીંટી વળતી, તેથી નાસી જવાની કોઈ પણ કોશીશ કરવી એ મારે માટે અશક્ય હતું.

“એક ગામમાં, કે જે બાવોવાળાને અનુકૂળ હતું, તેમાં સ્ત્રીઓએ મારો પક્ષ ખેંચ્યો, અને મારી સાથે ધાતકી વર્તણૂક ચલાવવા માટે તેને તથા તેનાં માણસોને ઠબકો આપ્યો. પ્રતિકૂળ ગામડા પ્રત્યે તે ટોળીનો એવો રિવાજ હતો કે દરવાજા સુધી ઘાડે બેસીને જવું અને નાનાં બાળકો રમતાં હોય તેનાં માથાં કાપી લેવાં, અને પછી પોતાના એ શાપિત પરાક્રમ માટે હરખાતા ને હસતા ચાલ્યા જવું. દિવસનો ખૂનનો ફેરો કરી પોતાના મુકામ પર આવતા ત્યારે “મેં આટલાને માર્યા” એમ જીવન કાઢીઓ મગરૂખી કરતા. અને એક દિવસ તો મેં ધરડા કાઢીઓને તેમને એમ ચોકસીથી સવા કરતા સાંભળ્યા કે,

“થું તમારી ખાત્રી છે કે તમે જમારા ભોગ થયેલાને-માર્યા જ છો? એનો જીવ બચાવ મળે એ કે “હા! જો અમારી બરછીને તેમના શરીર સોંસ-રવી નીકળેલી ભેદ અને અમને ખાત્રી થઈ છે કે તેઓ મરી ગયા.” એક વૃદ્ધ કાઠીએ ટીકા કરી કે “બાઈ! બીજા કોઈ પ્રાણી કરતાં માણસને જીવથી મારવું વધારે વિકટ છે. જ્યાં સુધી રસ્તાની એક બાજુએ ધડ અને બીજી બાજુએ માથું ન જીવે, ત્યાં સુધી એ મરી ગયો એમ ખાત્રી ન રાખવી.”

કેટલીક વખત રાત્રી બાવોવાળો અફીણની બેઠાન હાલતમાં મારી પાસે આવતોને બેસતો અને મારા ઉપર પોતાનો જમૈયો ઉગામીને પૂછતો કે “કેટલી વખત આ જમૈયો ફુલાયો હોય તો તમારું મૃત્યુ નીપળે? હું

જવાબ આપતો કે “હું ધારું છું, એકજ ધારે માફ કામ પતી નય. મટે હું આશા રાખું છું કે તેમ કરીને તમે મારા આ દુઃખનો અંત આણશો.” તે જવાબ આપતો કે “તમે એમ ધારતા હસો કે હું તમને નહિ માફ ! પણ માછી જેટલાં માછલાં મારે છે તેટલાં મેં માણસો માર્યાં છે. તમારો અંત આણતાં હું જરા યે વિચાર નહિ કરું. પરંતુ તમારી સરકાર મને મારો બીરાસ પાછો અપાવે છે કે નહિ એ હું જોઈ છું. જો થોડા વખતમાં પાછો અપાવશે તો હું તમને છૂટા કરીશ.”

“ટાળી લૂંટ કરવા બહાર નીકળતી ત્યારે દિવસનો ધણો વખત ઉઘ્યા કરતી. રાત્રિયે દરેક થોડાની સરક તેના સવારના કાંડા સાથે બાંધતા. ન્યારે થોડા કંઈક અવાજ સાંભળે ત્યારે તાણખેંચ કરે કે તૂટી તેઓ ઉભા થઈ જતા. ખોરાકમાં બાજરાનો રોટલો અને મરચાં, ને મળી રાકે ત્યારે તેની સાથે દૂધ : મને પણ એ જ ખોરાક આપતા. x x x

“તેઓમાં બે જુવાન પુરૂષો હતા, કે જે મારે માટે કાંઈક લાગણી અતાવતા. x x મારા છટકારા માટે તેઓ પ્રયત્નો કરતા અને મને હિંમત આપતા. પ્રસંગોપાત ન્યારે તક મળતી ત્યારે પોતે કેટલાં માણસો માર્યાં તે વિષે, અને ન્યારે પૈસાદાર મુસાફરો માગેલી રકમ આપવાની ના પાડે ત્યારે કયા ઉપાયો પોતે યોજતા, તે વિષે તેઓ મને બહુ કરતા. આ ઉપાય એ હતો કે એ બાપડાં કમનસીબ મનુષ્યોને પત્રે દોરડાં બાંધી તેઓને ઉધે માથે ગરેડીએથી કુવામાં ઉતારીને પાણીની સપાટી સુધી ઉતારતા ને ઉપર ખેંચતા. માગેલી રકમ આપવાની કબુલાત ન કરે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે સીંચ્યા કરતા. કબુલ થાય ત્યારે છૂટા કરીને કાઢી આડતીયા ઉપર હુંડી અથવા કાગળ લખાવી લેતા. ને જ્યાં સુધી અમ પહોંચતી ન થાય ત્યાં સુધી કેદ રાખતા. x x x

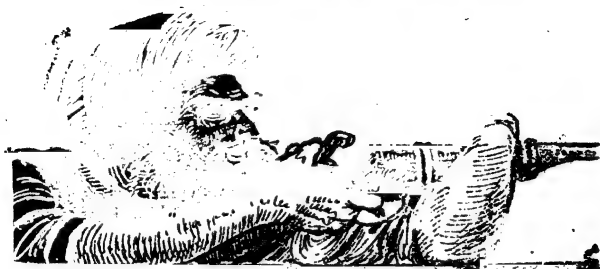
એક તોફાની રાત્રિ મારાથી કહિ નહિ વિસરાય. એ બધા મોઢું તાપાણું કરીને ફરતા બેઠા હતા. સિંહ અને બીજા હિંસક પ્રશુઓ અજાણ કરતાં હતાં, છતાં પણ માફ થું કરવું, તે વિષે તેઓ ચર્ચા કરતા હતા. હું એ સાંભળી શક્તો હતો. માણસો ફરીઆદ કરતાં હતાં. કે “સાહેબને કારણે અમે બબ્બે મહિનાથી જાંબડમાં છીએ. બાયડી છોકરાં દાણા વગર જાંબડામાં હોરાન હોરાન છે. તેથી અમે હવે રોકાવાના નથી. તેના સરદારે જવાબ દીધો કે “ચાલો એને મારી નાખી બીજે ક્યાંઈક નહાસી જઈએ.” પણ માણસોએ વધિા બતાવ્યો કે “અહીંને લશ્કર મોકલીને અમારા બાબ-બબ્બાને કેદ કરે ને દુઃખ આપે.” તેથી ઉવટ એમ કહ્યું કે હમણાં તો મને છૂટતો રાખવો. ઉવટ ચારેા છટકારો પોલીસીકલ એજન્ટ કમિશન બેસેન્સાઈન મારફત આ પ્રમાણે થયો. તેણે નવાબ સાહેબને સમબબા કે “જે કાઠી-

ઓએ બાવાવાળાનું પરખણું બેર જીવમથી લઈ લીધું છે, તેની પાસેથી તમારી વગ ચલાવીને બાવાવાળાને તેનો ગરાસ પાછો ફોંપાવો.” બાવાવાળાની ધારેલી મુરત બર આવી એટલે, એણે મને છાડ્યો.

“મારી કેદ દરમિયાન મારા ઉપર જે દુઃખો પડ્યાં તે લગભગ અસહ્ય છે. રોજ સાંજે હું પ્રાર્થના કરતો કે હે પ્રભુ ! મને વળતું સવાર દેખાડીશ નહિ ! એક માસ સુધી તો રાત્રીને લીધે મારાથી છુટ કાઢી શકાયાં નહિ. છેવટ મંદવાડથી નબળો થઈ ગયો ત્યારે જ, છુટ નીકળ્યાં. સખ્ત ટાઢીઓ તાવ આવવા લાગ્યો તેની સાથે પિત્તાશયનો સોજો થઈ આવ્યો. આ સ્થિતિ છતાં ખુલ્લી હવામાં ઉઘાડા પડ્યા રહેવાનું, તેથી મને સન્નિપાત થઈ આવ્યો. જ્યારે મને છૂટા કરવામાં આવ્યો ત્યારે પગથી માથા સુધી ઉધઈ ચોટેલી, તેવી સ્થિતિમાં રાત્રિયે ખેતરમાં રમીતો પડેલો હું હાથ લાગ્યો. x x x x”

આ ઉદ્ગારોના ઉત્તરમાં મી. સી. એ. કીનકેઈડ આઈ. સી. એસ. પોતાના “ ધ આઉટલોઝ ઓફ કાઠીઆવાડ ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે:—“અલબત્ત, આપણે બધા પણુ બે એવી કેદમાં પડ્યા હોત, તો આપણે કેટલેક આંટ કરતાં પણુ વધુ સખ્ત બાંધા નિવારત. તેમ છતાં બાવાવાળાના પક્ષમાં પણુ થોડું કહી શકાય તેવું છે. બેશક બારવડામાં નાનાં બચ્ચાંની ગરદનો કાપવાની પ્રથાનો અચાવ કરવાનું તો મુશ્કેલ છે, છતાં લડાઈની માફક બારવડું પણુ સુંવાળે હાથે તો નથી જ થઈ શકતું. કદાચ દુસ્મનોનાં ગામડાંવાળાઓએ પોલિસને બાતમી પહોંચાડી હશે, તે કારણસર બારવટીયાઓએ તેઓને પાક શીખવવાનું ઇચ્છેલ હશે. પણુ સખડાઈ જવાની બહીકે ગદમાં તો પેસી ન શકાય, તેથી તેઓ પાદરમાં જે એક બે છાકરાં ટીકાં તેઓને મારી નાખીને ચાલ્યા જતા હશે. બેશક મુકામ પર જઈને તેઓ પોતાનાં પરાક્રમોની બડી બડી વાતો તો કરતા હશે જ. તે સિવાય કેટલેક આંટના સંબંધમાં તો બાવાવાળો મુજબણમાં જ હતો. હેમીલકારે પોતાના પુત્ર હેનીબાલ ઉપર જેવી ફરજ નાખી હતી, તેવી જ ધનિત્ર ફરજ બાવાવાળાના પિતાએ પણુ તેના ઉપર નાખેલી. ને આંટને કેહી રાખ્યા સિવાય એ ફરજ કદિ પણુ અદા થઈ શકે તેમ નહોતું. યુરોપી લોકોનો પોતે અચ્છણ હોવાથી તે નહોતો સમજી શક્યો કે પોતે અને પોતાના સાથીઓ જે સંકેટો બેપરવાઈથી ભોગવતા હતા, તેજ સંકેટો અચ્છેજને મારે તો અસહ્ય જ હતાં. ને જ્યારે એને એ સમજ પડી, ત્યારે એને આ કેહી ઉપદ્રવ રૂપ જ લાગ્યો. એની બિમારી આ ટાળીને નાસામગ કરવામાં વિખ નાખતી, અને બળતાં ગામડાંની કાઠીઆ-છીઓના ઠપકા ખવરાવતી.”

વાલો નામોરી

તારા જે નામોરી તણા
કુંઠા ધા થીયા
ઈ પાછા પોઠે ના
વિનતા લેળા વાલીયા

[હે નામોરીના પુત્ર વાલા ! તારા કુંઠા હાથની ગોળીઓના ધા બેળા ઉપર થાય, એ લોકો ફરી વાર પોતાની ઓંચો સાથે પોઠવાનું મુખ પામી શકતા નથી. મતલબ કે તારા ભડાકા અફર જ હોય છે.]

૨૬ દેશના દેપલા ગામને ચોરે અસલ થળના ઉંટીઆની કતાર ઉભી છે. ધઉંલા વાનનો, મધ્યમ કદનો અને એક હાથે કુટો બારવટીયો બીજા હાથમાં સળગતી જામચરીએ બંદૂક હીલોળતો ચોકમાં ટેલી રહ્યો છે. પંખીકું પથુ જાણે કે ગાડવાં ઉપરથી ઉડતું નથી. એ કુંટો આદમી પોતે જ બારવટીયો વાલો નામોરી. સાવજ જેવું મળું મળવીને બારવટીયાએ હાક દીધી.

“એલીડાઓ ! ભૂંટવાની વાત તો પછી, પ્રથમ પહેલો એ કમળોત સંધીને હાજર કરો, કે જે આપણા દોસ્તની ચોરતને બગાડી લાગ્યો છે.”

બારવટીયાઓ નાકે નાકે ઝાડા બાંધીને ઉભા રહી ગયા છે. ગામમાંથી કુતરું પણ બહાર જઈ શકે તેમ નથી. જે લંપટ સંધીને સળ દેવા વાલો આવ્યો હતો તે ગામમાં જ હાજર છે. જેની ઓરતને એ સંધી ઉઠાવી લાવ્યો હતો તે ભાષ્યંધ પણ વાલા નામોરીની સાથે પોતાનું વેર લેવા આવ્યો છે. પક્ક વારમાં તો એ ચોરને આવડે બાંધીને બંદૂકદાર બારવટીયાઓએ હાજર કર્યો. પારકી બાથડીના ચોરને જેતાં જ વાલાએ બંદૂકનો ઘોડો ચઢાવ્યો. ત્યાં તો સંધી આવીને “એ વાલા ! બાપ વાલા ! તારી ગા’ છુ’ !” એમ બોલતો વાલાના પગમાં ઢળી પડ્યો. તૂટ જ વાલાએ બંદૂકનો ઘોડો ઉતારી નાખ્યો.

“વાલા ભા ! એ નાંપાકને માથે તને રહેમ આવી ગઈ ?” એમ બોલતો એ ઓરતનો ધણી તલવાર ખેંચીને પોતાનાં વેરીનું ગળું વાઢવા ધસ્યો.

ઝાડા હાથ દબને વાલો બોલ્યો “બેટી, હવે કાંઈ એને મરાય ? ગા’ની ગરદન કપાય કદિ ? રે’વા દે.”

એમ કહીને વાલાએ સંધીને પૂછ્યું “એલા સંધીડા, તું આ’ થાછ કે ?”

“સાત વાર તારી ગા’.”

“તો ભાં કર.”

“ભાં ! ભાં ! ભાં !” એમ ત્રણ વખત સંધીએ ગાયની માફક ભાંબરડા દીધા. એટલે વાલો બોલ્યો,

“જે ભાઈ, બચાડો ગા’ બનીને ભાંબરડા દીયે છે. હવે તારી તરવાર હાલશે ?”

“બસ, હવે મારું વેર વળી ગયું.”

સંધીને છૂટા કર્યો.

“વાલા ભા !” એના બંદૂકદાર સાથીઓ ગામમાંથી આવીને જાહેર કર્યું. “ધરેધર ફરી વળ્યા.”

“પછી ?”

“ઝાઝો માલ તો ન જડ્યો.”

“એમ કેમ ?”

“આજ મોળાકતનો તહેવાર છે. વસ્તીની બાઈયું ઘરમાં જોટલાં હોય એટલાં લુગડાં ધરેણાં અંગ ઉપર ઠાંસીને રમવા નીકળી ગઇ છે.”

“ઠીક, હાલો બેલી !” એવો ટુંકો, ન સમજાય તેવો જવાબ આપીને બારવડીયો બંદુકને ખંભે તોળી મોખરે ચાલ્યો. પાછળ બધા સાથીઓએ પગલાં માંડ્યાં. ઝાંપા મહાર નીકળતાં જ વડલા નીચેથી બસો સ્ત્રીઓનાં ઝાંઝરના રમઝુમાટ, તાળીઓના અવાજ અને સર સંભળાણા કે

મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે,
મીઠુડી બોલીવાળો મણીઆર
નીમાણાં નેણાં વાળો મણીઆર
ભમરીયા બાલાવાળો મણીઆર.

સહુની આંખો એ દિશામાં મંડાઇ, પણ મુખી બારવડીયો તો જાણે ઉજ્જડ વગડામાં ચાલ્યો જતો હોય એવી બેપર-વાઈથી ઝાઝાં કાર્યે જાય છે.

“વાલા બા ! આ બાબુએ.” સાથીએ સાદ ક્યોં.

“શું છે ત્યાં બેલી ?” વાલાએ ગરવે મ્હોંયે પૂછ્યું.

“આંહી બાઈયું રાસડા રમે છે. હાલો આકડે મધ તૈયાર છે. ટપકાવી લઇએ.”

“બેલી જૂમલા !” વાલે આંખ રાતી કરીને કહ્યું, “ઝોરવુંનાં ડીલ માથે આપણો હાથ પડે તો બારવડાનો વાવટો સળગી જાય.”

“પણ ત્યારે કાઠીઆવાડથી ઠેક કચ્છ સુધીને આંટી આફળ જાય ?”

“સાત વખત અફળ. વાલો બે બાપનો ન્હોય, જૂમલા.”

વાલાના પ્રતાપમાં અંબયેલાં માણસો મુઝે મ્હોંયે એની પાછળ, મનમાં ને મનમાં એની તારીફ કરતાં કરતાં, ચાલતાં ચાલતાં. વસ્તીમાંથી નીકળીને જેમ સાંઢીઆ રણની રેતીમાં વેગ કરવા લાગ્યા, તેમ તો બંદૂકની ગોળીઓ સમી અસલ થળની સાંઢીયો ઉપર છુબળી ફેંજને સસવાટા કરતી આવતી બાળી. બગાય એવું તો રહ્યું નથી. ઓય જેવાનું એક પણ ઝાડવું નથી. રેતી ધખધખે છે. ચારે બાજુ ઝાંઝવાં બળી રહ્યાં છે. સાથી-ઓએ અકળાઇને ખૂમ પાડી,

“વાલા ! હવે શું ઇલાજ કરશું ? ગોળીઓના મે’ વરસતા આવે છે.”

“ઉંટ ઝુકાવો અને ચોકરતા ઉંટ બેસાડી, ઉંટના પગ બાંધી દઇ, વચ્ચે બેસી જાઓ, બેલીડા ! જીવતાં જનવરનો મઠ કરી નાખો.”

સખોસખ સાંઢીયા કુંડાળે ઝોકારવામાં આવ્યા, અને વચ્ચે બ્રહ્મચર્યાનું જૂથ સાંઢીઆનાં શરીરોની ઓથે લપાઇ બંદૂકોમાં દાડગોળી ધરબવા મંડ્યું.

“મને ભરી ભરીને દેતા જવ લાઇઓ !” એમ કહીને વાલે અકકેક બંદૂક ઉપાડી ઉપાડી, પોતાના કુંડા હાથ ઉપર બંદૂકની નાળ ટેકવી, ઝીણી આંખે નિશાન લઇ જુદા આદ્યુન આંઢીયી ગોળી છૂટે તે સમી ફેંજનાં માણસોમાંથી અકકેકને ઠાર કરતી જાય છે અને સામેથી આવતી ગોળીઓ સાંઢીયાના શરીરમાં જ રોકાઇ રહે છે. એવી સનસનાટી અને ગોળીઓની વ્રષ્ટિ સાંજ સુધી ચાલુ રહી. દિવસ આથમ્યો અને અંધારું ઉતર્યું એટલે બ્રહ્મચર્યા ઉંટને રણમાં મેલીને નાસી છૂટ્યા.

(૨)

હરિપર અને ગોલાખાના અમરની વચ્ચે એક જગ્યા છે. બે બાજુએ પાણી ચાલ્યાં જાય છે, ને વચ્ચે એક ખાડો છે.

દેખ્યા બાંગીને બારવડીયા આ ખાડામાં આવી આરામ લે છે. પ્રભાતને પહેરે દાયરો ભરીને વાલો બેઠો છે, તેવે એક સાથીએ મરૂકના જેવી તીણી નજર લાંબાવીને કહ્યું “કાઠક આઠમી ઘોડે ચડીને આવે છે લા !”

“આવવા દીયો.”

અસવાર નજીક આવ્યો એટલે ઝાળખાયો.

“અરે વાલો લા ! આ તો તારા બનેલી કેસર જામની બામડીને ધરમાં બેસાડનારો નાપાક કુંગર મોવર !”

“હે ! સાચેસાચ કુંગર મોવર ?” એટલું બોલીને કટ ! કટ ! કટ ! સહુએ બંદૂકોના ઘોડા ચલાવ્યા, ધડ ! ધડ ! ધડ ! એક, બે, ત્રણ, એમ સાત ગોળીઓ છુટી. પણ સાતમાંથી એક પણ ગોળી શત્રુને ન આંટી શકી. એટલે વાલાએ ઉંચો હાથ કરીને ખૂમ પાડી :-

“બસ કરો ભાઈ, હવે આઠમો ભગ્નકો ન હોય. એની બાજરી હજી બાકી છે.”

તૂર્ત વાલો ઉઠ્યો. શત્રુની સામે જઈને હાથ મિલાવ્યા. હાથ જાલીને ઘોડી પરથી નીચે ઉતાર્યો. પીઠ ચાબડીને કહ્યું કે “આવ ડાક ! આવ. તારી બાજરી હજી બાકી રહી છે. ખુદાની ઉપરવટ અમારે નથી થાવું.”

એમ બોલીને કુંગરને દાયરામાં બેસાડ્યો.

સાત બંદૂકોના ભગ્નકા સવારને ટાઢે પહેરે રણમાંથી માળીયા ગામમાં સંભળાયા. અને તૂર્ત જ માળીયેથી વાર ચડી. વાર ચાલી જાય છે, તે વખતે મામને કઠિ ખેતરમાં ઉકરડા નામનો એક છુટ્ટો મીંચણો અને તેનો આઠ દસ વરસનો દોકરો દેસળ સાંતી હાંકે છે. વારના મુખીએ પૂછ્યું,

“એલા કેની કોર ભગ્નકા થયા ?”

નાનો ડોકરો દેસળ દિશા બતાવી દેવાની તેયારીમાં હતો. ત્યાં એના છુટ્ટા બાપે જવાબ દઈ દીધો કે “ડાક, અમે ભગ્નકા

તો સાંભળ્યા, પણ આ સાંતીનો અવાજ થાય છે તેમાં દશ્મનું
આન નથી રહ્યું.”

તેજ વખતે ખંભે દૂધની કાવડ લઈને એક ભરવાડ હાથે
આવે છે. વારે પૂછ્યું કે “એલા ગોકળી, અંદૂકના અવાજ કંઈ
દસ્યે થયા ?”

“બાપુ, આ દસ્યે.” એમ કહીને ગોવાળે આંગળી ચીંધી.
વારને તો એટલું જ જોતું હતું. તૂર્ત અંદૂકના કંદા ઉગામી
સિપાહીઓએ હાકલ કરી કે,

“આદ્ય સાળા સાથે. મોઢા આમળ થઈ જા. દસ્ય ખતાવ.”

ગોવાળે શીણાળાં દૂધની તાંબડીવાળી કાવડ નીચે મેલીને
પેલા એકુ બાપ દીકરાને કહ્યું “લ્યો ભાઈ, આ દૂધ શીરાવજો.
તમારા તકદીરનું છે !”

બારવટીયા તો પ્રભાતને પહોરે કંઈ ધાસ્તી વગર ખાડામાં
એલા છે, ત્યાં તો માળીયાની વાર અચાનક કઠિ જઈને ઉભી
રહી. અંદૂકદાર પેલિસનો અટાટોપ અંધાઈ ગયેલો. ભાળતાં જ,
વાલે અંદૂકનો ઘોડો ચડવી ગીસ્તના સરદારની છાતી સામે જ
નાલ્ય નોંધી. નોંધતાંની વાર તો જમાદાર હાથ જોડીને પોકારી
ઉઠ્યો “એ વાલા ! તેરેકું બડા પીરકા સોગંદ !”

“ખમરદાર ભાઈઓ ! હવે ધા ન થાય.” એમ કહીને વાલાએ
અંદૂક હેડી મેલી વારવાળાને સંદેશો દીધો કે

“ભાઈઓ, માળીયામાં અમારા દુશ્મન હોય એને તરવાર
ખાંધીને આવવાનું કહેજો. અને હેતુ મિત્ર હોય તેને કહેજો કે
અમને દફનાવવા આવે. અમારે આજ આંહી જ મરવું છે.”

વાલાની માશી પામીને વાર પાછી આવી. થાણદારને વાત
જાહેર થઈ. થાણદાર જાતનો ભાટી હતો. ભેટમાં છુરી બાંધતો.
મીયાણા જેવાં હથેલીઆર રાખતો, મીયાણાનો પોશાક પહેરતો,
અને પોતાના અડદલી સિપાઈ મેલા કદીયાને રોજ મૂછોના

આંકડા ચઢવીને પૂછતો કે “જો મેધા, હું મીયાણા જવો લાશું છું કે નહિ ?”

મેધા બિચારો નોકર હોવાથી ડોકું ધુણાવતો કે “હા સાહેબ, સાચી વાત. અસલ મીયાણા લાગે છે હો ! સામી કાંઈ નજર ન માંડી શકે !”

દરરોજ મીયાણાનો વેસ કાઢનાર આ થાણદાર તે દિવસ સવારે માળીયાના મીયાણાની હાજરી લઈ રહ્યો છે, ખોંખારા ખાધને ધમકીઓ આપી રહ્યો છે, તે વખતે આમર મૂર નામના મીયાણાએ વાત કહી કે

“સાહેબ, અમને તો પાસ પરવાના આપી આપીને દિવસ રાત હાજરી લઈ હેરાન કરો છો, પણ ઝોલો વાલીયો ફુકો તો પાસ વગરનો જ રહ્યોમાં બેઠો છે, એને એક વાર પાસમાં નોંધાવો ને ! એને સળ કરો ને ! હાલો દેખાડું. આ બેઠા માળીયાના થડમાં જ.”

“બોલ મા, તારું સારું કય ! આમરીયા બોલમા, મને બિમારી છે.”

વાલીયાનું નામ સાંભળતાં જ એ મીયાણા વેશધારી સાહેબને બિમારી થઈ આવી હતી.

૩

જમનનગરનો પોલિસ ઉપરી ઓકોનર સાહેબ કરીને એક ગોરા હતો. ઓકોનર પોતાની ટુકડી લઈને વાલાની ગંધે ગંધે ભગે છે. એક દિવસ એની ઊવણી આમરણની નજીકમાં પડી છે. દિવસનું ટાણું છે. એવે એક ભરવાડ હાથમાં પગરખાં લઈને શાસનચોરો દોડ્યો આવ્યો અને સાહેબને જાહેર ક્યું કે “સાહેબ, ચાલો ખારવડીયા બતાવું.”

“જવ સાચા ! નહિ આવેમા.”

“ અરે સાહેબ, પણ બારવડીયા સપડાઈ ગયા છે. તમારે જરાય જોખમ નથી.”

ક્યા હે ? ”

“સાહેબ, આમરણ બેલાના મોહારમાં સડી જઈએ જાણીને બારવડીયા ચાલ્યા ગયા, અને વાંસેથી ભરતીનું પાણી ખાડીમાં ફરી વળ્યું, એટલે અટાણે બારવડીયા એક ટેકરી માથે ઉભા થઈ રહ્યા છે, ને ચારે દરે જળખંબાકાર છે. ભાગવાની બારી નથી રહી. પાંચ ભગ્નક બધા પરોવાઈ જાય તેવું છે, માટે ચાલો.”

“ જવ, હમ નહિ આવેમા. ”

“ અરે ફટકા છે તારી ગોરી ચામડીને, માળા કાઢીયા ! ”

એટલું કહીને ભરવાડ ઉપડ્યો, આવ્યો આમરણ દરબારની પાસે. આમરણ દરબાર તૂર્તજ વારે ચડ્યા. લપાતા લપાતા અરાબર બારવડીયાની પાછળ જઈને બે જુવાન પકાણાએ વાલાને માથે ગાળા છોડી. બેહોશ થઈને વાલો પડી ગયો. વાલાના સાથી વાગડવાળા જુમા મંડે જાણ્યું કે વાલો મરી ગયો.

“વાલી લ્યો વાલાનું માથું.” જુમે હુકમ કર્યો.

“ના, એ નહિ બને, કદાચ મારો ભાઈ હજુ જીવતો હોય. ” એમ બેલીને વાલાનો ભાઈ પરખત મોવર આડે પડ્યો.

ત્યાં તો બેશુદ્ધિમાંથી વાલો બેઠો થયો. પોતાના ઉપર ગાળા છોડનાર બે જુવાન પકાણાને પોતે ખોપરી ઉપર ગાળા લગાવીને માથાં ફાડી નાખ્યાં. સાંજ સુધી ધીમાણું કરીને વાર વહી ગઈ. એટલે પછી વાલાએ જુમા મંડેને કહ્યું,

“ જુમલા, તારે મારું માથું વાઢ્યું’તું, ખરું ને ? હવે તારે ને મારે અંજળ ખુટી ગયાં, માટે ચાલ્યો જ બેલી.”

જુમે મંડ ત્યાંથી જૂદા પડ્યો.

એ ધીમાણામાં વાલાને પણ ખંભા ઉપર પકાણાની ગાળા વાગી, અને બારવડીયા નાસી ફૂટ્યા. પોતાના આશરાના સ્થાનમાં જઈને વાલાએ સાથીને કહ્યું,

“ બેઠી, કાંઈ છુરી લાવજો તો. ”

છુરી લાધને વાલાએ પોતાને જ હાથે, પોતાને ગોળા વાળી હતી તે જગ્યાની અંદરના માંસમાંથી ભગિલાં હાડકાની કરચે કરચ બહાર કાઢી નાખી. માણસો જોઈ રહ્યાં કે માંસની અંદર પડેલા છિદ્રમાં અરધી છુરી ચાલી જાય છે, છતાં વાલો નથી ચુંકારે કરતો, કે નથી એ પોતાનો હાથ પાછો ચોરતો.

એક મહિના સુધી વાલો પડે રહ્યો.

૪

વેશ્યાખ મહિનાને એક દિવસે બાર હથીઆરખ સિપાઈની ચોડી સાથે ત્રણ ચાર ગાડાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. અને ગાડાંની અંદર દફતરો ભર્યાં હતાં. સાથે એક સીરેસ્તદાર ખેડે હતો. જમનગરને આમડે આમડેથી રસ્તામાં સિપાઈની ટુકડી ગોવાળોના ઘેટા, કણ્ણીઓનાં દૂધ અને લૂવાણાઓની દુકાનનાં લોટ, દાળ, લી અંદૂકના કંદા મારી મારીને ઉધરાવતી જતી હતી. ત્યાં તો જમનગરની જ સરહદમાં બારવટીયાનો ભેટો થયો. વાલાએ પકારે કયોં કે,

“ ખબરદાર, ગાડાં ચોભાવો. ”

સિપાઈઓ અંદૂક ઉપાડવા જાય ત્યાં તો બારવટીયાની નાળો એકેએક સિપાઈની છતીને ચડી ચૂકી. સિપાઈઓ હેમત ખાઈ ગયા. વાલે હાલ્લ કરી,

“ જો જરીકે હલ્યા ચલ્યા છે ને, તો હમણાં બાછડી-છોકરાને રજાવાવી દઇશ. બોલો, ગાડામાં શું ભયું છે ? ”

“ સાહેબનું દફતર. ”

“ કયો સાહેબ ? ”

“ નમરના પોલિસ ઉપરી ઓફીસર સાહેબ. ”

“ જોહો ! ઓફીસર સાહેબ ? અમને ભેટવા સાર ભાવ્યે અધી પકારા કરે છે એજ ઓફીસર કે ? અમારી આવડી

લેવા ગરીબોને સતાવે છે એ કે ? બેલીડાઓ ! ઓકોનરનાં દક્તરને દીવાસળી મેલીને સળગાવી મેલો. ”

થોડી વારમાં તો કાગળીયાંનો મોટો બડકો થયો. દક્તર બળીને ખાખ થઇ ગયાં.

“ ક્યાં છે તમારો ઓકોનર સાહેબ ? ”

“ બાલાચડી. ”

“ બાલાચડીમાં હવા ખાતો હશે ! કહેજો એને કે તમને વાલે રામ રામ કહેવરાવ્યા છે. અને એક વાર મળવાની ઉમેદ છે. અને આ સીરેસ્તદારનું નાક કાપી ફોપો બાઇ. ”

“ એ બાઇસાબ ! હું બ્રાહ્મણ છું. તમારી શૈ છું. મારો જન્મારો બમાડ્જો મા. ” બચવા માટે સીરેસ્તદાર ખોટે ખોટો બ્રાહ્મણ બની ગયો.

“ ઠીક બેલી, છોડી મેલો એને. ”

૫

મામદ જામ

મચ્છુ નદી ખળગળ ખળગળ ચાલી જાય છે. એને કઠિ એ પડછંદ જીવાનો બેઠા છે. બન્નેની આંખમાં ખુનસ, શરમ અને નિરાશા તરવરે છે.

“ સાચેસાચ શું શીટઝરાલ્ડ સાહેબ, અલાણા ? ” એક જાણીએ અંતરની વેદના સાથે પૂછ્યું.

“ હા બાઇ મામદ જામ, શીટઝરાલ્ડ સાહેબની સાથે જ ભારી ઓરતને મહોળખત છે. ”

“જારો ઉઠીને, કાઠીઆવાડનો પોલીટીકલ ઉઠીને મીયાણાની બાયડી માથે નજર કરે ? બોરીંગને માથેથી પારસમણિ ઉપાડે ? ”

“ તું નામદ છે. તારાથી શું થવાનું હતું ? ”

“ અલાણા ! કલેજું ઉકળે છે-તેલની કડા જેવું. અરરર ! ઓસ્ત બદલી, પછી ક્યાં જઈ માયું નાંખવું ? ”

“અને બીજી કારથી આ નવી મા સોદી: આપણને જીવન ન દીએ, ને આપણે જીવે મરવું!”

કાળકરોઈ મામદ જામ પોતાને ધેર ગયો. પા શેર અશીષુ ધુટયું. તાંસળી ભરીને પોતાની ઓરત સામે ધરી દીધું.

“અરે મીયાડા!” બાપ મ્હેં મલકાવતી બોલી, “ઠેકડી કાં કર?”

“ઓરત! આ શરીરે તો હવે તું સાહેબની પથારીનું સુખ ભોગવી રહી. ખુદા પાસે જન્મને મદમનો અવતાર મામજે. લે ઝટ કર.”

“અરે ખાવંદ! તું આ શું બોલે છે? ચંદણને માથે કુવાડો નહોત.” એટલું બોલી સ્ત્રી સોળ કળાની હતી તે એક કળાની થઈ ગઈ.

“લે વગલાં મ કર. પી ના.”

“ઠીક ત્યારે અલ્લાબેલી!”

એટલું બોલીને જીવાન બાપ અશીષુની તાંસળી મટગટાવી ગઈ, ઉપર એક શેર મીડું તેલ પીધું. સોડય તાણીને સૂઈ ગઈ.

મામદ જામ ઉઠીને બહાર ગયો. અલાણો બેઠો હતો તેની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો:

“શું કરવું અલાણા? બેય કાળી નાગણીયું, પણ બેય ઓરતો. એને માથે ધા હોય?”

“મામદ જામ! હણનારને તો હણીએ જ. આ નીકળી સોદી મા. દેને એના ડેખામાં.”

મામદ જામે નવી મા સોદીને નીકળતી બાળી. પણ એનો હાથ થયયો, એટલે તૂટ જ મામદ જામની ભરેલી બંદૂક તૈયાર પડી હતી તે ઉપાડીને અલાણાએ જામમી દાગી. ગોળી છૂટી. સોદી મીયાણી આવી જતી હતી તેની જાતીની આરપાર નીકળી ગઈ.

મરતાં મરતાં સોઢીએ જીભાની આપી કે અને મામદ જમને મારી છે. બંદૂક પણ મામદ જમની કરી. બન્નેને કેદ પકડ્યા.

અલાણા સાક્ષી આપે છે કે “સાહેબ, સોઢીને મેં મારી છે. મામદ જમ નિર્દોષ છે.”

મામદ જમ તકરાર કરે છે કે “ના મહેરબાન, મેં મારી છે. જીભાને આ બંદૂક પણ મારી છે. અલાણા ખોટા છે.”

કચેરીમાં મુન્સફને તાજજીબી થઇ ગઇ કે આ બેય જીવાનો કોયે બીજાનાં ખુન પોતાને માથે ઝોઢી લેવાની કેવી છતી બતાવે છે !

મામદ જમ ઉપર બીજી તહોમત ઝોરતના ખુનનું મુકાયું.

અલાણાને સાત વર્ષની સજા મળી, અને મામદ જમને ડાળા પાણીનો ફેંસલો મળ્યો.

૫

અમદાવાદથી ઉપડેલી રાતની ગાડી, અધરાત ગળતી હતી તે વખતે, સુસવાટા મારતી અને વગડામાં પાવા વગાડતી પૂરા વેગમાં ચાલી જાય છે. એના એક ડબ્બામાં ત્રીસ હથીઆરધારી સિપાહીઓ અને એક જમાદારની ચોકી નીચે સાત કાળા પાણીની સળવાળા પારવટીયાઓ એક બીજાનાં મ્હોં સામે જોઇને બેઠા છે. એક જોરાવર મામદ જમ છે, અને છ ધનાળાના મીયાણા છે.

મહીસાગરના પૂલ માથે આવીને ગાડી ધીરી પડી. ચોકીદાર સિપાહીઓમાંથી થોડા જણ જરા ઓલે ગયા. પારવટીયાએ એક બીજા સામે આંખોની ઇશારત કરી. હાથમાં બેડી, પગમાં બેડી, હથેલું ચલવું રહેલું નથી, છતાં સહુ એક સામટા કુલા. હાથની બેડીઓ ચોકીવાળાની ખોપરીમાં ઝીંકી, હથીઆર કુંટવી, બે ત્રણને ધર કરી, મહીસાગરમાં પડવાની છત્રગા મારી. પોલિસો હાકળા ફાકળા બની કાંઈ જોઈ શક્યા નહિ કે આ શું થયું.

રીડીયા પાડવાની પથુ હામ ન રહી. ત્યાં તો માડીએ ધણે પંચ કાપી નાખ્યો.

હાથમાં પોલિસોનાં કથીઆર સોતાં, અને પગમાં બેડીએ છે છતાં, બારવડીયા મહીસાગરનાં ખાંસગાળ પાણીને અધાણમાં વીધવા લાગ્યા. યુપચાપ માણ્યાની માફક તરતા તરતા સામે કિનારે પહોંચ્યા. છ જણાએ પોતાના પગ પથર પર રાખી, હાથ વડે પથર ભરીને પોતાની બેડીએ તોડી નાખી. પણ મામદ જામનો પગ સોઝી ગયો હતો. એની બેડી ચપોચપ થઇ જવાથી ન તૂટી. તેમ જ બેડી તૂટ્યા સિવાય એનાથી ચલાય નેવું પથુ ન રહ્યું. એણે હ્યે સાથીઓને કહ્યું,

“બેડીએ, તમે ભાગવા મડિા. હમણાં વારં છૂટી જાણુને.”

“તમને છોડીને તો અમે નહિ જાયાં, મામદ જામ.”

“તમે ફજજત કરો. મા ભાઇ! હું જીવીશ તો નહો આવીશ. પણ તમે બધા નાહકના શીદ ભીંત ફેંકળ ક્યરહા મરો છો !”

હ્યે જણા રોધ પડ્યા. નહોતા જતા. મામદ જામે આકરા કસમ આપી રવાના કર્યા અને પોતે પાછો મહીસાગરમાં પડ્યો.

ઉભે કઠિ તરતો તરતો, કાંકને ઝાલી ઝાલી મથુ આર ગાઉ આધે નીકળી ગયો.

બહાર આવીને એક પથર લીધો. પોતાની ખસે પોલિસ જમાહારની ઝુંટાવેલી ડીરીએ હતી તેના બે કટકા કર્યા. એક કટકાથી બીજા કટકાની ધાર ઉપર કરવત જેવા આંક કર્યા.

એવી રીતના કરવત વતી પોતાની બેડી ધસી ધસીને કાપી. હવે એના પગ મોકળા થયા.

ભાગ્યો. એક જ દિવસમાં આઠ ગાઉની મઝલ કરી! મારવાડની સીમમાં ભાગ્યો જાય છે. વેશ તો કેદીનો જ છે.

મારવાડના જાદુ સોઢા ઢોર આર છે. એણે આ ભાગતર સુવાનને ભાગ્યો. “એલા, કે'ક કેદી ભાગે !”

મામદ જમને પકડી લઈ મુખીને સાંધો. મુખીએ કંઈ બતાવી. ખરચી માટે રૂપીઆ દીધા. કહ્યું કે “માંડ ભાગવા.”

વડોદરાના યઠમાં નવું પર્ગં ગામ છે: ત્યાં મામદ જમ આવ્યો. અમદાવાદની જલમાં ઉમરખાન નામનો નાયક પોતાનો ભાઈ બંધ હતો, એની બહેનને ઘેર ગયો.

રોટલો ખાય છે ત્યાં ઉમરખાનનો બનેલી આવી પહોંચ્યો. ઝાળખ્યો, ઘોડાની સરકથી મામદ જમને ઝકડ્યો. લઈને હાલ્યો વડોદરે સોંપવા.

માર્ગે ઉમરખાં મળ્યો. સાજો બનેલી લડયા. ઉમરખાંએ બનેલીને દાર ક્યો. “મામદ જમ ! આ લે આ તમંચો, આ ઘોડો ને આ રૂપીઆ પાંચ. ભાગી છૂટ. તારા તકદીરમાં હોય તે ખરું. પણ અટાણે તો તને અદલાએ ઉગાર્યો છે.”

“ઉમરખાં ! થોડીક ભાઈબંધી સાદુ થઈને સગી બહેનનો ચૂડો ભાંજ્યો ! ધન્ય છે તને ભાઈ !” એટલું કહીને મામદ જમ ચાલ્યો. ઘોડો વડોદરાની ગુજરીમાં વેચ્યો. ગાડીમાં બેસીને વઢવાણ ઉતર્યો. અમરસંત દરબારના વાવડી ગામે આવ્યો. ને હવે તો પોતે સાંધને વેશે છે.

દરબાર ઘેરે નહિ. ડેલીએ સિપાઈ બેસે છે એણે ઝાળખ્યો. સિપાઈએ ગઢની ગોલીને રાખેલી. તેના કાનમાં જઈને કહ્યું, “ઉના રોટલા અને શાક કર. પણ ધીરે ધીરે હો. ઉતાવળ કરીશ માં.”

“કાં ?”

“કાં થું ? જેના માથે સાટે રા. તણ હજારનું ધનામ નીકળ્યું છે, એ હાથમાં આવ્યો છે. આજ આપણું બેયનું દાળદર જુકા !

“ઠીક. શીકર નહિ.”

“સાંધ માલા ! બેસજો હો, રોટલા થાય છે.”

એટલું કહીને સિપાઈ થાણામાં ગયો. અને પાછળથી એની રખાત ગોલી ડેલીએ આવી. હોઠ ફફડાવીને બોલી,

“સાંધે માલા ! બાગવા માંડળે હો. તમે ઝોળખાઈ ગયા હો. અને પીટયો મારો ચાર ફાળદાર પાસે પહોંચી પથુ ગયો છે. તમારા માથાનું મૂલ શું છે જાણો છો ?”

“ના.”

“શ. તથુ હજાર.”

“છતાં તું મને લગાડછ ? તું કેવી છો ?”

“હું ગોલી છું.”

“ગોલી ! !”

“હા ગોલી ! પથુ હવે વધુ મોલવાની વેળા નથી હો !”

બારવટીયો બાગ્યો. વાંધરવા ગામે આવ્યો. વાલા નામોરીના વાવડ મેળવ્યા. એનું ઠામ ઠેકાણું જાણી લીધું.

“લાવો મારા હથીઆર.”

બારવટીયાને આશરો આપનાર પેથે પગીએ એને હથીઆર દીધા. નીકળી પડ્યો. નગર ગયો. વાલો નામોરી અને પોતે, બન્ને જણા મોવર સંધવાણી જમાદારને ઘેર ચાર મહિના મેડા ઉપર રહ્યા. અતે પછી ચાકીને પૂછ્યું

“મોવર સંધવાણી ! કાંઈ થઈ શકશે અમને માફી આપાવવાનું ?”

“બાઈ, અટાણે મોકો નથી.”

“ઠીક ત્યારે, અસ્થાબેલી.”

નીકળ્યા. રાજકોટની સડકે સીધેસીધા બેટા થયા. ત્યાંથી જુનાગઢની સડકે.

પીઠ્ઠીયા ગામની સીમમાં એક દરબારી બાવર જોટાળી અંદક અંબે નાખીને ફરે છે, મામદ જામે ઝબ જામે પોતાની અંદકની નાજ્ય સાંખી કરી : “મેલી દે જોટાળી. નીકર હમણાં પુકી દઉં છું.”

* આ મોવર સંધવાણી મૂળ મૂળે બારવટે અડ્યો હતો. એનું જતાંત આગળ આવશે.

—“હાં ! હાં ! હાં ! મામદ જમઃ ગિચ્ચારાની નોકરી તુટશે.”
એ રીતે વાલાએ બહુ વારો. પણ હોટેલ મીઠાણે મામદ જમ ન
માન્યો. આવશ્યો નેકો મુંઠપી લઈને ઉપાસ્યા.

વડાળ થઇને ગિરનારના કુંભરામાં ; ત્યાંથી આખી ગિર-
પગ નીચે ડાલી.

ચરખાની સીમમાં પડ્યા : ફરીરોનાં ઘોડાં આંચકી લીધાં.

ટોડા દૂધાળામાં ઝરખડી નદીની અંદર રોટલા ખાવા બેઠાઃ
ખીડનો પસાયતો ગાળો દેતો આવે છે : વાલાએ બંદૂક લાંબી
કરીને કહ્યું કે “આ તારી માની તો અદબ રાખ.”

પસાયતે ભાગીને પટેલને જાણ કરી.

પીપરીઆ ને બાબરા વચ્ચે ટોડાળી વાવ છે : ત્યાં બારવ-
ટીયાનો પડાવ છે. લાડીની ગીસ્તે ત્યાં આવી, આડાં રૂનાં
ઘોઠાં મેલી ધીંગાણું આદ્યું. બારવટીયાઓએ વાવની ચોપાસ
સાંદીયાનો ગઢ કર્યો. ફાજવાળા ઘોઠાં રોડવતા જાય, સામેથી
બારવટીયાની ગોળીઓ ચોંટતી જાય, રૂમાં આગ લાગતી જાય
અને ગીસ્તનાં માણસો પાણી નાખી આગ ઠારતા જાય. પણ
ઘોઠાંની ઓથ બહાર ડોકું કાઢ્યા બેળું તો ડોકું ઉડીજ પડવાનું
છે, એ વાત ગીસ્તના માણસો જાણતા હતા. હુંકાં હાથવાળા વાલી-
યાની બંદૂક ખાલી તો કદિ જાતી નહોતી.

બારવટીયાને ભાગી નીકળવું હતું. વડલાની ડાળે એક
બંદૂક ટાંગીને વસિથી છાનામાના સરકી ગયા.

ગીસ્ત સમજે છે કે બંદૂક પડી છે, એટલે બારવટીયા ગયા
નથી. એમ ભ્રમણામાં ને ભ્રમણામાં જ સાંજ પડી. સાંજે બારવ-
ટીયાની મશ્કરી સમજાઇ. બેવડું બનીને ગીસ્ત પાછી વળી.

મૂળી તાબાનું જસપર ગામ લાંચું : બંદૂકો ઉઠાવી :
વઢવાણ કાંપમાં શીટઝરાલડ સાહેબને મક્કલા કોળીની સાથે કહેવ-
રાવ્યું કે “અમે—વાલે મેવરે અને મામદ જમને જ મામ લાગ્યું”

છે. અને અમારી બીજે ક્યાંય જોત કરસો મા. અને અનલ-
મદમાં જ બેઠા છીએ. ”

શીટજરાદે તાર છેલ્લા. રાણી સરકારની બાલાવાળી લાન્સર
દુકડી મગાવી : વાંકાનેર, રાજકોટ વગેરે રજવાડાંની ફોજ
પણુ જમાના મારતી આવી : બધા મળી એ હજાર લાવેલાયું
ફળ બધાયું : મોખરે ગોરા પોલિસ ઉપરી મહાધ સાહેબ
સેનાપતિ બની આવ્યો. આસમાન ધુંધળો બનવા લાગ્યો અને
ધોડાના પ્રખાને દિશાઓ પડ્યા દેવા માંડી.

અનલગઢ બાંગીને માંડવના કુંગર ઉપર આરવટીયા વાલાએ
પાંચસો રૂપીઆની કિમ્મતનો સાચા લીલા કીનખાપનો વાવટો
ચડાવી દીધો છે. શત્રુઓને લડાઈનાં નોતરાં દેતો વાવટો મનમાં
હાકા મારી રહ્યો છે, અને બીજા આરવટીયા મોટા પીરને લોખાનનો
ધપ કરે છે. કુંગરામાં સુગંધી ધુમાડાનો પવિત્ર મધમધાટ પથરાઈ
ગયો છે. આઠ જથ્થાની એ નાનકડી ફોજને પીરના ધુપની સુવાસ
આવતાં તો રૂંવાડે રૂંવાડે મરવા મારવાની ધણેણાટી વજૂટવા
લાગી છે.

આ બાળુથી આરવટીયાનો નેજો બાળતાં જ સેનાપતિએ
પરબારો *ચાંચા’નો હુકમ પોકાર્યો. ‘ચાંચા’ ચાતાંની વાર જ
બાલાં ને કીરીચો ઉગામી અસવારોએ ધોડાંને ઘેરતાં મેલી દીધાં.
એ હજાર માણસોનો હલ્લો ચાતાં તો એવું દેખાયું કે જાણે
હમણાં કુંગરો ખળભળી હાલશે.

ત્યાં તો સામેથી ધડ ! ધડ ! ધડ ! બંદૂકોની ધાણી પુટી.

સાઠ સાઠ બંદૂકો ભરીને આરવટીયાએ તૈયાર રાખેલી છે.
છ જથ્થા ઉપાડી ઉપાડીને લડાકા કરે છે, બાકીના છ જથ્થા
ખાલી પડેલી બંદૂકોને નવેસર ભરતા જાય છે. દરેકજાળાની
ઠારમઠોર લાગી પડી છે. સીસાની ગોળોઓનો સાચુકલો મે’
વરસવા માંડ્યો છે.

એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ ફસ બાલાવાળા સવારો ટપોટપ ગોળા ખાધને જખ્ખી થયા. એટલે બાલાવાળાઓના ગોસ સેનાપતિએ “રીટાયર”નું બીગલ વગાડ્યું.

“રીટાયર”નું બીગલ સાંભળતાં તો મકાઈ સાહેબ લાલચોળ થઈ ગયો. ઘોડા માથે ટોપી પછડવા મંડ્યો. ડોળા ફાડીને બાલાવાળી ઢુકડીના ગોરા સરદારને ધમકી દેવા લાગ્યો “ઉમ ! પુલ !”

“બસ કરો ! અમારું કામ બારવટીયા પકડવાનું નથી. મુલક છતવાનું છે.” એમ બોલીને બાલાવાળાએ પોતાની ફાળને અલાયદી તારવી લીધી.

ત્યાં તો વાલા મોવરે ઝીંકીયાળીમાંથી જે નવ વેંત લાંબી ઝંઝાળ હાથ કરી હતી, તેમાં તોપ જેની મોટી ગલોલી ઠાંસીને પત્થર સાથે બાંધીને જમગ્રી ચાંપી. ત્રગતાં તો ઘોર અવાજ કરતી ગલોલી વહૂટી. સામી ફાળ પડી હતી ત્યાંથી અરધો માઇલ આગળ જઈને ગલોલીએ ગાડું એક ધુળ ઉડાડી. ફાળ સમજ કે કુંગરમાં દારૂગોળો મોટા જથ્થામાં છે, ને જથ્થુ પણ ઝાઝા લાગે છે.

સાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યું. સાંજે સરજ આયમવા ટાણે ફાળ પાછી વળી, અને કુંગરમાંથી અવાજ ગાળ્યો કે “વાલીયા ઢુકડાની જે !”

“અને સરકારની.....” એમ કહી એક બારવટીએ બોલવા ગયો.

“ખબરદાર ! નીકર જખ્ખાન કાપી નાખીશ.” વાલાએ સાવઝના જેવી ડણક દીધી. બોલનારને ધરતીમાં સમાવા જેવું થઈ પડ્યું.

“ભુવાનો ! નાડી અને જખ્ખાન, બે ચીજો સંભાળજો, હો. નીકર વાવટો ખાક થઈ ગયો જાણજો. ખુદાએ નાપાકનાં બારવટાં કદિ નબાલ્યાં નથી.”

એવી રીતે વાલાએ સાથીઓને શીખામણ દીધી. વારે વારે વાલો એવાં વચનો કહેતો અને નવરો પડે ત્યારે તસખી ફેરવતો.

બહુ ઝાઝું બોલતો પશુ નહિ. બેરોઆનાં ગાન ગુસ્તાનમાં કદિ બગતો નહિ.

૮

કાતરોડીનો એક કાળી હતો. એનું નામ મકા. એક દિવસ મકા વાલીયાના પગમાં પડીને પોતાનું કુખ રોવા મડ્યો.

“શું છે બાપ ?”

“ મને મકાઈ સાહેબ મારી નાખે છે ! ”

“ શા સાર ? ”

“ તારી બાતમી લઈ આવવા સાર. ”

“ તે એમાં મુંઝાઈ શીદને બાપ ? જા, બેઘડક કહેજે કે વાલીયો અનલગદમાં બેઠો છે. સાહેબની માએ સવાશીર સઠં આધી હોય તો આવે મળવા. ”

“ પણ વાલા, તને આંગળી ચીંધાડીને હું મરાવું તો તો ક્યે ભવ છૂડું ? ”

“બાપ, મરવા મારવાની તો આ રમત જ છે ને ! અને વાલો તો સંધાય વેરીઓને સામેથી જ વાવડ લઈ મોકલે છે. વાલાની તે કાંઈ જોતું હોય ? જા તું તારે. લઈ આવ સાહેબને. ”

અનલગદની ધાર ઉપર વાલો બેઠો છે. મકાઈ સાહેબ ઘોડે ચડીને ચાલ્યો આવે છે. મોખરે મકા કાળી દોડ્યો આવે છે. સાહેબને દેખીને વાલો કુંદા હાથ ઉપર બંદૂક ટેકવી. બરાબર સાહેબના ઘોડાના ડાબલાનું નિશાન લઈ ભડકો કર્યો. પલકમાં તો ઘોડાના પગમાંથી ડાબો નોખો જઈ પડ્યો. અમકીને મકાઈ સાહેબે ઉંચે જોયું. બંદૂકની નાલ્ય તાકીને કાળને ઉભેલો બાલ્યો. ધાર માથેથી વાલીયે અવાજ દીધો કે

“ એ ય ઉશ્ચ સાહેબ, આજ મારતો નથી. ફક્ત ચેતવું છું મકાને કનડીશ મા. નીકર ઘોડાનો ડાબો ઉપડ્યો છે, એમ તરશ્ચ જોવું તાર માથું સોત ઉપાડી લઈશ. ”

વાલાની ઓરત મરી ગઇ છે. પોતાને જીવાનીનાં પૂર આપ્યાં જાય છે. બીજા સહુ સાથીકા પોત પોતાની પરણેતરોને મળવા વારે વારે જાય આવે છે. પણ વાલાને તો ઘેરે જઈને બેસવાનું ઠેકાણું રહ્યું નથી. છતાં વાલાની આંખ કાંઈ ઓરત સામે ઉઘી થાતી નથી. જોઈએ જોવા વાલો કાં લડતો ને કાં તરખી ફેરવતો. એમાં એક દિવસ સાથીઓએ વાત છેડી. માયા મોવરે શરૂ કર્યું:—

“વાલા, હવે તો તારા નીકા કરીએ.”

“કાની સંગાથે બેલી?” વાલાએ પૂછ્યું.

“કાજરકાના વીરમ મીયાણાની ડીકરી વાજી સંગાથે. એ પણ ધરભંગ થઈ છે.”

“તમે એ બાઈની સાથે વાત કરી છે?”

“ના.”

“મ બોલો! અરરર, બેલી તો પછી મ બોલો.” કહીને વાલે જીભ કચરી.

“કાં?”

“તો પછી કેમ આવું બોલીને પાપમાં પડો છો ને મને ય પાપમાં પાડો છો?”

“પણ એમાં પાપ તે વળી શેનું?”

“અરે ભા. ઇ બાઈના મનમાં જો કદિ એમ હશે કે વાલો તો મારો ભાઈ થાય, તો? હું તો ખુદનો ગુન્હેગાર થાઉં કે નહિ? હવે પછી આવી નાપાક વાત કરશો મા ભાઈ!”

સોરઠમાં બળધોઈ નામે ગામ છે. બળધોઈ ગામ હાથીયાનું વાળા નામે કાઠી તાલુકાદારનું છે. એ ગામમાં રામબાઈ

નામની રજપૂતાણી, જ્યાં એ રજપૂતાણીની સાથે મામદ જમને બાડો વહેવાર બંધાયો છે. * વારે વારે બારવટામાંથી મામદ જમ બળધોધમાં રાત રહેવા જવા લાગ્યો છે. અને વાલાને એ વાતની જાણ થઈ છે. વાલાએ મામદ જમને માથુસો સાથે કહેવરાવ્યું કે “મામદ જમ ! અસ્થા નહિ સાંખે હો, રહેવા દે. બારવટીયો નાડીફૂટ ન્હોય.”

“વાલા મોવડને કહેજો કે મારી વાતમાં વચ્ચે ન આવે. હું બારવટામાં ક્યાંય ગેરબ્યાજળી વતંતો હોજું, તો લલે મને બંધૂક છે. બાકી મારા ખાનગી વહેવારમાં તો હું ચાલુ તે કરું !” એવો મામદ જમ જવાબ દીધો.

વાલાનો શ્રવ કળીયે કળીયે કપાવા લાગ્યો. પણ મામદ જમ જેવા જોરાવર સાથીને જકારો દેવાની, કે એની સામે વેર ઉભું કરવાની વાલાની છતી ચાલી નહિ.

એમ થાતાં થાતાં એક દિવસ હજવા મામના કુવાડીયા આચરની સાથે રામબાઈ રજપૂતાણીના ધણીને સદેશો મામદ જમ ઉપર આવ્યો કે “પરમ દિવસ આવજો. હાથીયાવાળાના ગઢમાં રૂપીઆ ત્રણ હજારની કોથળી તૈયાર ટાપે પડી છે.”

સદેશો સાંભળીને મામદ જમ વરલાહલા જેવા પોપાકમાં સાબદો થયો. અને કહ્યું “હાલ વાલા, આકડે મધનું પોકું ટીંગાય છે.”

“મામદ જમ ! જવા જેવું નથી હો ! અને તારું પાપ ત્યાં આપણી પહેલાં પહોંચીને બેસી ગયાં હશે હો ! જ્યાંની જમીનને તેં નાપાક બનાવી છે, ત્યાં આપણો બાર ધરતી ત્રીલશે નહિ.”

“હવે પાક નાપાકની પરડ જવા દે ને વાલા !” કહીને મામદ જમે વાલાને સાથે લઈ સાંજ ટાણે બળધોધને માથે વાર બેઠો કરી.

* મીમાણુઓ આ વાતને, હમ હંકાર કરે છે, તેઓ કહે છે કે મામદ જમ ધણે જ પવિત્ર આદમી હતો.

ખળાવાડમાં અનાજના ગંજ ઉભા છે. ખેડુતો રાત પડ્યે ચાંદરડાંને અજવાળે ખાવાં વગાડે છે. હવાલદાર અને પગી પસાયતા તાપણું કરીને બેઠા છે. બારવટીયાઓ ત્યાં જઈને પ્રથમ ત્રાટક્યા. માણસોને બાંધીને કેદ કરી લીધા, અને મામને જાંપે જઈ ફક્ત બેજ લગાડા કર્યા ત્યાં તો, દરબારગઢમાં હાથીચાવાજો થર ! થર ! થર ! થર ! કંપવા લાગ્યો. બેબાકળા બનીને દરબાર પોતાનાં ધરવાળાંને પૂછવા મંડ્યા કે “ હવે શું કરે ? ”

સામે કાઠીઆણી ઉભાં કતાં તેણે કહ્યું “ શું કરે કેમ ? આ મારાં એક જોડય લૂગડાં પહેરીને બેસી જવ. બારવટીયાને કહેશું કે દરબારને બે ધર છે ! ”

“ અરરર ! ” બોલીને દરબાર જાંખા પડી ગયા.

“ ત્યારે પૂછતાં શરમાતા નથી દરબાર ? અટાણે પૂછવાનો સમો છે ? કે લેએ ચડી જવાનો ? ”

દોડીને પોતાના ત્રીસ બંદૂકદારો સાથે હાથીચાવાજો મેડીએ ચડ્યા. અને બારવટીયાએ બજાર કબજે કરી લીધી. ગઢની મેડીએથી દરબારી માણસોએ લગાડા કર્યા. મામ ધુમાડે ઢંકાઈ ગયું, અને બારવટીયા દરબારગઢની દિવાલો ઠેળીને અંદર ઉતર્યા. જુવે તો ઓરડે ઓરડે તાળાં !

મેડીએ ચડીને બારવટીયાએ હાથીચાવાજોને હાકલ દીધી કે “એય કાઠીય, લાવ ચાવીયું, નીકર હમણાં તારો જાન કાઢી નાંખશું.”

નામદ્ હાથીચાવાજોનાં હાંજાં ગમડી ગયાં. એણે ચાવી ફગાવી દીધી. વાલો તો બજાર સાચવીને ઉભો છે એટલે મામદ જામે ઓરડા ઉઘાડવા માંડ્યા.

પહેલો ઓરડો ઉઘાડે ત્યાં અંદર દરબારગઢની ને મામની બાઇઓ લપાયેલી દોઢી. તૂર્ત પાછું ઓરડે તાળું લગાવી મામદ જામ પાછો ફર્યો.

બીજો ઓરડો ઉઘાડ્યો. અંદર પટારા દોઢા. બંદીનાં પડ મારી મારીને બારવટીયા પટારા તોડવા લાગ્યા.

“હા લૂટા બેલીઓ ! લૂટા માસ બાપ્તો !”

એમ પડખરા કરતો કરતો મામદ જમ ફળીમાં ધુમ્મી રહ્યો છે, ત્યાં તો, સાંદીયાના કઠાની ઝોથે કરણપરી નામનો એક બાવો ધૂપાઇ બેઠેલો, તેને રંવાડે રંવાડે ચરાતન બાપી ગયું. પોતાની પાસે જ, કઠી દરબારો જેના ઉપર થાળી રાખીને જમે છે તે ‘પડવી’ નામની પીતળની નાની બેઠક પડેલી—તે કરણપરીએ ઉપાડી.

‘જે ગરનારી !’ કહીને બાવાએ પીતળની પડવીનો કારમો ધા કર્યો. એ ધા બરાબર મામદ જમના માથામાં પડ્યો.

ફટાક ! ફેટો અવાજ થયો. મામદ જમના માથાની ખોપરી ફાટી ગઇ. જમણી આંખનું રતન પણ પડવીએ ફાડી નાખ્યું.

“અરે તારી જતનો—” કહી મામદ જમ પાછો ફર્યો. બાવાના શરીર ઉપર બંદૂક ચલાવી. ઝોગણીસ ઝોગણીસ છરા બાવાના શરીરને વીંધી, ન્હાઇ ઘોઇ, ઘ્રોપટ નીકળી ગયા, તો મ બાવાએ દોડી મામદ જમની જ તરવાર ખેંચી લઇ મામદ જમના જમણા ખંભા ઉપર ‘જે ગરનારી !’ કહીને ઝીંકી. પણ ઝીંકતા તો તરવાર ઠેક સાજ સુધી ઉતરી ગઇ. શત્રુને મારીને પછો બાવો પડ્યો. મરતી વેળા ભારી રૂડો લાગ્યો.

લોટની ત્રાંબડી ફેરવનાર આ માગણ જતના માનવીને એ ટાણે કાણ જાણે કાણે આટલું કૌવત અને આટલી હિમ્મત આપ્યાં. આગળ કદિ એણે તરવાર બાંધી નહોતી. ધીંગાણું તો કદિ હીકું નહોતું. નકકી માણસને જાણડે હરિ આવે છે !

મામદ જમના પડખામાંથી આંતરડાંનો ઢગલો બહાર નીકળી પડ્યો. પાછાં આંતરડાં પેટમાં ઘાલીને મામદ જમે જખમ ઉપર પોતાના ફેંટાની કસકસતી ભેટ બાંધી લીધી, અને દોડીને, મરણના દમ ખેંચનાર બાવાની પીઠ થાળડી કહ્યું “શાબાશ જવાન ! તારા જેવા શરવીરને હાથે મારું મોત સુધરી ગયું. રંગ છે તને બાપ !”

એટલું વચન સાંભળીને બાવાએ છેલ્લી આંખ મીંચી. મા-મદ જામે પાછા ફરીને પોતાના સાથીઓને કારમી હાથમ કરી કે

“ બેલીઓ, પાછા વળો. હાલો ઝટ. લૂંટનો માલ મેલીને હાથી નીકળો. ”

પોતે આગળ, ને દસ જણા પાછળ : બધા બારવટીયા ગંદ-મથી બહાર નીકળી ગયા. બગરે વાલો ટેલે છે, તેણે પૂછ્યું.

“ કેમ ખાલી હાથે ? ”

“વાલા ! મારાં પાપ આંખી ગયાં. હવે હું ધડી બે ધડીને મેમાન છું. મને ઝટ મારી કબર બેળા કર. ”

મામદ જામને ઘોડે બેસારી બારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.

બળધોધથી અરધા ગાઉ ઉપર, વીંછીયાના વોંકળામાં અધ-રાતને જળતે પહોંચે બારવટીયા પહોંચ્યા, એટલે મામદ જામે કહ્યું

“ બેલીઓ, બસ આંહી રાકાઓ. આંહી મારું દિલ ઠરે છે. આ વેળામાં મારી કબર ખોદો. ”

કબર ખોદાઇ.

“ હવે બેલી, ખાડાની ઉંડાઇ માપી જુવો. ”

કબરને માપી. મામદ જામની કાનની છુટ સુધી ઉડો ખાડો થઇ ગયો હતો.

“હવે એને વાળીને સાફ કરી નાખો. ”

કબર સાફ થઇ અઇ. પોતે પોતાના મેળે અંદર ઉતરી ગયો. ઉભા રહીને, કબરને કઠિ ઉભેલા પોતાના બેડોને કહ્યું

“બેલીઓ, મારાં કાળાં કામાં મને આંખી ગયાં. સાફ થાય છે કે હું તમારામાંથી બાદ થઇ જાઉં છું. અને હવે તમે વાલાની આમ-બામાં વર્તજો. વાલો નીતિવાન છે. ત્યો બાઇ, હવે રામ રામ છે. સહુ સજાણે સો સો સલામું છે. ”

એમ બેલીને પોતે બે હાથ માથે અગ્રડી દસે દિશામાં ફર્યો. અને પછી યા અત્લા ! કહીને પેટ ઉપરથી પાલડીના

બધ ઊડી નાખ્યા. ઊડતાંની વાર જ આંતરડાં મીઠળી પડ્યાં. મામદ જમ કબરમાં દગલો થઇ ગયો.

એને દહન કરીને બારવડીયા આત્મા ગયા.

૧૧

“આપણું બારવડું થઇ રહ્યું બાઇઓ, આજથી બરેબરે અઢી દિવસે આપણને હઠકવા હાલશે.”

કુંગરની માળીમાં સરજ આથમવા ટાણે ગમગીન ચહેરો સપ્તને ખેટલા વાલાએ પોતાના સાથીઓને કળકળતી આંતરડીનાં આવાં વેણુ સંભળાવ્યાં, અને લમણે હાથ દબને સહુ સોથીડ એ આગમ-વાણી સંભળી રહ્યા. કાઠના ઢોંભિથી સામે શબ્દ નીકળે તેવું નહોતું રહ્યું, તો યે ચરચરી ઉઠીને સાથીઓ બાંસ્યા

“હાં ! હાં ! વાલા ! એવડું બધું વેણુ—”

“બેલીઓ ! એ વેણુ વિધાતાતું સમજજો, આપણે ખાટ-સવાદીઆઓને બેળા કર્યાં, એણે તો આપણને ખોટ ન ખવડાવી, પણ મારે સગે બાઇએ ખોટ ખાધી. અરેરે ! ઓરતની આગર લૂંટી ! કુંજડીની જેમ ઓરત કળેળતી હતી, એની કથા ચુથી ! એના નિસાપા આપણી મોય' થઇ મોતની સળયુ પાથરી રહ્યા હશે, એ નક્કી બાળજો પરખત !”

મોરખીના ગામ ઝીંઝીઆણીની સીમમાં પરખત મોવરે પટે-લની દીકરીની આબરૂ લીધી, તે વાત પરથી વાલાએ પોતાતું અવિચ્છ બાખી દીધું.

x x x

વાધરવાની સીમમાં માથોકું માથોકું તલ ઉભા છે, એમાં લપાઇને બપોરને ટાણે બારવડીયા બેઠા છે. અને પેથો નામનો પગી એ બધાને લાડવા જમાડે છે. વાલે પૂછ્યું,

“પેથા ! આજ તો બહુ હાખડા કર્યો !”

“બાપુ ! તમે મારાં ધર બરો છે ને હું કો'ક કો'ક વાર તમને ગળી દાઢ પણ ન કરસું ?”

“ભારી મીઠા લાડવા હો !”

“પેથો તો આપણો બાપ છે જા ? ન કેમ ખવરાવે ?”

એમ વખાણુ થાતાં જાય છે ને લાડવા પેટમાં પડતા જાય છે. એવે દાણે કાળી પેથાએ પોતાના છોકરાને લાડવા માથે ચાઢિકા તરિકે બેસારી બારવટીયાનું બ્યાન ચૂકાવી ચુપચાપ રસ્તો લીધો. બારવટીયાએ સગા બાપની માફક જે પેથાને રાખ્યો હતો ને લૂંટના માલથી ખૂબ ધરવ્યો હતો, તે જ પેથાએ એજન્સી પોલિસના ગોરા ઉપરો ગોર્ડન સાહેબની સાથે મળી જઈ બારવટીયાને ઝેર દેવાનો મનસૂબો કર્યો, બાખરેચી ગામથી સાહેબે ઝેરવાળા લાડવા વળાવીને પેથાને મોકલ્યા અને એ લાડવા આજ મીચાણાઓને પિરસી દીધા. ઝેર ખવરાવીને પોતે ગોર્ડનને ખબર દેવા પહોંચ્યો.

વાલાને તો ખંભામાં જન્મ હતો, એટલે એ કરી પાળતો. એણે આ મીઠા ભોજનમાં લાગ લીધો નથી. બીજા તમામ સંગાથીઓએ પેટ ભરીને લાડવા ખાઈ, ખૂબાખૂબ કુંપળાસર તળાવનું પાણી પીધું. થોડી વાર વિસામો લેવા બેઠા. પા અરધો કલાક થયો, ત્યાં એક પછી એક સહુની જીભો ઝલાવા લાગી. તૂર્ત વાલાનો ભાઈ પરબત ઉભો થઈને બોલ્યો,

“વાલા ! આપણને નક્કી ઝેર ખવરાવ્યું ! અને આપણે ભીંત હેઠળ ભીંસાઈ મુવા.”

“ઝેર ! નક્કી ઝેર છે. કમળત પેથો !” બીજો બોલ્યો.

“બસ બેલી ! હવે મોતની સજા વખતે છુરું વેણ ન હોય. હવે માંડો લાગવા. અને પરબત ! તારાં કાળાં કામનિા ખુદાઈ હિસાબ ચુકવાય છે !”

એમ બોલીને વાલો આગળ થયો. બધા લાગવા લાગ્યા. પણ બીજા તમામને ઝેર ચડવા માંડ્યું. આંખે લીલાં પીળાં આવવા લાગ્યાં.

“આ અંદાલ !” કરીને કચ્છવાળો દાદલો ડબી જમીન પર પટકાઈ ગયો. વાલાએ કહ્યું કે

“મેલી, આંહી આની લાશને કૂતરાં ચૂંચશે. એને પડતો મેલીને આત્મા જાયું તો દુનિયા આપણી દોસ્તાને ફિટકાર દેશે. માટે એને તો ઉપાડી લેવા સિવાય આંહીથી ખરાવાનું જ નથી.”

દાદાની લોથને ઉપાડીને બારવડીયા લથડતે પગે ચાલતા થયા. પહોંચ્યા કરાડીયાની પાણખાણમાં. ફરીવાર વાલાએ હુકમ કર્યો કે

“હવે આપણે નેજે આંહી મેલી દો મેલી.”

ત્યાં જ વાલો મેલીને ઉગમણે પડખે રણમાં મોરચો કરી લડવા બેઠા.

બળબળતે બધારે એજન્સીની ટુકડી લઇ ગોર્ડન ગોરા આની પહોંચે, અને સામેથી વાલાએ હાકોટો દીધો કે

“હે દગલબાજો ! ઝેર ખવરાવીને માટી થવા આવ્યા ! પણ હવે તો ચૂડીયું પહેરી હોય તો જ આધા ઉભા રહેજો. ને જો દાદીમૂછના ધણી હો તો સામે પગલે હાથ્યા આવજો !”

ધોણ ઉપર ધોમઝાળ થઇ રહેલા ગોર્ડને ટુકડીનાં માણુ સોને કહ્યું

“જેને પોતાનાં બાયડી છોકરાં વ્હાલાં હોય એ ધર તરફ વળી જાવો ભાઈ ! જેને જાન દેવો હોય એજ ઉભા રહેજો !”

સાહેબનું વચન સાંભળતા સાંભળતા તમામ સિપાહીઓ છાતી કઢીને ચુપચાપ ઉભા રહ્યા. નીમકહલાલી અને નોકની સાંકળો સહુના પગમાં પડી ગઇ. સરદાર પાળે ચા ન પાળે, આપણાં બાળબચ્ચાંને પાળનારો પરવરદિગાર તો એકો જ છે ને ! એવું વિચારીને સિપાહીઓ નીમકના ખેલ ખેલવા ઉભા રહ્યા. એક પણ માણસ ન તર્યો.

ત્યારે સામેથી તાશેરો થયો. “ઓ વાલા ! હમકું મારો ! હમકું ગોલી મારો.” એવી હાકલ કરતાં કરતાં ગોર્ડન સાહેબે પોતાના ધોણને બારવડીયા સામે દોટાવી મૂક્યો. પોતે ધોણની ખીંક પર લાંબા થઇને સૂઇ ગયા, પણ એટલામાં તો ધોણ

ચમકીને જરીક આડો થઇ ગયો અને સામેથી વાલાના હાથ હાથ પરની બંદૂક વહૂટી. નાજરમાંથી સસવાટા કરતી ગોળી ઘેડાની કેશવાળીમાં થઇને બરાબર સાહેબના કાંધમાં ચોંટી અને સાહેબ પટકયો. જખમી થયેલો બહાદુર અને ટેકીલો સાહેબ પાછો ઉભો થઇને કીરીચ ખેંચી પગપાળો સામે દોડ્યો. પણ છેક પાણાખાણ સુધી પહોંચે તે પહેલાં તો ધડ ! ધડ ! બીજી બે ગોળી ચોંટી ને સાહેબ પડ્યો.

તેટલામાં તો બારવટીયાઓને હાડોહાડ ઝેર પ્રસરી ગયું હતું અને વગર માર્યા જ તે બધાના પ્રાણ છૂટી ગયા હતા.

એજન્સી તરફથી ગોર્ડન સાહેબ, હાજી સાબળુ અને મામદ ધસાક, એ ત્રણ જણા એ બારવટામાં વાલાની ગોળી વાગતાં કામ આવ્યા.

વાલો પણ ગોળીએ વીધાઇ ગયો છે, છતાં પડ્યો નથી. હાથમાં બંદૂક હતી, તેનો કંદો ખંભાને ટેકો દઇ રહ્યો છે, અને નાબ્ય નીચે ધરતી સાથે ટેકો લઇ ગઇ છે, એ રીતે વાલાનું નિખાણ શરીર બંદુકને. આધાર મળવાથી જાણે જીવતું જમતું હોય એવું દેખાય છે. એ વખતના એના મ્હોરાની તારીફ કરતી કરતી, ત્રણ રાજ્યોની ફાળેએ આવીને એને ઘેરી લીધો. મોવર સંઘવાણી પણ જમનમરની ગીસ્ત સાથે આવેલો, તેની આંખમાં, પોતાના જૂના અને પાક ભેરનું આવું ઉજળું મોત દેખીને હેતનાં આંસુ આવી ગયાં.

“સા...લા કમબખ્ત ! લેતો જા !” કહીને એક પોલિસે વાલાની છાતીમાં બંદુકનો કંદો માર્યો.

મોવરની આંખ એ મિત્રના મોતનું અપમાન દેખીને ફાટી ગઇ. એણે કંદો મારનારા પોલિસની સામે ડાળા કાઢીને કહ્યું “હવે મરી ગયા પછી તારા બાપને શું મ્હોં લઇને મારી રહ્યો છો ? જીવતાં ભેટા કરવો તો ને ?”

પોલિસે પોતાની ભરેલી બંદૂક મોવર સામે તાકી. પશ્ચ-માં જ ઘોડો ચપાતાં મોવર વીધાઇ જત, પણ મોવર અરધી

પલમાં તો એ ઉગમેલી બંદુકની નાળને હથેનો ઝટકે. મારી જરાક ઉંચી કરી દીધી, અને એની વજૂટતી ગોળી મોવરના માથા ઉપર થઇને માજતી માજતી ચાલી ગઇ.

“કાંઈ મીચાણાના પેટનો આંહી હાજર છે કે નથી? જોઈ શું રહ્યા છે હજુ?”

એટલી હાકલ મોવરના મ્હોંમાંથી પડતાં તો પહાડ જેવો મીચાણા ધસી આવ્યા. ધીમાણું જામી પડ્યું હોત. પણ બીજા ચાણા માણસોએ મોવરને ફાસલાવી પંપાળી, ટાટો પાડ્યો.

વાલાના ક્યકાં ખાતા મ્હોંમાં પાણી મેલીને મોવરે કહ્યું કે “વાલા! તારા જીવને ગત કરજે, તું મરતનો નથી મર્યો; પણ એક ગોરાને અને એ બીજા અમલદારોને મારીને મર્યો છે.”

તારી ટપાણું તણ્યા, વિલાતે કાગળ વંચાય
(ત્યાંતો) મહમુદ બંગલામાં, વાળે મોઢાં વાલીયા

x x x x x

વાલાના મોતની ખબર જુમલા ગંડને પહોંચી. જુમલાએ રાજકોટ સરકારને જાણ કરી મોકલ્યો કે ‘વાલાને દગાથી માર્યો છે, પણ બેટાઓ હવે ચેતતા રહેજો.’”

ધ્રાંગધ્રા તાણે મેથાણ પાસેના વોંકળામાં જુમલો છુપાણો છે. સાહેબની ગીસ્ત ત્યાં આવવાની હોવાના એને સમાચાર મળ્યા છે. જુમો તો માંઠ વાળીને બેઠો છે કે પહેલે જ બડાકે સાહેબનું માથું ઉતારી લેવું.

ગીસ્ત લઇને ધ્રાંગધ્રા પોલિસનો ઉપરી સુટર સાહેબ આવ્યો આવે છે. એ કામેલ ગોરા સમજી ગયો છે કે જુમાની બંદુક ટોપીવાળાને જ ગોતી લેશે. એટલે એણે કરામત કરી. પોતાની સાથેના એક પદાણને સારી પેઠે દારૂ પીગડી, ચકચૂર બનાવી, પોતાનો પોષાક પહેરાવ્યો. અને પોતે પદાણનો વેશ પહેર્યો. સાહેબને વેશ બેલાન પદાણ બારવટીયાઓની સામે આવ્યો. ત્યારે જુમાની ગોળીએ એના ચુંથા ઉરાડી મૂક્યા.

ત્યાં તો એકલા જુમલા ઉપર પચાસ ગાળીઓની પ્રાછટ બેઠી, જુમો રૂંવાડે રૂંવાડે વીંધાઈ ગયો, જરાક જીવ રહ્યો હતો, છતાં જુમો પડ્યો નહિ. એની બંદૂકની નળી ધરતી સાથે ટેકા લઈ ગઈ, અને કદો છાતીએ ગોઠવાઈ ગયો. એ રીતને ટેકે જુમો મરતો મરતો પણ જીવતા જવાંમર્દની માફક બેઠો રહ્યો.

“શાખાશ જુમા ! શાખાશ જુમા ! તુમ હમકુ માર દીયા ! તુમ હમકુ માર દીયા !” એવી શાખાસી દેતો દેતો સુટર સાહેબ જુમાને થાપડવા લાગ્યો, ત્યારે જુમાએ તો છેલ્લે ડચકારે પણ ડોકું ધુણાવ્યું : સમસ્ત કરીને સાહેબને સમજાવ્યો કે “તને હું નથી મારી શક્યો, બૂલથી મેં પહાણને માર્યો, મારી મનની મનમાં રહી ગઈ, મને શાખાસી મ દે.”

[રાવજીહથ્યા વાળા નાખવાવાઓ જુમલા ગંડનો એક રાસડો નીચે મુજબ ગાય છે.]

ગંઢ કાંથડના જુમલા રે વાગડને રે'વા દે
ચાર લાઇઓનું જોડણું જુમા

પાંચમો લાવઢ પીર—કાંથડનાં
પડાણુ માથે ગંઢડા નીકળ્યા

લીધી વાગડની વાટ—કાંથડનાં
ઘોડલે ચડતા ખાનને માર્યો

હમીરીઓ નાવ્યો હાથ—કાંથડનાં
પ્રાગવડ લાંગી પટલને માર્યો

ચોરે ખોડયાં નિશાણુ—કાંથડનાં
ઝંઢીયો કુંગર ઘોડલે ઘેર્યો

ધણુનો કાઢ્યો ધાણુ—કાંથડનાં
અંજારની સડકે સાધુ જમાડ્યા

બાલો જુમાની જે—કાંથડનાં
પગમાં તોડો હાથમાં નેજો

લાવદી લેળો થાય—કાંથડનાં

[વાલાના બારવટાનાં ઉત્પાદક કારણે, જૂદાં જૂદાં ખતાવવામાં આવે છે:—

૧. જામદગ્ગા નામન. એક મીમાણુએ વાલાના કાકાના દીકરા

પરબત મોવરની ઓરતને રખાયત કરીને રાખેલી, એ મામદને વાલોએ રણમાં માર્યો. એનાં નાક કાન કાપ્યાં. પછી વાલો ખારવટે નીકળી પડ્યો.

૨. વાલો મોવર નામનો એક બીભે મીચાણો હતો તેણે વાલો ખારવટીયાની ઓરતને રાખેલી. એ લ'પટને મામદ મોવર નામે વાલોના પિત્રાધએ દગાથી માળીયાની ઉગમણી દિશાએ ચીખલી અરસરના રણમાં કાર માર્યો. એ ખૂન વાલો મોવર પોતાના શિર પર ઓઢી લીધું અને પોતે બહાર નીકળી ગયો.

૩. વાલો ચોર હતો. તેથી માળીયાની બહાર નીકળવા માટે એને ચાણુદારની રબ લેવી પડતી. ખાન સાહેબ નામથી ઓળખાતા પારસી ચાણુદાર હતા તેની પાસે રબ માગવા જતાં ચાણુદારે પુછ્યું કે

“ તું ભાગી ન તો ? ”

ચાણુદાર પાસે મામદ નામનો વાલોનો પિત્રાધ બેઠેલો એણે કટાક્ષ કર્યો કે “સાહેબ, વાલો ભાગે તો એને મારી ખાયડી જઇને ઝાલી આવે. બિચારે વાલો શું ભાગતો તો ? ”

“ ઠીક ત્યારે, મોકલજે તારી ખાયડીને ઝાલવા.” એમ બોલી વાલો ઘેરે આવ્યો અને મામદ ફરવા નીકળ્યો ત્યારે એને કાર માર્યો.

આ ઉપરથી એટલો સાર નીકળે છે કે મીચાણા વાલો મોવરનું ખારવટું કોઇ રાજ તરફના અન્યાયમાંથી ઉભું ન્હોતું થયું, પણ ઓરતોની લ'પટતામાંથી જ પરિણમ્યું હતું. વાલો ચોરીઓ કરતો, અને ચોરીના સાહસમાં જ એનો એક હાથ ફુટો થયો હતો એ વાત પણ ચોક્કસ છે.]

વાલો નામોરી

નામોરીનો નર છે વડો

રે વાલો ! તારો દેશમાં ડોકો

જુજવાળાનું ગામ તેં ભાંગ્યું ને ફોળું ચડીયું હબર
ઉંટ ઘોડાં તો આડાં રે હીધાં ધીંગાણું કીધું ધરા

—નામોરીનો

વાગડ દેશથી ઉતર્યો વાલો આળ્યો હરિપર ગામ
ડુંગર મોવરને છવતો આલ્યો હૈયામાં રહી ગઈ હામ

—નામોરીનો

જસાપરમાં તો જાંગીના હીધા આળ્યા મૂળીપર ગામ
ઝોર્યોતાના આવી ભરાણા મરાણો મામદ જામ

—નામોરીનો

ખરે ખપોરે પરિયાણ કીધાં ને ભાંગ્યું લાખણપર ગામ
વાંકાનેરની વાડું ચડીયું નોતો લેળો મામદ જામ

—નામોરીનો

માળીએ તારું બેસણું વાલો કારજડું તારું ગામ
ટોપીવાળાને તેં જ ઉડાળ્યો કોઠાવાળાના કલામ

—નામોરીનો

મુંબઈ સરકારે તાર કીધા ને ફોળું ચડીયું હબર
નાળ્યું બંધૂકું મૂશકે છૂટે તોય હાલ્યો તું ધરા

—નામોરીનો

વાલો મોવર નોટો છાતીએ લેવા સાતસો કમ પર જાય
રંજ છે તારાં માતપિતાને અમર નામ કહેવાય

—નામોરીનો

નથી લીધો તારો ઢીંગલો વાલો નથી લીધું તારું હામ
જાવલો કોળીએ રાસડો ગાયો રાખ્યું નવેખંડ નામ

—નામોરીનો

ચાંપરાજ વાળો

લાળા ગામમાં એક કાઠીને ઘેર કારજનો અવસર છે. બેળા થયેલા મહેમાનોમાં ચરખેથી ચાંપરાજ વાળો આવેલ છે, અને ટીબલેથી હાથીઓ વાળો ને જેઠસં વાળો નામે બેય ભાષ હાજર થયા છે. ચારસો પાંચસો બીજા કાઠીઓ પણ વાળાકમાંથી, પાંચાળમાંથી ને ખુમાણ પંચકમાંથી આવ્યા છે. એવો અગ્રબીડ દાયરો ડેલીએ બેઠો છે, તે વખતે જુવાન ચાંપરાજ વાળાએ વાત કહી:—

“આપા હાથીઆ વાળા! હીક થયું, તમે આંહી જ મગી મયા. મારે ટીબલાનો આંટો મટયો.”

“ભલે, ભલે, બા ચાંપરાજ, ખોલ્ય, શું કહેવું છે?”

“કહેવું તો એટલું જ. કે અમારી રૂપદેખાઈ બેનને રાટલા પાણીનું દુઃખ શીદ દો દો? એની જીવાઈ કાં ચૂકવતા નથી? બેનહી બિચારી ચરખે આવીને રાતે પાણીએ રેતીતી!”

આટલા બધાંનાતીક એની વચ્ચે ચાંપરાજ વાળાએ પોતાની કુછની દીકરીને ટીબલાત પિચાઈઓ તરફથી મળતાં દુઃખથી વાત ઉચારતા, ટીબલાત બને ગલડેરાને પોતાની કુછની થઈ લાગી. જેઠસરે અરણ્યા પાડા જેવો કાંધરોટો હાંપને જવાબ દીધો.

“ આપા ચાંપરાજ વાળા, તું તે આંહી તારી પુછની દીકરીને જીવાઈ અપાવવા આવ્યો છો, કે કારજે આવ્યો છો ? ”

“ બેય કરવા, આપા જોઈસર ! એના ચોરાશી ગામના વારસદાર ધણી માત્રા વાળાને મોજડીયુંમાં ઉંટીયું ઝેર દધને એક તો મારી નાખવો, અને પછી આ રંડવાળ કાઠીઆણીને રાટલાનું બટકું ચ ખાવા ન દેવું, એ કાંઈ કાઠીની રીત કેવાય ? જીવાઈ તો કાઠી આપની જોશે બા ! ” ચાંપરાજ ટાઢે કાઠે બોલતો ગયો.

“ તારે કલેથી જ કાંઈ જીવાઈ નીકળી જાય છે, ચાંપા ? ”

“ તો પછી મારે ચાઢને ટીંબલાને આંટા ખાવો જોશે ”

“ તો ભલે બા ! ખુશીથી આવવું. ”

“ નો આજથી સાતમે જમણ તમે સાબદાઇમાં રે'જો. ”

એમ સામસામી વચનની બરછીઓ વહૂટતાં જ સહુને ફાળ પડી કે મામલો હાથ બહાર વહ્યો જશે, એટલે ધરનો ધણી ઉઠીને પાઘડી ઉતારી બેય પક્ષ વચ્ચે ઉભો રહ્યો. બેયને ઠાર્યા. પણ પછી કારજમાં ચાંપરાજ વાળાને કાંઈ સ્વાદ ન રહ્યો. રોંઢો થયો ને તડકા નમ્યા, એટલે ઘોડે ખડીયા નાંખી ચાંપરાજ વાળાએ રાંચ વાળી. રવાના થતાં થતાં કહ્યું કે “ આપા હાથીઆ વાળા ને જોઈસર વાળા ! સાબદાઇમાં રે'જો છો. સાત જમણે અમે નક્કી આવશું. ”

પોતાના કુટુંબની એક નિરાધાર કાઠીઆણીનો પક્ષ લેવા માટે એટલા ચક્રમક ઝેરવીને ચાંપરાજ વાળો ચરખે આવ્યો. બે દિવસ વીતી ગયા પછી એના ચિત્તમાં વિચાર ઉપડ્યો કે “ બોલતાં બોલાઈ તો ગયું, પણ હવે ચડવું શી રીતે ? ટીંબલાના જળ છે જાડ, એને કેમ કરીને પહોંચાશે ? ”

“ બાપુ, વિચારમાં કેમ પડી ગયા છો ? ” ચાંપરાજના મકરાણી જમાદારે વાત પૂછી.

“ જમાદાર, ટીંબલા માથે ચડવાની જીલ કચરાઈ ગઈ છે. ”

“ તે એમાં શું બાપુ ? આંટા ખાઈ આવશું. ક્યે જમણે ? ”

“ દિતવારે ”

“ હીક, પણ મને લાગે છે બાપુ, કે કદાચ ટીંબલાવાળાએ માન્યું હશે કે ચાંપરાજ વાળો થુક ઉડાડી ગયો. બોલ્યું પણશે નહિ. એમ સમજીને હાંસીમાં કાઢી નાખશે. અને તૈયારીમાં નહિ રહે. માટે પ્રથમથી ખબર દઇ મોકલીએ.”

એ રીતે પ્રથમથી સમાચાર મોકલાવ્યા કે “દિતવારે આવીએ છીએ.” પણ ટીંબલાના દાયરામાં સામત વાળો નામે એક ગલ-ઢરો હતો. ચાંપરાજ વાળાને અને સામત વાળાને જળ-મીન જેવી પ્રીત : આની તરવાર આ બાંધે અને આની આ બાંધે, એવા મીઠા મનમેળ : ચાંપરાજે એ લાઘવધને દહેવરાવ્યું કે “સામતલાઘ, તું બલો થઇને દિતવારે ધરે રહીશ મા.”

માંડવડેથી કાંધો વાળો, વરસડેથી બીજો કાંધો વાળો, વગેરે પોતાના વળના જે મોટામોટા કાડી હતા તેને ટીંબલાવાળાએ શનિવારે સાંજથી જ બોલાવીને બેળા કર્યાં. રવિવારે સવારે આખા દાયરાએ હથીઆર પડીઆર બાંધીને ચોરે બેઠક કરી, બરાબર આ બાળુથી કસુંબાની ખરલો છલોછલ ભરાઇને બાલીઓમાં રેડી પીવાની તૈયારી થઇ, ગદમાં ઉના રોટલા, ગોરસ અને ખાંડેલ સાકરના ત્રાંસ ભાતલાં પીરસવા સારૂ તૈયાર ટપકે થઇ ગયાં, અને બીજી બાળુ ગામને પાદર ચાંપરાજ વાળાના મકરાણીઓની બંદૂકોના ભડાકા સંભળાયા. સબોસબાં કસુંબા પડતા મેલીને કાઠીઓ ચોરેથી નીચે કુલા. તરવારોની તાળી પડી અને ધાણી પુટે તેમ બંદૂકોમાંથી ગોળાઓ વહૂટી. માંડવડાનો કાંધો વાળો અને વરસડાનો બીજો કાંધો વાળો ટીંબલાની બજારમાં હામ રહ્યા, અને બાકીના કેક કાઠીઓ પાછલી બારી-એથી પલાયન થઇ ગયા.

ચાંપરાજ વાળાનો દાયરો ચોરા માથે ચડે ત્યાં તો કસુંબલ અમૃતની છલોછલ ખરલો ભરેલી દીઠી. માણસોએ પૂછ્યું : “બાપુ, લેશું કસુંબો ?”

“હા બા, એમાં શું ? બાપના હીકરોનો કસુંબો છે ને ?”

સહુ શત્રુના ધરનો કસુખો લઇને પછી દરબારગઢ ઉપર ગયા.

“ખબરદાર !” ચાંપરાજે પોતાના સંગાથીઓને ચેતાવ્યા. “આપણે ગામ છૂટવા નથી આવ્યા, બહેનને જીવાઇ કઢાવી દેવા આવ્યા છીએ, એટલું જૂલશો મા કાઢ.”

એટલું બોલીને ચાંપરાજ ડેલીએ દાખલ થાય ત્યાં બે છુટ્ટાઆ કાઠી ચોરીદારોને ઉધાડી તરવારે ઉભેલા દીદા.

“ડાસલ્યો ! ખસી જવ.” ચાંપરાજે શીખામણ દીધી.

રૂપાનાં પતરાં જેવી ધોળા દાઢી, મૂછ ને પાંપણોવાળા કાઠીઓ બોલ્યા “ખસી ગયે તો સાત જન્મારાની ખોટ બેસે આપા ચાંપરાજ વાળા ! અને ચાંપરાજ વાળો હડીને આ ટાણે અમને ખસવાનું કહે છે ?”

“અરે ડાસલ ! આંહી દીકરાના વીવા નથી, તે તાણ્ય કરવા બેસીએ ? માટે ખસો, નીકર ધોળાંમાં ધૂળ ભરાણી સમજજો !”

ધોળાં ધોળાં નેણ ઉંચાં ચડાવી, ધોળા પાંપણોને અરધીક ઉધાડી, પાણીદાર અને પલજેલી આંખો તમમગાવી, બન્ને છુટ્ટાએ છુટ્ટાપાની ધૂજતી ગરદનો ટટાર કરતાં કરતાં જતાઅ વાલ્યો કે “ચાંપરાજ ! ધોળામાં ધૂળ તો આજ ખસી ગયેથી ભરાઇ જાય, ને ડોકાં ધરતી માથે રડ્યે તો અટાણે અમારે સરગાપરની વાટ ઉધડી જાય. માટે તું તારે જે કરતો હો છ કર, ને અમને ય અમારું મનધાયું કરવા દે. અમારા ધડપણની ઠાલી દયા ખાઇશ મા, મલકના ચોલટા !”

એમ કહીને બેય છુટ્ટા ધાએ આવ્યા. બેય સોનાનાં ઢીમ સરીખા નોકરોને ઢાળી દહને ચાંપરાજ વાળો દરબારગઢની અંદર ચાલ્યો.

ઝોરડે જાય ત્યાં ઉંચી ઉંચી ઝોસરીને કાઠે રૂપબાઇ ઉભેલાં. રૂપબાઇએ વીરનાં વારણાં લીધાં. ચાંપરાજ બોલ્યો કે “બહેન, તમારે જે કંઈ લૂગડાં લતાં, દર દાગીનો અને ધરવખરી લેવી હોય તે નોખી તારવી લ્યો.”

ગાડાં આવીને હાજર થયાં એમાં રૂપદેબાઈનો માલ ભરાયો. અને એક માફમાં રૂપદેબાઈને બેસાર્યાં. ત્રણ કાઠી અસવારોને ચાંપરાજ વાળે હુકમ કર્યો કે

“બેનની સાથે જાવ. જો રસ્તે ક્યાંય ટીબલાવાળા આવે ફરે તો, ત્યાં ને ત્યાં કટકા થઈ જાશે. વાવડ દેવાય પાછા વળશે મા.”

“બાઈયું, બેનું” ગદની કાઠીઆણીઓને ચાંપરાજે હાથ જોડીને કહ્યું, “તમે ફારે ખસી જાવ. અને તમારા દાગીના કાઢી લો. રૂપદેબાઈની ચડત જવાઈ પણ ચુકવવી જોશે.”

હાકલ પડતાં જ, કાઠીઆણીઓ પોતાની કાયા માથેથી એક-એક દાગીના ઉતારી ઢગલો કરવા મંડી. અને ચાંપરાજ વાળો આધેરો જઈ ઉભો રહ્યો. ત્યાં એક બાઈએ ચાંપરાજ વાળાના અસવારને કહ્યું

“ભાઈ, કડકાં સજ્જડ બીડાઈ ગયાં છે, નીકળતાં નથી.”

“તો કાપવો પડશે પગ !”

ત્યાં તો ગદની પછીત પાછળથી “હે.....! પગ કાપવો છે !” એવી ત્રાડ સંભળાણી. અને ઉઘાડી તરવારે એક પડછંદ આદમી હાથે મારીને દોડતો આવ્યો.

“કાણ સામત !” ચાંપરાજ વાળે ચકિત થઈને પૂછ્યું.

“હા બાપ, હું સામત ! મને તેં ઓળખ્યો બેર ? ના ના, સાચી ઓળખ નોતી પડી !”

“અરે સામત ! તું હજી આંહી ?” એમ કહી ચાંપરાજ વાળો આડો કર્યો.

“હું આંહી ન હોત તો મારે કપાળે કાળી ટીલી ચોંટત. પણ હું વખતસર ચેત્યો. ચાંપરાજ ! લે, હવે ઝડ તરવાર લે.”

“સામત ! સામત !”

પણ સામત વાળો ન માન્યો. તરવાર લઈને હાથમાં નેવો હાથે દોડતો આવ્યો. ત્યાં તો ચાંપરાજનું આંખું કટક

એને વીંટાઈ વળ્યું. ફડોફડ ઝાટકા પડ્યા. “અરે હાં ! હાં ! રેવા હો !” એમ ચાંપરાજ બોલતો રહ્યો, ત્યાં તો સામત વાળાના રામ રમી ગયા.

“કાપ કર્યો. સામતને મારવો પડ્યો !” એમ બોલતાં બોલતાં ચાંપરાજ વાળાના અંતરમાં બહુ વસમું લાગ્યું. પણ ત્યાં તો ટાણું સારી રીતે થઈ ગયું. એટલે આખું કટક અમરેલીની ફેજની ખીંકે ચાલી નીકળ્યું. ત્યાંથી જ પરમારો ચાંપરાજ વાળો બારવટે નીકળી ગયો.

૨

ઘોડાના પગમાં ધૂધરા, સાવ સોનેરી સાજ
લાલ કમુંબલ લુગડાં, ચરખાનો ચાંપરાજ

ગિરમાં ડેઝાણ અને ખાંભાની પડખે, કુંગરીયાળ પ્રદેશમાં એક નાનો પણ વડો કુંગર છે, જેનું નામ છે બાણીઆનો કુંગર. એ કુંગરની એક બાણી કેડો છે, અને ત્રણે બાણી મટા-ટોપ ઝાંખરાં ઝાડવાં જમી પડ્યાં છે. ભામતાં ભાગતાં ચાંપરાજ વાળાએ આ બાણીઆના કુંગર માથે ઓથ લીધી. એક પોતે, અને નવ પોતાના પગારદાર મકરાણીઃ એટલા જણે કુંગર માથે ચડીને મોરચા ગોઠવ્યા. થોડીક વારમાં તો-ધારી અમરેલીની ગાયકવાડી ગીરતે આવીને કુંગરને ઘેરી લીધા.

મકરાણીનો જમાદાર બોલ્યો “બાપુ, આ ધાંસીયો પાથરી દઈ છું તેના ઉપર તમે તારે બેસી રહો, અને અમને બંધુકું ભરી ભરીને દેતા જાવ. ભગ્નકા તો અમે જ કરશું.”

હસે બંધુકો એક પછી એક ભરી ભરીને ચાંપરાજ વાળો આપતો જાય છે અને મકરાણીનો જમાદાર “બાપુ, ખીચારું છું હો” એમ કહીને, કુંગર ઉપર ચડવા આવનારાઓને પુકતો જાય છે. એમ યાતાં યાતાં તો બે જુવાન મરણીયા અંગેજ અમલદારોને હાથમાં બંધુકો લઈને કુંગર ઉપર ચડતા જોયા.

“ બાપુ ! ” જમાદાર બોલ્યો, “ એ ગોરા હાથના ચાંપરાજ બીડીને ચડ્યા આવે છે. ઉડાડું ? ”

“ ના ભાઈ, ગોરાને માથે ધા રે'વા દેજો. ”

“ પણ બાપુ, ઇ તો આ પોગ્યા. અને હમણાં આપણને ધખી નાખશે. ”

“ ઠીક ત્યારે ઉગ્રડ. થાવી હોય તે થાશે ! ”

મકરાણીની બંદૂક વઘૂટી. અને એની ગોળા બેમાંથી એક અંગ્રેજના માથાની કાજલી તોડતી ગઈ.

વીકે સરવૈયા વાઢીઆ રણુગેલા રજપૂત
ભાણીઆને કુંગર ભૂત, સાહેબને સરખ્યા ચાંપરાજ

[વીકાએ તો સરવૈયા રજપૂતોને વાઢ્યા. પણ હે ચાંપરાજ ! તે તો ભાણીઆના કુંગર ઉપર સાહેબને અવગતિએ મારીને ભૂત સર-
ખ્યા દીધો.]

ડેરે બોઝાસાં દીધે, કાઠી મહયમું કોય
જગલલ સા'બ જકોય, ચૂંથી નાખ્યો ચાંપરાજ

[સાહેબની મદમો એના ડેરા તંબુઓમાં વિલાપ કરે છે. કમકે તે
તો જે કોઈ સાહેબને દીરો તેને ચૂંથી નાખ્યો છે.]

તેં દીધી ફકરા તણુ એવી ભાલાની આણુ
મધ ગરમાં મેલાણુ, સાહેબ ન કરે ચાંપરાજ

[ફકીરા વાળાના પુત્ર ! તે તો ગિરની અંદર તારા ભાલાની
એવી હાક બેસારી દીધી છે કે કોઈ ગોરા સાહેબ મધ્ય ગિરમાં મુકામ
કરી શકે તેવું નથી.]

ગોરાનું ભોહી જાંટતાં તો હાહાકાર વાગી ગયો. અને કુંગર
ફરતી સાતથરી ચોકીઓ મૂકાઈ ગઈ. ચાંપરાજ વાળો સમજ્યો કે
“ આમાં જો ઝલાઈ, તો ફૂતરાને મોતે મરવું પડે. ”

બૂખ્યા ને તરસ્યા બારવટીયા ભાણીઆને કુંગર ભરાઈ રહ્યા
એમાં એક દિવસ ડેમણના કાઢીલા કાઢીઓએ રાતમાં આવી.

પછવાડેથી ગીચ ઝાડીમાંથી છાનો માર્ગ કરી ચાંપરાજ વાળાને એના નવ મકરાણી સાથે ઉતારી લીધો. પછી કહ્યું કે “હવે મડો ભાગવા. દેશ મેલી દો.”

“અરે બા ! એમ ભાગવા તે કેમ માંડશું ? સહુને સરજ ધણીએ બધે હાથ દીધા છે.”

એટલું બોલીને ચાંપરાજે મકરાણીઓને લઈ ગાયકવાડનાં ગામડાં ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું આદરી દીધું. ગામડાંની અંદર લોંટા ઝોંટા કરી ગાયકવાડનાં હાંડા જેવાં રૂડાં ગામડાંને ધમરોળી નાખ્યાં. વાંસે વડોદરાની ફાળે આંટા દેવા લાગી. પણ ચાંપરાજને કાંઈ જાણી શક્યા નહિ. ચાંપરાજ વાળાએ પણ ગામડાંને ખંખેર્યા પછી, એક દિવસ પોતાના સાથીઓને વાત કરી “ભાઈ, હવે તો ઘેંસનાં હાંડલાં ફાડી ફાડીને કાઢ ગયા છીએ. હવે તો દૂધ ગોરસ માથે મન ધ્રોડે છે.”

“એલે શું ચાંપરાજ વાળા ! અમરેલી ધારીને માથે મીટ મંડાય એવું નથી હો ! પલ્ટનું ઉતરી પડી છે વડોદરેથી.”

“પણ અમરેલી ધારીની ભર બજાર વચ્ચે નીકળીએ, મોટીમોટી ફાંદાંને માથે હાથ ફેરવતા શેડીયા બેઠા બેઠા જોતા હોય, આપણે હેમની લગડીયું ને ડીનખાપના તાકા ફગાવી ફગાવીને મારગ શણગારતા હોઈએ, એવો મજો ક્યાંઈ થવો છે બા ? સંચોડી ગાયકવાડી જ આંહી ઉતરી આવે તોય કાંઈ જ મોજ નવા દેવાય છે ? માટે હાલો અમરેલી. દેવમુનિ જેવાં ઘોડાં રાંગમાં છે એટલે રમવાનું ટેપ પડશે બા ?”

કાંઈ પણ રીતે ચાંપરાજ ન માન્યો. અને અમરેલીની વડી ને દેખા બળે નદીઓનાં પાણીમાં ઘોડીઓને ઘેરવી, સમી સાંજના સરજને સમરી માળા ફેરવવી, ને દીવે વાટયું ચડતી વેળાએ ગામના કાળા કાળમીઠ પત્થરના ગઢકિલ્લાનાં પારણાં તોડવાં, એવો મનસૂબો કર્યો.

અમરેલી આવછ અબંગ, બડ રમવા બાલે
(તે દિ) અરેડીયું રંગમોલે આંપાને જોવા અડે.

[એ સુરતીર ચાંપરાજ ! તું ભાલ્યાંની રમત રમવા અમરેલી ગામની બજારમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે તને નિરખવા માટે, હજી મહેલાતોમાંથી અરાઠા અધિકારીઓની કીઓ ડોકાં કાઢી રહી છે.]

ધોળે દિવસે પણ અમરેલીની બજારે ઉજળડ થવા લાગી. ચાંપરાજને બાલે લલલલા જવાનો વીંધાવા મંડ્યા. અને ચોરીનો અઢળક માલ ચરખા બેળો થવા લાગ્યો.

દખણી ગોવિંદરાવ હરે, રંગમોલમાંય રાહય
કાઠી નત્યો કમાડ, ચોડે બરછાં ચાંપડા

[ગોવિંદરામ નામનો સૂણો (અથવા તો મહારાજ ગોવિંદરાવ-માયક-વાડ) ચાંપરાજના ભયથી મુંઠાવા લાગ્યો. રાજમહેલમાં ખુમો પડે છે કેમકે ચાંપરાજ વાળો છેક કમાડ ઉપર બરછી મારીને ચાલ્યો નય છે.]

• ચાંપા ફકરા સિંહરા, રંગ ઘોળા અજરાજ
બરોહરે-ભડ બંકરા, પાડયા ધવે પઠાજ

[સિંહ સરખા કાઠી ફકીશ વાળાના પુત્ર ચાંપરાજ વાળો ! કાઠીની ત્રણે પરને (આચર, ખુમાણ, વાળો)ના રાણા ! રંગ છે તારા ઘોળાને ! કેમકે તેં તો હે બંકા મરદ ! વડોદરાની બજારમાં જઈ માયકવાડના પઠાજ કામના લરકરી અમલદારને ધબ્બો મારીને ધૂળ ચાલતો કરી દીધો.]

૩

કલપ દીગેલ જાંબુવરણા ધાટા યોભાવાળો એક આદમી એકલ ઘોડે એક ઉંડા વેંડળાની બેખડની ઓથે બેઠો છે. બાજુમાં ઘોડી હમચી ખુંદી રહી છે. અને 'ધીરી બાપા ! ધીરી રેશમ !' એવે રતરે ઉતાવળી ચાતી ઘોડીને ટાઢી પાડતો પાડતો અસવાર, પોતાના ખીંચામાંથી ખરલ કાઠીને કસુબો છુટે છે. રૂપાની પ્યાલીના જગારા પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ પાડે છે. ભમ્મર ભાલો, બેખડને થક ટેકવેલ છે, તે તરવાર તો પૂજના પુષ્પ જેવી સન્મુખ જ પડેલ છે. સરજ મહારાજ સોનાવરણા થઇને આલમાં ઝપાટથી એનો સાત ઘોડાનો રથ હાંકવા મંડ્યા છે.

• આ ફુહો એમ બતાવે છે કે ચાંપરાજ વાળો વડોદરાની હુંદ કરવાં પશુ ગયો હશે.

“રંગ હો ! રંગ હો ! રંગ હો સરજ રાણ !” એમ ત્રણ વાર કસુંબો ઉગમણી દિશામાં હાંટીને જેમ અસવારે ત્રણ રંગ દીધા, તેમ વેંકળાની ભેખડ ઉપરથી ગીસ્ત ઉતરી : મોખરે મોટા દાઢીમૂછળળા આગેવાનો : પચીસ પચાસ ઘોડેસવારો : અને સોએક પગપાળા બરકંદાઓ !

“એ આવો બા આવો ! કસુંબો પીવા ઉતરો !” એમ ભેખડને થડ બેઠેલા એકલ આદમીએ આગ્રહ કર્યો.

“ઉતરાય એમ તો નથી લાઇ ! મરવાનું ચે વેળુ નથી. ” એમ ગીસ્તના મોવડીએ જવાબ દીધો.

“કાં ? એવડું બધું શું છે ?”

“આ ચાંપરાજ વાળો અમરેલી ભાંગીને જાય છે, એને અધરાતના જોતીએ છીએ.”

“અરે લાઇ ! મારું ગામ પણ ચાંપરાજે આજ રાતમાં જ ભાંગ્યું છે. હું ય અમરેલી જાહેર કરવા જતો’તો. ચાંપરાજે તો અરેરાટ વર્તાવ્યો છે. પણ શું કરીએ ? કસુંબો પીધા વન્યા કાંઈ છૂટકો છે ? ઉતરો ઉતરો બા ! આથમ્યા પછી અસર નહિ !”

ગીસ્તને તો એટલું જ જોતું હતું. ઉતર્યા. ધાસીયા પથ-રાયા. મ્હોં ઘોઘને કાગળા કર્યા. કસુંબો પીધો. પછી એકલ આદમીએ વાત છેડી :

“હે બા ! આમાં તમને ક્યાંઈક ચાંપરાજ ભેટયો હે.ય તો શું કરો ?”

ગીસ્તનાં માણસો અડખેપડખે જોવા લાગ્યા.

“સાચું કહું દરબાર ?” મુખ્ય માણસ બોલ્યો.

“હા, કહો !”

“પ્રભાતનો પહોર છે. મ્હોંમાં પારકો કસુંબો છે. સાચું કહું છું કે અમે એને ફક્ત રામ રામ કરીને તરી જાઈએ.”

“કાં ? સરકાર રાટલા પૂરે છે ઇ રોના ?”

“એ બાપ ! ચાંપરાજી વાળો બારવટે નીકળ્યો છે એટલે જ સરકાર આટલી મોટી ફાજને રાટલા આપે છે. કાલ્ય જો ચાંપરાજી વાળો સેપાઇ જાય, તો આ તમામ અચ્ચરવાળ માણસોને નોકરીમાંથી રજા મળે. માટે સારા પ્રતાપે ચાંપરાજી વાળાના બારવટાના !”

એકલ આદમીએ આ જવાબ સાંભળીને મ્હોં મલકાવ્યું. ખડીયામાંથી કાઢ્યો. કાળજીમાં સોના મહોરો ભરી હતી. ખીસ્તાના અમેરિકાના ખોળામાં કાળજી મૂકી દીધી.

“આ શું ?” જમાદાર ચમક્યો.

“આ તમારી છબ મળી કરવા માટે.”

“કાં ?”

“તમે દુલ્લ દીધી માટે.”

“કાણુ ? ચાંપરાજી વાળો તો નહિ ?”

“હા, એ પોતે જ. ક્યો હવે રામરામ છે.”

એટલું કહી ચાંપરાજી છલંગ દીધી. પલકમાં ઘોડી ઉપર પહોંચ્યો. માણસો જોતા રહ્યા, અને ચાંપરાજી સામી બેખ પર ઘોડી ઠેકાવી.

૪

“હવે ?” ચાંપરાજી વાળાએ મકરાણી જમાદારને કહ્યું.
“હવે શું કરવું ? આમે જોરાવું ખૂબ મક્કડે છે. ધરતી આજુને ક્યાંય સંકરતી નથી.”

“તો બાપુ, હાલો મારા મલકમાં-મકરાણીમાં.”

“ત્યાં શું કરશું ?”

“ત્યાં તું મારો કાકર ને હું તારો આકર.”

“પણ ત્યાં જઈને મારું નામ શું રાખવું ?”

“નામ તો સુલેમાન અસમાન !”

“તો મારે બે આપના નથી થાવું. તું તારે તારાં માણસો લઈને ચાલ્યો જ લાઈ ! મારે વળી સરજ ધણીનું ધાયું થશે.”

મકરાણીને માલીકથી નોખા પડવું બહુ વસમું તો લાગ્યું, પણ ઇલાજ નહોતો. નવે જણા બીમોરે બોજ ખાચરની ડેલીએ ગયા અને ચાંપરાજ વાળો એક બે કાડીઓને લઈ જેપુર-માળવાને માથે ઉતરી ગયો.

૩

એક દિવસ કચારીની અંદર જેપુર મહારાજની નજર આવે આંધેના ખુણામાં બેઠેલા એક આદમી માથે મંડાઈ ગઈ છે. માથેથી ગોથું ખાઈને પાછા વળેલા દાદીના કાળા કાતર્યા : ઉજળો, કંકુવરણી ઝાંચ પાડતો મ્હોંતો વાન : બેટમાં કટારી : ડોકમાં માળા : એવો ચોકબો ચારણનો દિદાર હોવા છતાં મહારાજે એના મોરામાં કંઈક નોખા જ અક્ષરો વાંચ્યા. મહારાજે હુકમ કર્યો કે “આદ્યા આદમીને આંહી લાવો તો !” એ આદમીએ મહારાજની ગાદી સામે આવીને નીચા બુઝી સલામ કરી.

“કેવા છો ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“ચારણ છું.”

“ક્યાં રેવાં ?”

“કાડીઆવાડમાં.”

વિચાર કરીને મહારાજ ઉભા થયા. “મદ્યો આંહી આવજો તો !” એમ કહી, એ આદમીને તેડી પાસેના ઓરડામાં ગયા. જઈને એકાંતે પૂછ્યું.

“તમે મદવા નથી. ચારણ કોઈ દિ’ સલામ ન કરે.

ઓવારણું છે. મારે તમે વેશ ધારી છો. બોલો કોણ છો ?”

“કાડી છું.”

“નામ ?”

“ ચાંપરાજ વાળો. ”

“ ચાંપરાજ વાળા, તમારે માથે ગોરાનાં ખૂન છે. અને બટાણે સરકારની બેસતી બાદશાહી છે. તમે આંહી રહો તે જોપુરની આદીને જોખમ છે. માટે નીકળી જાઓ. નાથું જોતે તેટલું ખુશીથી લઇ જાઓ. ”

૪

ત્યાંથી ચાંપરાજ વાળાનાં અંજળ ઉપડ્યાં. નીકળીને એ માગ-
વામાં આવ્યો : ‘ જ્યાં અજર મે’ કર્યા કરે છે, અને જે ‘ રાંકનો
માળવો ’ કહેવાય છે, એવા એ રસાળ મુલકમાં ચાંપરાજ વાળો
ચારણ વેશે હાવા ગામના એક પટેલને ઘેરે સંતાઇ રહ્યો. પોતાની
બહાલપભરી ખાતર બરદાસ્ત કરનારા પટેલને ચાંપરાજ વાળાએ
કાયમ કાંઈ ઉંડી ચિંતામાં રહેતો દીઠો. તેથી એક દિવસ
પૂછ્યું કે

“ પટેલ, પેટમાં આવડું બધું દુઃખ શું થયું છે ? ”

“ ગઢવી. તમને કહીને શો સાર કાઢું ? જીમ કચરીને મરેલા
જોતો મ મરો હિમો થયો છે. કહેવાની વાત ત્યાંથી રહી. ”

“ પણ શું છે ? મ્હોંમાંથી ફાટી મરને ! ”

“ આ ગામના દરબારનો સાળો મારા દીકરાની વહુને
રાખીને બેઠો છે. રોજ આંહી મારા ઘરમાં આવે છે, ને ધરતર
એક પહેર રાત રહે છે. ”

“ ઠીક, આજ આવે ત્યારે મને ચેતવજો. ”

એ જ રાતે એ ફાટેલ સાંઠ જોવા કમીને ચાંપરાજ વાળો
ઠાર માર્યો. અને ત્યાંથી પણ આવી નીકળ્યા.

અને એક બીજું ગામ આવ્યું. ચાંપરાજ વાળાની શોધ
તો એમને આલંબી જ હતી. અને ગામોગામ એના સરીરની
એધાણીઓ પણ પહેંચી મધ હતી. એ એધાણીએ આ ગામના
ઠાકારે પોતાના પાદર હાથે ચાંપરાજ વાળાને દીઠો. દેખતાં જ
એને બેઠમ આવ્યો. ક્યાં રહેવું ? ક્યાંથી આવો છે ? એણે
પૂછપરછ કરતા કરતા ઠાકારે ચાંપરાજ વાળાની યાત્રામાં મમ્મ

જો બોડીની લગામ ઝાલીને અમલ કરવા મંડ્યા કે “એ બા ! ઉપરો, ઉતરો, રાટલા ખાંધને પછી ચાલજો.”

બંનેની વચ્ચે રકડક ચાલવા મંડી. ચાંપરાજ વાળાને તો ચાવી રીતની પરાણા આકરી ઠેઠેકાણે મળતી હોવાથી કાંઈ અવનુ હોવાનો બહેમ જ ન આવ્યો. પણ પડખે એક ચારણ હોલો હતો તેણે એક કાગડા સામે કાંકરો ફેંકીને કહ્યું કે

“ઉડી જાજો કાગડા !”

એ વેળા કાને પડતાં જ, ચાંપરાજ વાળો સમસ્યા સમજી ગયો. બોડીને ઘાખી, ઝાંટ મારીને ઠાકારના હાથમાંથી લગામ છોડવીને બોલ્યો. પણ ડાલે પાલે એણે પોતાના મોતના પડખા બાળ્યા.

શુજરાતમાં ભમતી ભમતી એક ચારણને મુખેથી ચાંપરાજે સમાચાર સાંભળ્યા કે

“ચાંપરાજ વાળા, તમે તો રકડક છો, પણ મૂળભાષ ઉપર ચરકારે બહુ લીંસ કરવા મંડી છે. એનો ચરાસ બનાવો ચરો છે. તેમજ પુલકાષનાં ઢાલ આખી કઠીઆવાડમાં વાગી રહ્યા છે.”

સાંભળીને ચાંપરાજ વાળો અંખવાણો પડી ચરો. બારવટે ચાંપરાજ પહેલાં એની ભૂંટકાટની ધૂમ એટલી બધી વધી હતી કે ચરકારે એની સારી અલગલગતના હામી માળ્યા હતા. એ સમયે જેતપુર દરબાર મૂળ વાળા હામી ચલા હતા. ચાંપરાજ વાળાને સાટે એણે પોતાનાં તમામ ગ્રામ ખાલસા ચવાનો કરાર ચરકારને કરી દીધો હતો. એટલે અત્યારે મૂળ વાળા ઉપર ચરકારનું આકરું દબાણ ચાલી રહ્યું હતું.

“મારે પાપે જે મૂળભાષના ચરાસ ખાલસા ચરો તે તો ચાલુ થઈ જાય છે. મારું મોત બચી જાય. મારે હવે તો બંને મૂળભાષની હાલે જ ચરકારમાં સોંપાઈ જઈ.”

એને વિચારે ચાંપરાજ વાળાએ કઠીઆવાડ બધી વેઠકે હાલે મેળાં એક વિવસ ગાલર ટાલે અત્યારમાં બાલ્યા એ

ગામઠાંને પાદર તળાવને આરે આંધરાળ વાણે પોતાની એ અસવારો સાથે ઘોડાને પાણી પાવા ઉભે છે, ત્યાં બાલુમાં જ એક અસવાર પોતાના વેલર ઘોડાને પાણી પાવા આંધરે. આંધરાળની પાછળ ફરનારી પસ્ટનને જ એ અસવાર છે : એની નજર તારોડીયાને અળવાળે આંધરાળના અહેરા ઉપર મૂકે. એને બરાબર બારવડીયાની અણુસાર ગદ્ય. ઝમ ! દબને એણે આંધરાળ વાળાની ઘોડીની લગામ ઝાલી.

“કેમ બાઈ ! લગામ કેમ ઝાલે છે ?”

“તુંમ આંધરાળ વાલા !”

“અરે રામ રામ કર, અમે તો આરણુ છીએ.”

“નહિ, તુંમ આંધરાળ વાલા !”

“અરે મેલી દે બાઈ, નીકર ઠાલો મારે ખાઈશ.”

“નહિ, તુંમ આંધરાળ વાલા.”

“આ લે ત્યારે, આંધરાળને ઝાલવાનું ઇનામ.” એટલું બેઠી તરવારનું ઝાવું કરીને એણે અસવારને હાથ કાપી નાખ્યો. ઘોડીની લગામેફોંએ અરધો હાથ લટકતો રહ્યો અને આંધરાળે ઘોડી હાંપી.

ત્યાં તો આંધરાળ વાળો ! આંધરાળ વાળો ! પકડો ! પકડો ! એવા રીડીયા થયા. પડખે જ ઝવણી પડી હતી તેમાં બીજા પુકાણાં. મારો ! મારો ! મારો ! કરતા વેલર ઘોડાના અસવાર છૂટયા. અને આંધરાળ વાળો મુંઝાયો. સા માટે મુંઝાયો ?

તળાવનો ઘેરાવો ઘણો મેઢો છે : પાળે સાલે તો પાછળ આવનારા આંખી લઈ, જુડે મોતે મારે. અને પોતાને તો મૂળ વાળાના હાથથી રણુ થાવું છે. હવે શું કરવું ?

“હાં ! નાખો ઘોડાં પાણીમાં !” એમ ત્રણે બહાએ પાછા વારમાં તો ઘોડાંના ઉગ્રા, મોવડ, ગ્રોહાં ને આગેવાળ મરમરે ઉતારી લઈ, ધમોધમ તળાવમાં અંપલાવ્યું. મગરો તો તે ઘોડીઓ વાંસળળ પાણીમાં શેભારો દઈ વીધવા માંડી. સડસડ

અંધારામાં સામે કઠિ ઉતર્યા. એમાં પોતાના સંગાથીની ઘોડી બાંકીને પાણીમાં ડૂબવા લાગી.

અસવારે યુમ પાડી. “એ ચાંપાલાઈ ! હું રહી ગયો. હુ છુકું છું. હવે રામ રામ છે !”

“અરે રહી તે કમ જાશે ? રહેશું તો સહુ એક સામટા. માર ઠેકડો ! આવી જ મારી ઘોડીને માથે.”

એમ કહી, ઘોડીને પાછી ફેરવી, એ કુચતા કાઠીને કાંડે ઝાલી ચાંપરાજ વાળાએ એને પોતાની ઘોડી માથે બેલાડ્યે બેસારી દીધો, ને પછી એણે મૃત્યુલોકનાં વિમાનોને બેઠાં કર્યાં.

અંધારી ઘેર રાતમાં જાવણીના અસવારો આસપાસ બધે મેલી વળ્યા. પણ આરવડીયો તો બંદુકની ગોળા જેવો ! હાથમાંથી છૂટ્યા પછી હાથ આવ્યો નહિ. આખી રાત ઘોડીઓ બખ્ખે અસવારને ઉપાડીને ચાલી નીકળી. પંચાળની ધરતી વીંધીને સોરઠમાં ઉતરી. અને પાછલી રાતનો એક પહોર બાકી હતો ત્યારે, ગીરમાં જેઠસર વાળાના ઘોરડી ગામમાં દાખલ થઈ ગઈ.

“ઓહોહો, ચાંપરાજ ભાઈ આવ્યા ! ચાંપરાજ ભાઈ આવ્યા !” એમ જેઠસર વાળાએ આદરમાન દધ ચાંપરાજ વાળાને ઢાલીઆ પાથરી દીધા. અને ઘોડીઓને લીલાછમ ખાજરાનું જોગાણું મેલાવ્યું.

“બાપુ !” માણસે આવીને કહ્યું “ત્રણમાંથી એક ઘોડી જોગાણું ખાતી નથી. પંથ બહુ આકરો થયો લાગે છે.”

“અરે મારી ઘોડી જોગાણું ન ખાય એમ બને ખરું ? ભલે ને લંકાનો પંથ કર્યો હોય ! કદ ઘોડી તું કહે છે ?”

“ઘોયેલા (ઘોળા) પગ વાળી.

“અરે, ઘોયેલા પગ વાળી તો એકય ઘોડી જ નથી.”

એમ બોલતો ચાંપરાજ વાળો દાણમાં ગયો. ત્યાં આધેથી મોત્તાની જ ઘોડીનો પગ ગોઠણ સુધી ઘોળા પુલ જેવો દેખાયો. ત્યાંસે જઈને જોવે ત્યાં તો એના નેહાંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ.

એ પગ નેહોતો, પણ પગના નળાનું હાકકું જ હતું. સંચોડા

ડાખો જ ન મળે. અને પગના કાંડ સુધીની આખી ખોળ જ ઉતરડાઇને ઉપર ચડી ગયેલી ! પાંચાળમાંથી રાતે નીકળતી વખતે પહાડના પથરની ચીરાડમાં ઘોડીનો પગ ચડી ગયો હતો અને પગ ઉપાડતાં જ, ટોપરાનો વાટકો નીકળે તેવી રીતે પગનો ડાબલો તૂટીને છૂટો થયેલ હતો. પણ ઘોડીએ ડળાવા જ દીધું નહિ.

“ આ હા હા હા ! ” ચાંપરાજ વાળાને યાદ આવ્યું, “કુંગરામાં રાતે એક વાર ઘોડીના પગનો કાંઈક અવાજ મને સાંભળાણો તો ખરો. અને તે પછી ઘોડીનો પગ આખી વાટ સ્હેજસાજ લચકાતો આવતો હતો. પણ આમ સંચોડો ડાખો જ નીકળી ગયો હોવાનું ઓસાણુ તો મને આવે જ શાનું ? ”

પગ વગરની જે ઘોડીએ, ત્રણ પગે ચાલીને બે અસવારને ચાલીસ પચાસ ગાઉ પહોંચાડી દીધા, તેને આજ ગુડી નાખવાનો સમય આવતાં જ ચાંપરાજ વાળાની છાતી ભેદાઇ ગઇ.

ગામની બહાર લઇ જઇને ઘોડીને ઉભી રાખી. એક જ ઘાયે ફેંસલો થઇ જાય તે માટે ચાંપરાજ વાળાએ જોર કરીને ઘોડીને ગળે ઝાટકો ચોંટાડ્યો. પણ ડોકું પૂરેપૂરું ન કપાયું. વેદનાની મારી ઘોડી ભાગી નીકળી. અને ચાંપરાજ વાળાએ જાણ્યું કે “લુંડી થઇ ! પડખે જ માણેકવાડાની એજન્સીની છવણી પડી છે. ત્યાં પહોંચ્યા ભેગી જ ઘોડી ઓળખાઇ આવશે, આપણા સગડ લેવાશે અને વચમાં નાહક આ બાપડો જેઠસર ફૂટાઇ જશે ! ”

“ બાપ રેશમ ! બેટા રેશમ ! ” એમ ચાંપરાજ વાળાએ સાદ દીધો. અને પીઝથી પાગલ બનેલી ઘોડી ધણીનો ખેલ સાંભળીને દોડતી પાછી આવી. આવીને માથું નમાવી ઉભી રહી, એટલે બીજે ઝાટકે ચાંપરાજે એની ગરદન ઉડાવી દીધી.

(૨)

વન મઈ પાછલ વિના જનની કેતાં જે
દોરીને ચાંપો દેતે માન્યું સાચું મૂળવા

[હે મૂળુ વાળા ! કાઠીઆણી ન્યારે ચોરીમાં પરણવા બેસે ત્યારે કાપડું પહેરતી નથી, એ વાત આળે, તેં ન્યારે ચાંપરાજને દોરીને સ્વરકારમાં સોંપી દીધો ત્યારે જ મેં સાચી ખાતી : એટલી કે એવી નિર્ભય જાતાના પુત્ર તારા સરખા મિત્રદ્રોહી જ થાય એમાં નવાઈ નથી.]
 (આ લગ્ન-પ્રથા સંબંધે એવી કથા કાઠીઓમાં પ્રવર્તે છે કે, “શ્રુત્તમાન રાજ્યના કોઈક સમયમાં, દરેક ક્ષત્રિય રાજાની પરણેતરને કોઈ બાદશાહ, અથવાની રાતે પોતાના રાચનશૂદમાં મોકલવાનો હુકમ કરે. પછી એ પ્રથા ત્યજીને પાદશાહે એવો હુકમ કરેલો કે પ્રત્યેક ક્ષત્રિય કન્યાને પરણતી થેજા જે કાંચળી પહેરાવવામાં આવે, તેના સ્તન-ભાગ પર પાદશાહી પંખની છાપ હોવી જોઈએ. આ આજ્ઞાને તાબે બીજા બધા થયા, પણ કાઠીઓએ તો તે કલંકમાંથી મુક્ત રહેવા ખાતર લગ્ન વિધિમાંથી કાપડું જ કાઢી નાખ્યું. ” આ વાતમાં કશું વળુદ જણાતું જ નથી.)

ભારે જળ જમી, પોરહ ને પતીઆળ
 ચાંપા લેખાં ચાર, માતમ ખોયું મૂળવા.

[હે મૂળુ વાળા ! ચાંપરાજ નય છે. તેની સાથે જળ, જમીન, પોરહ અને પ્રતિષ્ઠા, એ ચારે ચીજો ચાલી નય છે. એને સોંપી દઇને તેં તારું માહાત્મ્ય ગુંમાવ્યું.]

(કાં તો) જેતાણું જનારૂં થીયું, મૂળુ ઈલ મોત
 આધી મોટી ખોટ, દોરીને ચાંપા દીધે.

[કાં તો જેતપૂર જનારૂં થયું, કાં તારૂં મોત આવ્યું. હે મૂળુ વાળા ! તેં ચાંપરાજને સોંપી દેવામાં મોટી ખોટ ખાધી છે.]

આવા ઠપકાના દુહા ચારણો ઠેર ઠેર સંભળાવવા લાગ્યા. મૂળુ વાળાને માથે ચાંપરાજને રાજઝાટ જમ સોંપી દેવાનું આજ મુકાયું. પણ બીજા બાળુ કેંક લોકો કહે છે કે મૂળુ વાળાનો વાંક નહોતો. મૂળુ વાળાએ તો બહુ બહુ વિનવ્યું હતું કે ‘ચાંપા, ભલો થઇને લાગી જા. ભલે મારો ગરાસ જમ થાય. ’ પણ ચાંપરાજ માન્યો નહિ. સોંપાયો. અને માથે મુકદ્દમો ચામ્યો, અને એને જન્મકેદની સજા થઇ. ચેરોડાની જેલમાં એને મોકલી દેવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૮૩૯.

(૧૭)

“ હમણાં જેલર સા’બ કેમ નથી દેખાતા ? ”

“ એની મઢમને પેટપીડ ઉપડી છે. ”

“ શા કારણથી ? ”

“ બાપડીને છોડ આબ્યાનો સમો થીયો છે. પણ આકું આવેલ હોવાથી છૂટકો થાતો નથી. મોટામોટા ગોરા સરજનોએય હાથ ધોઇ નાખ્યા છે, અને મઢમ તો હવે ધડી બે ધડીમાં મરવાની થઇ છે. ”

જેલના દરોગાને મોઢે આ વાત સાંભળીને ચાંપરાજ વાળાને વિચાર ઉપડ્યો. એણે કહ્યું કે

“ અરે ભાઇ, એમાં ગોરા સરજનનો ઉપા’ કાર નહિ કરે. ‘ધણ’ ય મારી આગળ દવા છે, પણ છ દવા કાણુ કરે ? જેલર સાબને કાને મારી વાતે ય કાણુ પોગાડે ? ”

દરોગાએ જાહેરને સાહેબને બંગલે વાત પહોંચાડી કે કાઠી-આવાડનો એક કેદી આડાં ભાંગવાની દવા જાણે છે. અંગ્રેજને અજાણી તો બહુ થઇ. માન્યામાં તો આબુ’ નહિ. પણ કુબતો માણસ તરણાને યે જાલે, એ રીતે એણે ચાંપરાજ વાળાને દવા કરવાનું કહ્યું. ચાંપરાજે માગ્યું કે

“ એક તરવાર: એક ઘીનો દીવો: ધુપ: અને એક માળા: ચાર વાનાં લઇને મને નદી કે નવાણને કાંઠે જવા દો. ”

માગી તેટલી સામગ્રી આપીને ચાંપરાજને જગાશય કાંઠે તેડી ગયા. ન્હાઇ ધોઇ, ધોતીયું પહેરી, ઘીનો દીવો ને ધુપ કરી, હાથમાં માળા લઇને પ્રભાતને પ્હોર ચાંપરાજે સરજ સામે હાથ જોડ્યા:

“ હે સરજ ! મારી પાસે કાંઇ દવા નથી. પણ આજસુધી મેં પરનારી ઉપર મીટ પણ ન માંડી હોવાનો જો તું સાક્ષી હો, મનમાં પરનારીનો સંકેપ પણ જો મેં કોઇ દિ’ ન કર્યો હોય, તો તો મઢમ બે’નનું આકું ભાંગીને તારા છોડની લાજ રાખજે આપ ! નીકર આ તરવાર પેટમાં પરોવીને હું સુઇ જઇશ. ”

આટલું બોલી, પોતાની નાડી ઘોષ, ઘોણનું પાણી પોતે દરોગાના હાથમાં દીધું. “લે બાઈ, મદમ મેં ને પીવરાવી દે. ને પછી મને આંહી ખબર આપ કે છૂટકા થાય છે કે નહિ.”

પાણી લઈને દરોગો દોડ્યો, અને ચાંપરાજે ઉઘાડી તરવાર તૈયાર રાખી સરજના જાપ આદર્યા. કાં તો જોલમાંથી છૂટું છું. ને કાં આંહી જ પ્રાણ કાઢું છું, એવો નિશ્ચય કર્યો.

એક, બે, ને ત્રણ માળા ફેરવ્યા બેળાં તો માણસો દોડતાં આવ્યાં, “ચાંપરાજ બાઈ, મદમને છૂટકારો થઈ ગયો ! પેટ-પીડ મટી ગઈ ! રંગ છે તમારી દવાને !”

મદમે ચાંપરાજ વાળાને પોતાનો બાઈ કહ્યો, અને પોતાના ઘણી સાથે જીકર માંડી કે “મારા બાઈને છોડાવો.”

“અરે ગાંડી ! જન્મ-ટીપનો હુકમ એમ ન ફેરે.”

“ગમે તેમ કરીને વિલાયત જઈને ફેરવાવો. નીકર તમારે ને મારે રામરામ છે !”

મદમનાં રીસામણાંએ સાહેબનાં ધરને સ્મશાન બનાવી મૂક્યું. સાહેબે સરકારમાં લખાણ ચલાવીને મોટી લાગવગ વાપરી ચાંપરાજ વાળાની સજા રદ કરાવી દીધી અને દસ બાર વરસ સુધીની એની મજૂરીના જે બસો ત્રણસો રૂપીઆ એના નામ પર જમા થયેલા તે આપીને, ચાંપરાજ વાળાને રજા દીધી. મદમ બહેનની વિદાય લેતી વેળા બારવટીયાની ખૂતી આંખોમાંથી પ્રણ ખળળ ! ખળળ ! આંસુડાં વહેવા લાગ્યાં. મદમનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું.

પડખેના બંદરેથી બહારમાં બેસીને ચાંપરાજ વાળો ભાવનગર ઉતર્યો. પહોંચ્યો મહારાજ વજેસંગજીની પાસે. કચારીમાં જઈને પગે હાથ નાખ્યા. “મારો કનૈયોલાલ ! મારો વજે મહારાજ ! બાપો મારો ! મને કારાગૃહમાંથી ઉગાર્યો !” એવી બૂમાબૂમ કરીને એ નટખટ કાઢીએ કચારી ગળવી મૂકી.

“ઓહોહોહો ! ચાંપરાજ વાળા, તમે ક્યાંથી ?”

“ મહારાજે મને છોડાવ્યો.” ચાંપરાજે હુઆછ આદરી.

“ હે ! સાચેસાચ મેં તમને છોડાવ્યા ! શી રીતે ? ”

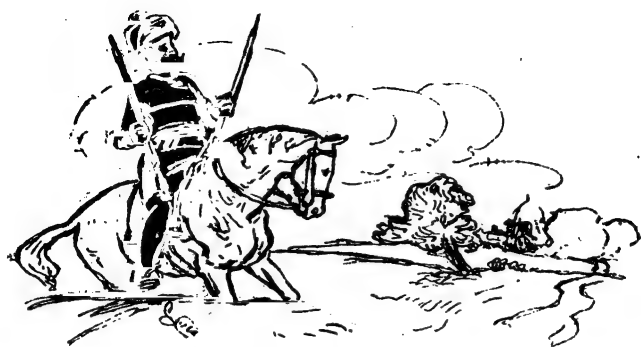
“ અરે વળ મહારાજ ! તારી તે શી વાત કરે ? જાણ્યે એમ થયું કે એક દિ’ રાતમાં કનૈયાલાલનું રૂપ ધરીને આપ મારી જેલની ઓરડીમાં પધાર્યા, અને મારી બેડીઓ તોડી, મને દર-વાળ ફટાક ઉઘાડ કરી દીધા. અને હું નીકળી આવ્યો. મહારાજ કનૈયાનો અવતાર છે, એમ સહુનું કહેવું મારે તો સાચું પડ્યું.” એમ કહીને, પોતાની પાસે જેલની મજુરીના જે રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા, તે મહારાજને માથેથી ઘોળ કરીને મહારાજના પગમાં ધરી દીધા.

“અરે રંગ ! રંગ કાઠીભાઈની કરામતને !” એમ રંગ દબને ડાહ્યા રાજ વજ્રેસંગજીએ ચાંપરાજની પીઠ થાપડી. ચાંપરાજ વાળાને મહામૂલના સરપાવની પહેરામણી કરીને પોતાના અસવારે સાથે ચરખા પહોંચતો કર્યો. અને ત્યાર પછી ચાંપરાજ વાળો, ધર આગળ પથારીમાં જ મરણ પામ્યો *

જુહન બેલ, પોતાના “ધ હીસ્ટરી ઓફ કાઠીઆવાડ” નામના પુસ્તકમાં ફક્ત એટલો જ ઉલ્લેખ કરે છે કે,

“ચાંપરાજ વાળો, કે જેણે પંદર નંબરના બ્રાહ્મણ ઇન્ડિયાના એક અધિકારીને ગાળાથી ઠાર કર્યો હતો, તે ઇ. સ. ૧૮૩૭માં પકડાયો અને પોતાનાં કુદરતી બળમાં જન્મ-દીપ પામ્યો હતો. ચાંપરાજ વાળો નામીયો અશીળી હતો. જેલમાં પણ એને દવાના મોઢા મોઢા રમડા પાછને છવતો રાખવો પડ્યો હતો. દવાની અકકેક માત્રા ઉવટે સીતેર બેઘન સુધી પહોંચી ગઈ હતી. ન્યારે એ જુટો હતો ત્યારે એને દરેક ટકે કચુતરના અકકેક મોઢા ઇડા નેટલું અફીણ લેવું પડતું હતું.

નાથો મોઢવાડીયો

સાંબર, જાંબલીને સમયે, વાળેવાળ પોતાના ગોધલા હાંકતો એક ગાઝખેડુ બારાડી મુલકના સીસલી નામે ગામડાના ઝાંપામાં દાખલ થયો. એનું નામ નાથો; મોઢવાડા ગામનો એ મેર હતો. એડ કરીને પેટ ભરતો. કદમઃ એડી દડીનો, દેખાવે છૂડયલ, અને બોલવામાં કુહાડા જેવી જીભવાળો હતો.

ધણના ખુંટડા નાથાના નનકૂડા ગોધલાને ટીકે ચડાવ્યે જા છે, અને ખુંટીયાના બરડા ઉપર પેરાણાની પ્રાછટ બોલાવતો નાથો હેમખેમ ગાડું બહાર કાઢી એક શેરીમાં વાળે છે. પહોળા ફળી-આમાં ગાડું થંભાવીને નાથો ઠેકચો અને હાથમાં રાશ હતી તે ગોધલાને માથે એમ ને એમ ઢળકતી મેલી રૂઢ ઝોસરીએ મથે.

નાથાને દેખતાંની વાર જ ધરમાંથી એક આધિક મેરાણીએ બહાર આવીને ઝોવારણાં લીધાં.

“ કાં કુષ્ઠ ! શીઠ બોલાવ્યો તો મુને ? ધઉંના કાલ્ય ઊડીને મારે આવવું પડ્યું છે. કાલ થાહે તાં બધા ય ક્યારા બળીને પ્ય થે બહે. એવડી તે તારે કેવાની ઉતાવર હતી ? ”

“ હા બા ! તારે ધઉંનાં વાલેતર ખોડી માલ છે, ને બાંધી મારાં છોટરાં પાવળું દૂધ વન્યા વાળુ કરે છે, અને હ સંધું ન જારો નાથા જેવો જમદદ બગીજો બીડે મારે બોલવળું સરજેલ હતું ને ! આજ મારો બા વાશીજામ હત ને, તે છ પીટયાઓનાં પટમાંથી છઠીનાં ખાવણુ સોત ઓઝવે આવત. ”

“ પણ અટલાં બધાં મેણું કેવાની દષ રહી છે ? શું થીયું છ. તે મોંઝાંથી ફાટ્ય ? ”

“ શું ફાટાં ? ફાટું ને શું કરાં ? પાંચ કુંડીયું, ને પાંચ નવચંદરીયું, દસે દુઝણી બીંસુને પીટયાઓ હાંકે ગીયા. ”

“ ક્યાંથી ? ”

“ કુંઝરમાં ચરતીતી તાંથી. ”

“ કુણ હાંકે ગીયા ? ”

“ જમના માણસ : ધંતરીયાના ફાટલ આવર. ”

“ ઠીક, તી છમાં ઠાલી મોં શીઠ વાળજ મારા બાપ વાશીજામનું ? હું હાલ બેડી જઈને બે આવાં. ”

એટલું કહીને હાથમાં પરણેલો ઉપાડી નાથો ઓસરીએથી ઉતર્યો, પુછએ સાદ ક્યો

“ નાથા ! અટાલે અસરો નથી જવું. વીચાળુ કરે ને ચંદરમા ઉંચે ચાલજે. ”

“ ના. ના. વીચાળુ તો હવે છ દસ બેંસુનાં દૂધ આવશે તે દિવસ કરવા છે. ”

એટલું કહીને પાછો પતંગીઆ જેવો નાથો ગામ આવે છે. હાલ તો ધરમાં જ ઉભા હતા. જોવારે ઉભાં કે ઠીકાં, પણ નહોતાં ક્યાં. ગોઝામની પછે ઉપરથી પુઝાડીઆણે સજા

એંચી લઇને નાથાએ ડચકારો કર્યો. ગોધલાની પીઠ ઉપર જરાક હાથ દીધા ત્યાં તો સમતોલ પાણીની અંદર સમા પવનનું નાનું બહાણ વેગ કરે તેવી ચાલ્ય કાઠીને ગોધલા ઉપડ્યા. ધૂળની ડમરીઓ ચડાવતું ગાકું તોપના ગોગાની માફક ગડેગટ-કરતું જાય છે. થોડીક વારમાં તો જામનગરની સરહદના રાયલ ગામને પાદર આવીને નાથો અટક્યો.

થાણામાં ગયો. જે મળે એને પૂછે છે કે “ભાઈ, મારી કુછની દસ ભેંસું-પાંચ કુંઢીયું ને પાંચ નવચંદરીયું”...

એનું વેણ અધુરું રહી જાય છે, ને જગ્યા આપ્યા વગર થાણાનાં માણસો આંખ કાઠીને સરી જાય છે. આખી રાત નાથો જૂખ્યો ને તરસ્યો વાવડ કાઢતો રહ્યો. પોતાને રાટલો કે ગોધલાને કડ-બનું એક રાકું પણ નથી મળ્યું. બીજી વાતમાં એનું ચિત્ત જ નથી. સહુને ભેંસો વિષે પૂછે છે, સહુ એને ધકકે ચડાવે છે, એમ કરતાં કરતાં નાથો મામલતદારના ઘરમાં પેઠો.

“કાણે હો એલા ?” મામલતદાર તાકુક્યો.

“મારી કુછની ભેસું, પાંચ કુંઢીયું, પાંચ”....

“તારી કુછ જામ સાહેબની પટરાણી તો નથી ને? પ્રજાતના પહોરમાં પારકા મકાનમાં પૂજ્યા ગાજ્યા વગર પેસી જાજ છે કાંઈ જાન છે કે નહિ? બહાર ઉભો રે.”

“પણ મારી કુછનાં છોકરાં વીમાળુ વગરનાં...”

“અરે કમબખ્ત ! બહાર નીકળ, મોટા રાયળ જામ !”

“પણ મહેરબાન, તું ગાજ્યું શીદ કાઢજ ? હું તો તારી પાંસળ અરજે આવ્યો છું !”

મેર લોકો હંમેશાં સહુને-રાયથી રંક તમામને તુંકારે જ બોલાવે છે. પરંતુ એ તુંકારો કરતી વેળા એ પણ એ તો ગરીબડો થઇને જ બોલે છે, આવી પ્રયાતું જાન ન રાખનાર એ મામલતદારનો પિત્તો ગયો. એણે ધકકા મારીને નાથાને ઉંચી પરસાળ ઉપરથી નીચે પાડ્યો. જે માણસો હાજર

હતાં એ સહુ સાહેબની હુશીયારી અને નાથાની હીજુપ જોઈને હસવા લાગ્યાં. પડી ગયેલો નાથો ઉભો થઈને ધૂળ ખંખેરવા લાગ્યો.

“હીક સા’બ : રામ રામ !” કહીને નાથો ગાડે ચડી પાછો ચાલી નીકળ્યો. ગામનાં લોકોએ વાવડ દીધા કે દસે ભેંસા હાંકીને આયરો રાણપરે લઇ ગયા છે. નાથાએ રાણપરા ઉપર ગાડું રાડવી મેલ્યું. સીધે સીધા રાણપરાના થાણામાં ગયો. ત્યાં પણ અમલદારે બરછીના ધા જેવો જવાબ દીધો કે “તારી પુછની ભેંસું ને ? હા, જામ સાહેબે હમણાં રાણપરાનો નવો ગઢ બંધાવ્યો ને, એમાં તારી પુછની ભેંસુંનાં શીંગ ચણાઇ ગયાં—બૂલ બૂલમાં હો ! સમજ્યોને ભાઇ ? હવે કાંઇ ચણેલો ગઢ તારી ભેંસું સાદુ પાડી થોડો નખાય છે ?”

“ના સા’બ ! ગઢ પાડશો મા. હજી ખેવડો ચણુજો. હું હવે મારો હિસાબ જામની હારે જ સમજી લેશ.”

“ઓશ મારો ખેટો... ! તું શું બારવડું કરીશ ?”

પડખેથી એક આયર બોલ્યો, “હા હા સાહેબ, એનો દાદો કાંધો મેર બારવટે નીકળ્યો’તો અને એનો બાપ વાશીયાંગ પણ આપણા રાજની સામે બારવડું કરતો’તો. આશીઆવદરથી ખડનો ભર ભરીને લઇ જતો’તો એટલે ઇમરદારે એનો ભર આંચકી લીધો’તો.”

“તી મારે બાપે તો પડી જામીનમાંથી ખડ લીધું’તું, કાંઇ કાંધના ખેનરમાંથી તુતું લીધું—” બોલો નાથો આજ પચાસ વર્ષે પેતાના બાપનો બચાવ કરવા લાગ્યો.

“ઓહોહો ! ત્યારે તો આ ત્રીજી પેઢીનો પાકલ ચરવીર નગરના રાજને ઉધું ચતું જ કરી મેલશે હો !”

સાંભળીને નાથો ચાલ્યો. ભાણવડ ગયો. જામનગર ગયો. વધુ તો બોલતાં ન આવડે, એટલે “મારી પુછની ભેંસું ! પાંચ કુંડીયું, પાંચ નવચંદરીયું...” એવાં મેર-ભાષાનાં ભાંખાં તૂટ્યાં વેણુ બોલે છે.

પણ નગરની દોમ દોમ બાદશાહીમાં પોરબંદર તાબાના મોટવાડા ગામના નાથા મેર નામે એકુને ઉભવાનું ઠેકાણું જ નહોતું. રંમમતીને કઠિ બૂખ્યા ગોધલાને રાત બધી ચારા કરાવી, રંમમતીનાં પાણી પાછ, આડું પાછું હાંકી મેલ્યું. પણ હાંકતાં હાંકતાં જમના દરબારગઢના કાંગરા ઉપર, પાછું જોઇને કરડી નજર ઠેરવતો ગયો. જાણે કેમ પોતાની દૃષ્ટિથી જ એ કાંગરાને તોડવા મથતો હોય, એવાં જોરથી નજર નોંધતો ગયો.

કાળબરોં આબો પાછો રાણપરાની સીમનાં. બપોર તપે છે. સાંતીકાં છોડીને એકુતો આડા અવળા થયા છે. ફક્ત બે ગોવાળીયા ગામનું, આડું ચારે છે. એક સો જેટલી હાથણી સમાન ભમરી ને કુંદી ને નવચંદરી ભેંસોએ ગામની ધણેણી સાંભળી કહ્યું મંડ્યા. ડોક ઉંચી કરી. ગોવાળીયા પોતાના ગોખા લઇને ઉભા થઇ ગયા. ત્યાં તો ગાડું હાંકીને ઠેક ચંધી નાથો ધસી આવ્યો. આવીને પડકાયું કે

“એલા આવડુ. આ ક્યાંનો માલ ?”

“રાણપરાનો.”

“મારી પુછનાં છોકરાં વાળુ વન્યા સુવે છેષ ખતર છે ને?”

“તે શું છે ?”

“અને મારે ચત્રણ દિથી વાળુ અગરાજ થયું છે.”

“તે પણ છે શું ?”

“આ ભેંસુને દૂધે આજ સીસલી જઇને વ્યાળુ કર્યું છે.”

“ભેંસુનાં મૂતરે વાળુ કર્યું, મૂતરે. જે ગગો જમસા'બની ભેંસુ દોવા આવ્યો છે.”

“માલને જનામુના મોઢા આમળ કરી લો છો, કે કું જ હાંકી લઉં ?”

“હવે હાલતો થા. હાલતો, રાંચા !”

“કાઇ વાતે નથી સમજ્યું ને ?”

“લે જા જા, આ એક ગોખા બેળા ખોપરી ઉડી પડ્યો.”

“ઠીક ત્યારે, છ બે ગોખા મોટા? કે આ એક પરાણો મોટા? એનું પારખું કરીએ.”

એમ કહીને ગોધલાની પીઠ ઉપર રાશ ઉલાળીને ફક્ત એક પરાણામર નાથો નીચે દેક્યો. દોડીને પરાણાની પ્રાછટ બોલાવવા માંડ્યો. રખારીઓના હાથમાં ગોખા ઉપડે તે પહેલાં તો બન્નેનાં જમણાં કાંઠાં ખેડવી નાખ્યાં. ફગફડી બોલાવીને બન્ને પહાડ જેવા પડછંદ ગોવાળોને ધરતી ઉપર ઢાળી દીધા. આખું ચે ખાડું સીસલાના કેડા ઉપર ધોળીને બેઠેનું ક્યું. પાછળ ગોધલા હાંક્યા. દોટાવતો દોટાવતો સો ચે બેંસોને ઉપાડી ગયો. ગોધુલિ વખતે ગયો હતો ને ગોધુલિ વખતે જ પાછો સીસલાનાં ઝાંપામાં પેઠો. એક સો બેસોની ધકમક આલી તે સીસલાનાં માણસ બેઠ રહ્યાં. નાથાએ ડેલીએ જઈને સાદ કર્યો કે “કુછ! વાડો વાઢય”

કુછ બહાર નીકળી. વારણાં લઈને કહ્યું કે “ખમ્મા! ખમ્મા મારા વાશીયાંમના પૂતરને! પણ માડી! આ કેનીયું?”

“કુછ, તારીયું તો ન મળી, પણ આમાંથી તારું મન માને છ દોહી લે.”

“અરે મારા બાપ! પણ આ તો સરખ બાંડો કર્યો! જામની સામું વેર માંડ્યું.”

“તું તારે મોજ કર. જામને જવાબ દેનારો હું જીવતો બેઠો છું. અટાણે તો મુંને ઝટ વ્યાળુ પિરસ્ય. ત્રણ દિની જૂખ્યો ડાંસ છું. લાલ્ય, ઝટ આ સો માયલી એક નવચંદરીનું બોધરું બરીને મેલી દે મારા મોઢા આગળ. અને કાવકી જાત્ય પાડીને ઉના ઉના રાટલા બે ટીપી નાખ્ય તો! આજ તો જામને માથે સંધીય ફાક કાઢીને બ્યાળુ કરવું છે.”

નાથાની કુછ હેબત ખાઈને ઉભી થઈ રહી છે. “અરે મારા

બાપ ! તું ને ભો નથી ? અબધી જામની ફોજનાં ભાલાં વરતાશે. માટે તું ઝટ નીકળી જા.”

“એ ના ના, ખાધા વિના તો આજ નહિ નીકળું. તું ને તારા ધરમાં ચોર સંધરવાનો ભો હોય તો ભલે, હું જુઓ તરસો ભાગી જઈ.”

રોટલા તૈયાર થયા. જામની ભેંસો દોહવાઈ રહી. નાથાએ લીધવણી બાજતના બે ધડસા જેવા રોટલા પટકાવ્યા. પછી ઓઠ્ઠાં ખાધને કહ્યું “લે પુત્ર હું જઈ છું, પણ ભેંસુને ખીલે ય જે જામનાં માણસ અડવા આવે તો સંભળાવી દેજે કે વીણી વીણીને હું એનાં માથાં વાઢી લઈશ.”

નાથો ગોધણા હાંકીને બહાર નીકળ્યો. એટલે પાદરમાં સ્ત્રીસહી જામના કોઠા ઉપર ચડીને ઉભેલા આદમીએ કહ્યું કે “લાલા ! વાર વહી આવે છે. અને તને ભેટયા વગર નહિ રહે.”

ગાડા ઉપર ઉભા થઈને નાથાએ કોઠા તરફ લાથ લંબાવી કહ્યું “ફર નહિ લા ! લાવજે તારી તરવાર. કાલ્ય પાછી દુધ મેલીશ. સથે એક તરવાર જ બસ છે.”

કોઠાવાળા આદમીએ તરવાર લાંબી કરી, લઈને નાથો ઉપડ્યો. સીમાડે પોતાનું ગાડું રોકી ઉભો રહ્યો. ત્યાં તો અસવારો ભાલે આભ ઉપાડતા આવી પહોંચ્યા. આદમી નાથાએ પડકાર્યું “એ ઉતાવળા થાવ મા. ઘોડાંને પેટપીક ઉપડશે. અને હું તો તમારી વાટય જેધને જ ઉભો છું. નીકર કાંઈ તમને મારા આ ગોધણા આંબવા છે ખરા કે ?”

એક જ તરવાર લઈને નાથો ઉતર્યો. સાત અસવારને સોરી નાખ્યા. એટલે પછી બાકીની વાર પાછી વળી. વારમાંથી માણસો વાતો કરવા મંડ્યા કે “આ તો મારું બેટું, કોતક જેવું !”

“શું ?”

“અમે બરોબર એના અંગ ઉપર ઝાટકા માર્યા. પણ એને એકય થા પુટયો જ નહિ.”

“ભાઈ, એને વરદાન છે આલપરા વાળા સુદ્ધા બાવાનું.”
“હું?”

“સુદ્ધો આવો એક જોગંદર છે. નાનપણમાં નાથે એની જારી આકરી કરી. તે આવો પરસન થયા. બે વાનાં આ'યાં : એક શિયાળશીંગી, ને બીજી મોણુવેલ : બેયને નાથે હાથળ ચીરીને શરીરમાં નાખી, ઉપર ટેલા લઈ સીવી લીધેલ છે. ત્યારથી એને તરવાર કે બંદૂકની ગલોલી, બેમાંથી એકયનો ધા નથી પુટતો.”

“અને હવે કાલ્યથી જ એ ખારવટે નીકળશે ! અને આપ-ણને ધમરોળી નાખશે.”

૨

“બેટા માત્રદે ! આ લે, આ જોધવાનો તારા અને તારી માની લાજ તારા હાથમાં સુ'પાને જાઉં છું. મારી વાટ જોશો મા. મારે તો જામને માપી જોવો છે. એટલે હવે રામ રામ છે. અને મોઢવાડીયા ભાઈનું ! આખા બરડાના મેઢને કહી દેજો કે મને પોલે પાણી રોજ રોજનાં ભાત પોગાડે. અને હું એટલે કેટલા માણસ ખખર છે ને ? બસો મકરાણી ને એક હું : એમ બસો ને એકનાં ભાત : દિમાં ત્રણ ટાણાં પોગાડજો. નીકર મેરનાં માથાંનું ખળું કરીશ.”

એમ બસો મકરાણીને ત્રીસ ત્રીસ કોરીને પગારે રાખી લઈને ખારવટાના નેજ સાથે નાથો બરડા કુંગર ઉપર ચડી ગયો. અને પોલે પાણી પોતે પોતાની દમલી આંગળીના લોહીથી ત્રિશુળ તાણીને વાસ્તુ લીધું. પોલો પાણી નામની એક ગુફા છે. જાણે ખારવટીયાને ઝોથ લેવા માટે જ પ્રભુએ સગે હાથે બાંધેલી એ જગ્યા બરડા કુંગરમાં છે. રાણાવાવ ગામને સીંગાડેથી ઉપડેલો આ બરડો હાલતો હાલતો, ધરતી માતાના બરડાની કરોડ સરખો, અને કોઈ કોઈવાર પરાડીયે તે જાણે સોડમ તાણીને સૂતેલા થોડ મહાકાળ સરખો દેખાવ ધારણ કરતો, પોતાની મહા કાયા લંબાવીને પેરબંદર અને નમર, બન્ને રાજની

હઠમાં પડ્યો છે. પ્રેમ અને શરાતનની અલૌકિક વાતો હજુ પણ આજને કહી રહેલો. અંબપરો કુંગર પણ ત્યાં જ ઉભો છે. ધુમલીનાં દેવતાઇ ખડેરા પણ હજુ ત્યાં પડ્યાં પાથર્યાં દેખાય છે. હલામણતી સોનનાં આંસુડાં ત્યાં જ છંટાણા છે. સોન કંસારી નામની વીર રાખાયશં બાબરીયાની અખંડ કુમારી રાણીને જોડવા રાજના કામાક્ષિમાંથી ઉગારવા માટે ક્ષત્ર સ્થળ જઈને સવા શેર જનોઈના ત્રાગણ ઉતારી દેનાર થાનકી બ્રાહ્મણો પણ પૂર્વે ત્યાં જ પોડયા છે. પ્રથમ તો એ આખો ય દેવતાઇ પહાડ જોડવાને આંગણે હતો. પણ કહેવાય છે કે કુંગરમાં કાષ્ઠક ગોરાનાં ખૂન થયાં, જોડવા રાજને માથે ગોરી સરકરનું દબાણ આવ્યું, જોડવા રાજએ ઢીલા પોચા કારભારીની સલાહને વશ થઈ જવાબ દીધો કે “જ્યાં ખૂન થયાં તે સીમાડો મારો નહિ: નગરનો.” નગરનો જન્મ બાંધીવાળો હતો. એણે જોખમ માથે લઈને કબૂલી લીધું કે “હા હા ! એ કુંગર મારો છે.” ત્યારથી બરડાનો અમુકામ ભાગ નગરને ઘેર ગયો, ને પેરબંદરના હાથમાં નાનકડી પાંખ રહી.

એ પાંખ ઉપર, થોડાં થોડાં ઝાડવાની ઘટા વચ્ચે, બહુ ઉંચેરા નહિ, કે બહુ નીચેરા પણ નહિ, એમ ‘પોલો પાણો’ આવેલ છે. ૩૨ ફુટ લાંબુ ને ૧૬ ફુટ પહોળું એ પોલાણ છે. બેઠકથી સાડા ત્રણ ફુટ ઉપર, છાંવણી જખરદરત શિલા છે. પણ નાથા બારવટીયાની ઘોડીને ઉભી રાખવા માટે, વચ્ચોવચ્ચ એ છાંવણી શિલા થોડક ભાગમાં કારી કાઢી છે. છાંવણની શિલા ઉપર, બરાબર એથ લઈને માણસ બેસી શકે એવી આડિકાની બેઠક છે. એ બેઠકમાં આખો દિવસ અકકેક આદમી ચોંટી કરતો અને અંદર પોલાણમાં નાથા ભાલાનો દાયરો મળતો. પડખે ઘોડાંને પાણી પાવાની તળાવડી પણ અત્યારે ‘નાથા તળાવડી’ નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછીના વાઘેર બારવટીયા જ્યાં રહીને ફાંદીયા રાસ લેતા તે ‘માણેક ચોક’ નામની જગ્યા પણ પોલા આણથી ઝાઝી દૂર નથી. પોલા પાણાને ‘ડોઝમરડો’ પણ કહે છે.

દુશ્મનની મોટી ફાળેની પણ કારી ન ફાવે એવી આ ચંકી જગ્યાનો ઓથ લઈને નાથો મેર જમના બારાડી પરમ-જ્ઞાનાં ગામડાં ભાંગવા મંડ્યો. ગુંદું ભાંગ્યું, આસીયાવદર ભાંગ્યું, અને જમશાહી ફરીઓના ખણખણાટથી પોલો પાણી રણકારા દેવા લાગ્યો. પછી તો રાવણદયાના તાર ઉપર નાથાના રાસડા ચડી ગયા. આસપાસના મેરોનાં ગામનો જગથર વસીલો નાથાના સાથમાં હતો અને રૂડાં રૂડાં રૂપવાળી મેરાણીઓ ઓઢ-જાને ચારે છેડે મોકળાં મેલી, ઝૂંથોથી શોભતી હાથણીઓ જેવી, રાત પડતાં પોતાની પાતળી જીભે ગામડે ગામડે નાથા ભગતનાં વીંતવના રાસડા લેવા લાગી, તેમ તેમ નાથાની નસો-માંથી શરાતન છઠ્ઠકાઈ જવા લાગ્યું, અને સોરઠમાં અમરેલી સુધી 'નાથા મેર'નું નામ ગાજતું થયું. બારવટીયો હતો છતાં, 'ભગત' નામની એની છાપ જીંસાઈ નહોતી.

૩

એક દિવસને આથમતે પહેારે આડિકાની નજર ચૂકવીને પાછળની ફેડીઓમાંથી એક ઘોડેસ્વાર ચડી આવ્યો, અને ઠેક પોલે પાણી પહોંચ્યો. રાંમમાં રમઝુમતી ઘોડી છે. હાથમાં બાલો, કેડે તરવાર, ખંભે લાત્ર, મ્હોંચે લાટીમૂઝનો ભરાવ અને કરડી આંખો છે. આવીને આખો દાયરો બેસે હતો તેને ઘોડી પર એઠાં બેઠાં કહ્યું કે "એ બા રામ રામ !"

સો જણાએ સામા કહ્યું "રામ !"

પોલો પાણી પણ પડ્યો દઈને બોલ્યો કે "રામ !"

"આમાં નાથો ભગત કોણ ?"

"ન એળખ્યો આપા ? તેં રામ રામ કર્યા ને ?"

"એ તો અજાણમાં સફુની હાથે રામ રામ કર્યા ?"

સાવઝ જેવું ગળું ગુંજી ઉઠ્યું કે "હું નાથો, હું. લે બા, હવે કર ફરી વાર રામ રામ. અને ઉતર દેડે."

“ના ના, હવે તો પ્રથમ વેણુ દે, ત્યાર પછી જ ઉતરાય એમ છે.”

“અરે ભલા આદમી, ચડ્યે ઘોડે કાંઈ વેણુ લેવાતાં હશે ? કાંઈ વાત, કાંઈ વગત્ય !”

“વાત ને વગત્ય બધુંય પછી. કાં તો નાથો ભગત કાલ આપે, ને કાં રજા આપે.”

“રજા તો ભાઈ, હેતુમિત્રુને ય નથી મળતી, કે શત્રુને ય નથી મળતી. એય એકવાર પોતે પાણે આવ્યા પછી કાંઈ હાથે પાણ વળતા નથી. આ લે, જા, વચન છે.”

ચારે પક્ષા ઝાટકીને ભગત ઉભો થયો. અસવારનો હાથ ઝાલીને એણે તાળી દીધી. ઘોર અનાજ પોલા પાણાએ પણ જાણે એ કાલમાં સાક્ષી પૂરી. બાવડું ઝાલીને અસવારને હેઠો ઉતાર્યો. એય જણા બેટયા. ને પછી નાથાએ પૂછ્યું કે “કાણ તું ?”

“હું ચાંપરાજ વાળો, ચરખાનો.”

“અરે ! તું પોતે જ ચાંપરાજ વાળો !”

ઘોડાને પાખર ધૂધરા સાવ સોનેરી સાજ
લાલ કમ્બળલ લૂગડે ચરખાનો ચાંપરાજ

“છ પોતે જ તું ? ગાયકવાડનો કાગ તું ? આ ત ભા, આવ-પોલો પાણો આજ પોરસથી ચરધી તમુ પુલશે. ભાઈ ચાંપરાજ ! બોલ, તારે શું કહેવું છે ? આંહી સુધી શીદ આંટો ખાધો ?”

“નાથા ભગત ! અમરેલી ભાંખાના કોઠ પૂરા થયા નથી. એ પૂરા કરનાર તો તું એક જ દેખાજી. માટે તુને તેડવા આવ્યો છું.”

“હાલ્ય. હમણાં જ નીકળ્યો. એમાં શું ? મલકમાં મિત્રમિત્રની મોજી રહી જવાની છે. આ કાયાને તો કયાં અમરપટો લખી દીધો છે ? હાલ્ય, પણ બે દિ’ આ પહાડની બાદશાહી તો માણુકે ચાંપરાજ વાળા ! અરજના ઠાઠ વળી કે દિ’ જોવા આવીશ ?”

ચાંપરાજ વાળાને થોડા દિવસ રોક્યો. હીલોળા કરાવ્યા. પછી બન્ને જ્યાં અમરેલી ઉપર ચડ્યા. અમરેલી લાંબુ, લાંબીને ચાંપરાજની સાથે નાથાએ સોરઠી ગિરની સાહેબી દીધી. પછી પોલે પાણે આવ્યો.

ચલાળું ધારી ચુંથીયાં, લીધી હાકમરી લાજ
ચાંચે દળ ચલાવીયાં (તે દિ) નર મોઢો નથરાજ

(૪)

“ભગત ! માધવપર ઉપર હાથ મારવા જેવું છે હો ! આવું તરતું ગામ ખીલું નહિ મળે.”

“પણ હ ગામ તો ‘પોર’નું : ‘પોર’નો રાજો તો આપણો માથાનો મુગટ. એના ગામ માથે જવું હ તો બેઠાની ગળ્ય લાંબા જેવું કહેવાય.”

એમ વાતો કરતો આરવટીયો નાથો પોરખંદર તાબાના મેરીયાં ગામોમાં આંટો દેવા જાય છે. માધવપરની રસાળી સીમમાં ઉંટ ઓરાઇ જાય એવી જુવાર ઉભી છે. રસ્તે લાવતાં કેડાને કઠિયી જુવારના જૂથની ઓથે નાથાએ હાકલા પડકારા સાંભળ્યા. કેાઇ અમલદારની દમદારીનો અવાજ લાગતાં જ નાથાએ લગામ ખેંચીને ઘોડીને રોકી. એક ખેડુત શેઠ વાછડા ચારતો હતો એને પૂછ્યું કે “એલા, આમ ફાટતે મોઢે હ કુણુ બોલે છે?”

“અમારો કાળ બોલે છે ભાઇ ! કરપારામ મહેતો !”

“શું કરે છે?”

“ખીલું શું કરે ? જુલમ. દણ આ જાણે ઉભી છે, ત્યાંજ હ અમારી પાસેથી વસુક્ષાત કરાવશે. વેપારીને અમારે પાણીને મૂલે મોલ માંડી દેવા પડશે. રાખાના રાજમાં તો હવે મજાફાંસો ખાવાના દિ’ આવ્યા છે ભાઇ !”

“જઈને જરા એને કાનમાં કહી દે ભાઇ, કે નાથો મોઢવાડીયે ચેતવણી મોટલી છે. બલો યદને ખેડુતો સંતાપવા રે’વા કે, કહીએ.”

“અરે બાપા ! નાથાના નામનો તો શું, ઇને ભગવાનનો ચે બો નથી. નાથાને તો પડવાના પડકાર કરે છે.”

“એમ કે ? તરી તો આપણે એને મળીએ.”

જાનવટીયાએ ઘોડી ચડાવી, જુવાર વીંધીને સામી બાજુ નીકળ્યો. ત્યાં મૂંઝના આંકડા ચડાવીને મ્હોંમાંથી બબ્બે કટકા ગાળો કાઢતો મહેતો કૃપારામ ઢાલીએ ઢાળીને બેઠો છે. બાજુ-રાનો પોંક પડી રહ્યો છે. ઉના ઉના પોંકને ખાંડમાં બેળવીને ખાતો ખાતો કૃપારામ ગલોફાં હલાવે છે. નાથાએ છંટેથી કૃપારામને હાકલ દીધી “એ પોતડીદાસ ! ઉભો થા. માટી થઇ જા. આ લે તરવાર.”

“કાણુ છો તું ?” કૃપારામ ઢીલો થઇ ગયો.

“હું નાથે. તું જેની વાટચ જેતોતો છ. ખેડુનાં લોહી ધણાં દિ' પીધાં. માટી થા હવે.”

એટલું કહીને નાથાએ કૃપારામને પકડ્યો. માણસોએ હુકમ કર્યો કે “દોડો જટ, ચમારવાડેથી કોઇ ઢારનું આણું ચામકું લઇ આવો.”

ચામકું આવ્યું.

“હવે છ આળા ચામડાના દોંઢામાં આને જીવતો ને જીવતો સીવી દ્યો.”

સીવી લઇને મહેતાને જીવતો ગુંગળાવી મારી નાખ્યો.

મેતો માધવપર તણો ગજરે ખાતો ગામ
કુંદે કરપારામ નેતર કીધો નાથીઆ

આવું મેત સાંભળીને મદાલે મદાલના મહેતાએને શરીરે ચરેશરી વજૂટી ગઇ. ખેડુતોના સંતાપ આપોઆપ ઓછ થઇ ગયા. વહીવટદારને નાથો સ્વપનામાં આવવા લાગ્યો.

૫

મોઢવાડા ગામમાં મળુ મેરના દીકરા વણગા પટેલને ઘેર જોડવા રાણાની હડય રહેતી. ભલભલાના પત્ર એ વણગા પટેલની હડયમાં કેદ બનતા. વણગો તો રાણાની મૂછનો બાલ લેખાતો. એક દિવસ વણગાને ઘેરે છત્રાવા ગામનો રાણો ખુંટી નામનો મેર એક સો માણસને લઈને દારિકાની જત્રાએ જતાં જતાં માર્ગે રાત રોકાયો છે. વાળુ કરીને રાતે ચંદ્રમાને અજવાળે મહેમાનો ખાટલા દાળીને બેઠા છે. નાથા બાલાની વાત નીકળી છે. એમાં રાણાએ વાત ઉચ્ચારી કે “વણગા પટેલ, સાંભળ્યું છે કે તમારા ગામનો આરોટ નાથા બાલાના દુહા બોલે છે ને !”

“કાણે રાગે આરોટ ?”

“હા, રાજો. તેડાવને એને, દુહા તો સાંભળીએ !”

“રાણા, ઇ આરોટ જરાક બટકબોલો છે. તું એને બોલ્યે કાંઈ ઘોખો તો નહિ ધર ને ?”

“ના ના, દુહા સાંભળવામાં ઘોખો વળી શેને ? ઇ તો જોવાં કામાં એવાં નામં.”

રાજા આરોટને તેડાવવામાં આવ્યો.

“કાં આરોટ ! નાથા બાલાના દુહાની તેં એલી ‘વીશી’ બનાવી છે ઇ અમારા મહેમાનને સાંભળવાનું મન છે. સાંભળાવીશ ને ?”

“પણ બાપ, કાઈને વધું ઘડું લાગે તો દાલો દઃખઘોખો થાય. મારે મારી જીભને આળ આવે એવું શીદ કરાવો છો ?”

“ના, ના, તું તારે મન મોકળું મેલીને બોલ. સુરવીરની તારીફ નહિ સાંભળીએ તો બીજું સાંભળશું શું ?”

“ઠીક ત્યારે. થ્યો બાપ !”

એમ કહીને રાજા આરોટ હોકો પડતો મૂકીને નાથા આર-વડીયાની ‘વીશી’ સુલદ અવાજે સર કરી :

એકે તેં ઉથાપીયા દોળા નમ તણુ
(તિનીયું) સુણીયું સીસોદરા નવખંડ વાવું નાથીઆ

[હે સીસોદરીયા રજપૂતના વંશમાંથી ઉતરેલા નાથા મેર ! પ્રથમ તો તેં નમ રાબનાં કેંકે આમડાં ઉજાડ કર્યાં, તેની છીંતની વાતો ચામેર પ્રસરી ગઈ છે.]

બીજે નાનાં બાળ રેતાં પણુ છાનાં રહે
પંચમુખ જે પ્રેંચાળ નાખછ ગડકું નાથીઆ

[તારી ખ્યાતિ તો એવી છે કે તું સાવજ સરીખો, એનાં તેજ ગર્જના કરે છે, કે રેતાં છોકરાં પણુ એ ત્રાડ સાંભળી ચુપ થઈ નય છે.]

ત્રીજે બડેબ તણું મોઢા હોડાબું માણુ
ખંડ રમીયો ખુમાણુ તું નવતેરી નાથીઆ

[ત્રીજી વાત: તેં બડેબ વંશના નમ રાબતું માન મૂકાવ્યું છે. બીમ જેમ એક હાથમાં નવ અને બીજા હાથમાં તેર હાથી લઈને રમતો હતો તેમ તું પણુ, એક સામઠાં રાત્રનાં દલને રમાડતો યુદ્ધની રમતો રમ્યો છે.]

ચારે દાઢે ચાવ બારાડી લીધી બધી
હવ લેવા હાલાર નાખછ ખાડાં નાથીઆ

[ચોથું: તેં તો નમનો બારાડી નામનો આખો પ્રદેસ દાઢમાં લઈને ચાની નાખ્યો, અને હવે તો તું એની હાલારની ધરતી હાથ કરવા હસેલા લઈ નય છે.]

પાંચે તું પડતાલ કછીયુંને કીધાં કડે
મોઢા કુંગર સુવાડ નત ગોડીરા નાથીઆ

[પાંચમું: તેં તો કચ્છી લોકોને ડણુ સપાટામાં લઈ લઈ કબ્બે કર્યાં છે. અને હે મોઢવાડીયા ! કુંગરની ગાળીમાં તારા નાદ નિરંતર થયા જ કરે છે.]

છઠ્ઠે બીબ મોટ (કોઈ) નાથાની ખાલે નહિ
કરમી લેખ્યા કોઠ, તરત જ દેવળીયા તણુ

[નાથા બારવડીયાની ચોટ કોઈ ખમી રાક્ષા નથી. દેવળીયાનો કોટ તો તે હે બાઝ્યવંત ! ધડીવારમાં તોડી નાખ્યો.]

સાતે તું ડબ્બકંછ મુબલ્લુ, મોઢા કુંગર માથ
(ત્યાં તો) થરથર ભંગું થાય, રજપૂતાને રાત દિ'

[હે મોઢવાડીયા ! તું સિંહ સરીખો કુંગરમાં ત્રાડો દઈ રહ્યો છે, તેથી દિવસ અને રાત રજપૂતાના પગ થર થર કાપે છે.]

આડે આળું જે કરે વેંડા મૂકે વાલુ
તળી નગરે ગરભલુ નાખે મૂતર નાથીઆ

નવે સારીતો નહિ, હાકમને હંસરાજ
વશ તે કીધો વંકડા, રંગ મુઠે નથરાજ

[અમરેલીનો સૂળો હંસરાજ, મોઢા મોઢા રાખ્યોને પશુ ન માંકતો. તેને હે નાથા, તેં વસ કર્યો. તારી મૂછાને રંગ છે.]

દસમે એકે હાલીવાલુ, દોરંગો આછાણી દહી
(તેમ) ખંડ બરડે ખુઆલુ નર તું બીજે નાથીઆ

[જેમ દિહલી પર આક્રમણ કરનારા વીર દરમદાસજી રજપૂતાનામં પાક્યા હતા. તેવો બીજો મદદ હું બરડામાં નીવડ્યો.]

અગીઆરે મેર અભાંગ, હોડુંમાં લેખાત
નાથા જલમ ન થાત (જો) વંશમાં વારીયાંમરાઉત

[અને હે નાથા ! જો તારો જન્મ મેરોના વંશમાં ન થયો હોત તો સાચેસાચ આખી મેર નતિ 'લોક' નેવી, એટલે કે ખેડૂત નેવી, અથવા શદ્ર નેવી લેખાત.]

"બારોટ, ઇ દુહો જરા ફરીવાર બોલજો તો ! " મલ્લુ
ખુંટીએ વચ્ચે બોલીને વેગમાં ચડેલા બારોટને થંભાવી દીધો.

"હા, જ્યો બાપ ! "

અગીઆરે મેર અભંગ, લોડુંમાં લેખાત
નાથા જલમ ન થાત (બિ) વંશમાં વાશીયાંગરાઉત

“ હું, હજી ફરી એક વાર કહો તો ! ”

ફરીવાર બારોડે દુહો ગાયો. પછી આગળ ચલાવ્યું:—

બારે બીલેસર તણું, ઉપર મોઢા એક
ત્રેપરભાંની ટેક, નાથા તેં રાખો નધુ

તરે તેં તરવાર કછીયું હું બાંધી કડયે
હવ્ય લેવા હાલાર નાખછ ધાડાં નાથીઆ

[અત્યાર સુધી તો તેં આ કચ્છમાંથી આવેલા જમને બારે કમરે
તરવાર બાંધી હતી. પણ હવે તો આખો હાલાર લેવા તું હલ્લા
કરી રહ્યો છે.]

ચૌદ ધર લેવા ચડે ખુમારા ! ખરસાણુ
(એને) બારે પડે બગાણુ નગર લગાણુ નાથીઆ

[દુશ્મનોની સેના તારા ઉપર ચડાઇ કરે છે, પણ પાછું એને જમ-
નગર સુધી નાસી જવાનું પણ મુશ્કિલ પડે છે.]

પંદરે તુંને પાળ, બડ મોટા આવી બરે
ખત્રી હવ્ય બાંધાળ, ન કરે તારી નાથીઆ

[મોટા મોટા સમર્થ ગામધણીઓ પોતાનાં ગામોના રક્ષણુ બદલ તને
પૈસા ભરે છે. તારી છેડ હવે દોષ ક્ષત્રિય કરતો નથી.]

સોળે નવ સરકું તણા બળીઆ ફંડછ બાન
કછીયું તાથી કાન નો રે કાક્યા નાથીઆ

[આખા સોરઠના મોટા મોટા માણસોને કેદ પકડીને તું દંડ વસૂલ
કરે છે.]

સતરે શૂરાતન તણો આટો વળ્યો અછે
બાળી ને કાડો બે (તિને) તેં નમાવ્યા નાથીઆ

[શરાતન એવું તો તને ઓટા લઈ ગયું છે, કે તેં ભૂનાગદના નવાળ બાળીને, તથા નગરના ભ્રમ ભડેભને, બન્નેને તોળાઈ પોકરાવી છે.]

અઢારે ઈડર તણો નકળાંકે લેરે નાથ
હાકમ પેટે હાથ તેં નખાવ્યા નાથીઆ

[તારી સહાયમાં તો ઇડરનો ગારખનાથજી અવધૂત હોયો છે. તેથી જ મોટા રાનઓને લાચાર બનાવી રહ્યો છે.]

ઝોગણીસે ઝોસારીયા ઝાડો ને બાળી જે
કેસવ ભૂપત કે (તું)ને નમીયા પખેણો નાથીઆ

[જડેભ અને બાળી જેવાને તેં નમાવ્યા. માત્ર કૃષ્ણપ્રભુ તને નમ્યા ન વિનાનો રહ્યો છે.]

વીસે તું સામા વડીંગ ધરપત થાકા ક્રોડ
ચાડયું ગઢ ચિત્રોડ, નર તેં પાણી નાથીઆ

[તારી સામે ઘોડાં દોડાવીને રાનઓ હવે થાક્યા છે. તેં તો તારા અસહના પૂર્વજ સીસાદ્રીયાઓના ધામ ચિતોડને પાણી ચડાવ્યું.]

લ્યો બાપ ! આ નાથા બાબાની વીશી.” એમ કહીને
રાજ બારોટે ફરીવાર હોકા હાથમાં લીધો. એની મુખમુદ્રા પર
લાલ ચુમકીઓ ઉપડી ગઈ છે.

“વાહ બારોટ ! વાહ !” એમ સહુ માણસોએ ધન્યવાદ દીધો.

“હું તો બાપ, મારા પાલણુહારનાં કાલાં ઘેલાં આવડ્યાં
તેવાં કાવ્ય કરું છું. હું કાંઈ મોટો કવેસર નથી.”

જ્યારે “હું વાહ વાહ બોલાઈ, ત્યારે રાણો ખુંટી મર્મમાં
હસવા લાગ્યો. એ હસવું તો કાલિદાસ બરછી જેવું હતું.

“કેમ બાપ હસવું આવ્યું ?” રાજ બારોટે પૂછ્યું.

“હસવું તો આવે જ ના બારોટ ! અટાલો તો નાથો
બાબો આખા મેર કુળનો સિરોમણી છે. ને તમે એના આશ્રિત

છે એટલે તમે એને સોને મઢો, હીર ચ મઢો, રાગ કહો, કે જમવાન કહો. પણ એણ્યા અગીઆરમાં દુહામાં જરાક હલ ઝાંડી જવાણી છે, આરોટ !”

“શું બાપ ?”

“નાથો ન જનમ્યો હોત તો મેર તમામ લોકમાં લેખાત! બસ ? એક નાથો જ શું શેર લોકું બાંધી જાણે છે ? બીજા બધા શું રાંડી રાંડના દીકરા છે?”

બીજા બે આર મેરો પણ બોલી ઉઠ્યા કે “હા સાચું, આરોટ ઇ જગ્યાએ બહુ વધુ પડતું કઠી નાંખ્યું છે. કેમકે એમાં બીજા સહુ મેરને રેહ દીધા છે.”

“તો એની વગી ખરે ખજાર પડશે બાપા!” એટલું બોલીને આરોટ ચુપ રહ્યો. પણ પોતાને ભોંકામણ બહુ જ લાગી ગયું.

બીજો દિવસે પ્રભાતે ઉઠીને રાણો ખુંટી તો પોતાના એક સો સંગાથીના સંઘ લઈને દારિદ્રાળને પંથે પડી ગયો. થોડા દિવસ પછી સંઘ પાછો વળ્યો. અને એણે વગતાં પણ મોઢવાડમાં જ વણ્યા પટેલને ઘેરે ઉતારે કર્યો. રાજે આરોટ તો તે દિવસના ભોંકામણને લીધે મહેમાનને મળવા નહોતો ગયો, પણ મોટી રાતે વણ્યા પટેલની ડેલીએથી દાયરો વીંખાયો ત્યારે કોઠકે આવીને રાગ આરોટને ખબર દીધા કે “આરોટ ! રાણો ખુંટી જત્રાએ ગયો ત્યાં એને તો દાણ ભરવું પડ્યું.”

“કાણે દાણ લીધું ?”

“જમનમરના ગ્રીલાવાળાએ બોચાત ગામને પાદર દાણ પડવ્યું. કહે કે તે વિના જત્રાએ જવા જ ન હઈએ.”

“કેટલું દાણ ?”

“ત્રણસો કારી રાહડી.”

“અરર ! મત્રજ કેવાય. મારો સવજ નાથો જવતો હોય, ને જમના ચાદર મેરોની ખસેથી દાણ મેલાવે ?”

સતો હતો ત્યાંથી રાજે બારોટ ઉડ્યો. માથા પરથી પાંખડી કાઢી નાખીને સોગીયું લાંડીયું બાંધ્યું. સાબરો થઈને અધરાતે ઉપડ્યો. વણુઆ પટેલની ડેકી પાસે થઈને નીકળ્યો. ટોકા ક્યોં કે “વણુઆ બાબા !”

“હો ! કાણુ છ ? બારોટ?”

“હા!”

“કેમ અચરા ?”

“મારે અટાણે ગામતરે જવું પડે છે. પણ મારા આવતાં પહેલાં મેં માનને હાલવા દેશો મા. સવારને પહેર મારે મેં માનને કસુઓ પાવો છે. જોગમાયાની દુલાઈ દઉં છું હો કે !”

“એ કીક.”

રાજે બારોટ ઉપડ્યો. પગપાળો પંથ કાપતા મંડ્યો. અંધારામાં ગોચાં ખાતો ખાતો રાતોરાત પોસે પાણે પહોંચ્યો. પરાડીયે જોંસુઝણું ચાતાં નાથા બારવડીયાએ પથારીમાંથી ઉડતાં જ બારોટને દીડે.

“જોહોહોરો ! બારોટ ! તું અટાણે કેવાનો ? અને આ માથે લાંડીયું કેમ બાંધ્યું ? કાંઈ માણ સમાચાર લાવ્યો છો ?”

“હા બાપ, બહુજ માણ !”

“કાણુ પાછું થયું ?”

“નાથો બાબો પંડયે જ પાછો થયો, બાપ !”

“કેમ બારોટ, અવળાં વેણુ ?”

“અવળાં નથી. સાચે જ નાથો મેર મરી ગયો. નીકર દુવા-રકમની જગાએ જાતાં મેરની પાસેથી જનમના આકર ૩૦૦ ફેરીલું દાણુ કઢાવે ? પણ આજ મારો નાથીઓ સાવજ મરી ગયો !”

નાથાએ રાજ બારોટ પાસેથી બધી વાત સાંભળી. એની ખતીમાં પણ ધા પડ્યો. એણે માણસને કહ્યું કે “બાપ, કોઈ દોત કલમ લાવજો તો !”

ખડીયો કલમ ને કાગળની ચબરખી રાજની પાસે મેલીને કહ્યું “લે બારોટ, હું લખાયાં એમ તું લખ. લખ કે

“ભોગાટના દાણ લેવા વાળાઓ ! છત્રાવાના મેર રાણા ખુટી પાસેથી નમે જે ત્રણસો કારીનું દાણ લીધું છે, તેમાં ત્રણસો કારી દંડની ભેળવીને કુલ છસો કારી, તમારા જ ગામોટની સાથે પરબારી મોઢવાડે પાછી મોકલી દેજે. નીકર નાથા મોઢવાડીયાનું સામેયું કરવાની સાબદાઈમાં રે’જે.”

ચબરખી આપીને એક સાંઢીઆ-સવરને ભોગાત રવાના કર્યો. અને રાજ બારોટને કહ્યું કે “બારોટ, તું તારે જા, પરબારી કારીયું મોઢવાડે આજ બપોર સુધીમાં પેગે નહિ તો પછી ખુશીથી માથે ફાળીયું એટલીને મારું સનાન ફરી નાખજે.”

*

*

*

બપોરે મોઢવાડમાં વણગા પટેલની ડેલીએ સહુ દાયરો બેઠેલ છે. તે વખતે એક ખેલયે સાંઢીયો સામે આવીને ઝૂકી પડ્યો. સાંઢીયાના અસવારે આવીને કારીઓની પોટલી રાણા ખુટીની સન્નુખ ધરી દીધી.

“આ શું છે ભાઈ ?”

“આ ત્રણસો કારી, તમારા દાણની ને બીજી ત્રણસો નાથા ભાભાએ નગર પાસેથી લીધેલ દંડની. સાંભાળી લ્યો.”

“પણ ક્યાંથી ?”

“ભોગાતથી; જામના ચીલાવાળા પાસેથી.”

રણા ખુટીની ભરદાયરા વચ્ચે આખી વાતની જાણ થઈ. રાણા નીચું જોઈ ગયો. આખીયે પોટલી રાજ બારોટની સામે ધરીને હાથ જોડ્યા : “આ લે દેવ ! આ તુને સમરપણ છે.”

“છ કારીયુંની વાત પછી; પ્રથમ તો મને ફઠી દે કે હવે અગીઆરમો દુહો બોલવાની રજા છે આપ ?”

“ભલે ભાઈ, તારી મરજી ! સો વાર કબૂલ છે.”

તત્કાળ બારોટ ગોઠણબર થઈને, બરડા કુંગર તરફ બન્ને હાથ લંબાવી વારણાં લેતાં લેતાં દુહો લલકાર્યો કે

અગીઆરે મેર અભંગ હોડુમાં હેખાત
(જે) નાથો જલમ ન થાત વંશમાં વાશીયાંગરાઉત

૬

“નાથો બાબા ! રામ રામ ! ”

“રામ ! આવો આવો, લીલા જોશી, ને પુંગ ચાંડિ !
આજ પોલે પાણે તમે ક્યાંથી બૂલા પડ્યા ? ”

“આ તમારો રાજ સિંહાસન ને તમારા રાજવૈભવ જોવા
નાથો બાબા ! બાકી તમારું કામ તો આજ મોટા ચમરબંધીને ચ
પડે એવું ખરું ને ? હોયો, આ રૂપાળીબાએ એના ધર્મના
માનેલ વીરને રાખડી દધ મોકલી છે.”

એટલું કહીને જે પરાણાઓએ સોનાની મૂઠવાળી એક તર-
વાર, ખંભે પહેરવાની સોનાની હમેલ, અને સાચો કીનખાપનો
પોશાક થાળમાં ભરીને બારવડીયાની સમક્ષ ધરી દીધો.

“વાહ વાહ ! જોડવાની જનેતાને તો એમજ શોભે ને બાધ ?
રાજમાતા તો રાજમાતા જ છે. એની શી વાત ? મારે માથે
ધણું ધણું હેતમીત રાખે છે, રૂપાળીબાને પેટ તો અવતાર લીધે
પાપ ટળે એવી એ જોગમાયા છે, બાધ ! ”

નાથો બોલતો ગયો ને બન્ને પરાણા એને રૂપાળીબાના
મોકલેલા પોશાક પહેરાવતા ગયા. રાજબકિતના પોરસ વડે
નાથાની છતી પુઢાઇને દોઢી બની ગઇ. ઉમળકો આણીને એણે
પૂછ્યું “માને કે’જો, મારા સરખું કામ સુંપતા રહે. મા તો
આપણું હાડ ચામડીનાં ખાળુ કહેવાય.”

“નાથો બાબા ! માનાં દુઃખની વાત તો એક મા જણે
છે ને ખીજ જણે છે બજરંગ ! બાકી માને માથે તો ગુજરવી
બાકી નથી રાખી ! ”

“ કુણે ? ”

“ કામદારે : એતા ગાંધીએ : ખીજ કેણે ? મલકમાં ખીજ
કેની મૂછે બબ્બે લીંબુ લટકે છે બાધ ? ”

“પણ વાત તો કરો બાઈ, શી શી વાતું બની ગઈ છે?”

“વાત શું? જે દિનું મોટા રાણાનું ગામતરું થયું, ને કુંવર બોજરાજશ્રી ઘોડીએ હતા, તે દિનું આતો ગાંધી માને સારતો નથી. રાજમાં પોતાનું ધાયું જ કરતો આવે છે. માનો તો વકર જ કાઢી નાખ્યો. માને ખાસડા બરોબર કરી મેલ્યાં. માને લાગી બે’ કે આતો ગાંધી ક્યાંક કુંવરને મારી દેશે. એટલે માએ અમારો આથ લીધો. અમે માને અને કુંવરને બાણવડ લઈ ગયા. આજ એ વાતને બાર વરસ વીત્યાં. હવે તો એજન્સીમાં પણ આતો ગાંધીને મુતરે જ દીવા બળે છે. એટલે રાણો તો ગાદીએ આવે ત્યારે ખરા! કાને ખબર, દેશવટે જ મા-દીકરાની આવરદા પૂરી થશે. કેમકે જેઠવાના બાયાતો પણ એ વાણીયાની ભેરે થઈ ગયા છે બાઈ!”

“ઠીક! લીલા જોશી! અને પુનઃ આંઉ! ઝાઝી વાતુંનાં ગાડાં ભરાય. માને જીને સાબદાં કરો. કુંવરને પણ તૈયાર રાખો. બે’નની રાખડીના બદલામાં નાથીયાનો ફાલ છે કે જે મોઢવાડીના પેટમાં જ સાચેસાચ પાક્યો હોઈ, તો તો આજની એક મહિને આતો ગાંધીનાં હાંડણાં અભગવી દધને, અને બાયાતુંને મોઢે ચુનાના પાવરા ચઢાવીને પોરબંદરના તખતને માથે આપણા બાળા રાણાને મારે સગે હાથે દીલાવું છું. નીકર પછી નાથીયાને બે આપનો જાણજો.”

બન્ને રાજદૂતોએ બારવટીયાના અંગનાં રૂંવે રૂંવે પોતાની બાળની મનધારી અસર નજરોનજર દીડી. ને બન્ને જણા મરડા ઉપરથી ઉતરીને બાણવડ પહોંચી ગયા. આ બાળુ નાથાએ સોરઠમાંથી વીણી વીણીને એક જગર મકરાણીઓને બેળા કર્યા. અને આતો ગાંધીને સદેશો મોકલ્યો કે “રાજકુંવર અને રાજમાતાને સંતાપતો અટકી જઈ, રાણાને ગાદીએ બેસારજો, નીકર દીઠો નહિ મેલું.”

પોરબંદરનું જેના હાથમાં કડે ધડે કારભાર, અને જેની અણી-શુદ્ધ નીતિની એજન્સીમાં પણ હાપ, એવા આતો ગાંધીને તો

નાથીયા જેવા બરડા કુંગરના કાકીડાની શી ધાસ્તી હોય ? એવો ગાંધી ગફલતમાં રહ્યા. અને નાથો મોરબંદરના દરવાજા બાંધી, ચોડીદારને દાર મારી, શહેરમાં આગળ વધ્યો. તોપખાને જઈ હાકલ દીધી કે “રાણાની આજ્ઞા સંભળાવું છું કે આ ધડીએ જ એવો કામદારના મકાન સામે તોપું માંડી દો. નીકર હમણાં મારા એક લગ્નર મકરાણી તમારાં શરીરનાં શાક રાંધીને જમી જશે.”

એવો ગાંધીની મેડી સામે તોપોના મોરચા મંદ્રાઈ ચલા, કામદાર પોતાના જ ઘરમાં કેદી બન્યા. રાજકચેરીમાં દરબાર ભરીને નાથાએ રાણા વિક્રમાચલ (ભોજરાજ)ને ટીલાવ્યો, અને જેટલા જેટલા ભાયાતો રાજની આકરીમાં રહીને રાણાને કત્ત-ગત કરતા હતા, તેને ચૂનાના પાવરા ચડાવ્યા. પોરબંદરમાં તો ઉડતાં પંખીડાં થંભી જાય એવી ધાક બેસી ગઈ. એવો ગાંધીને પોરબંદર છોડવું પડ્યું એમ પણ કહેવાય છે.

રાણાનો સાચો ‘મામો’ બનીને બારવડીયો પાછો પોણે પાછો ચાલ્યો ગયો.

૭

“ભગત ! આજ તો તેં કાજો કામો કર્યો. મલક આખા-માંથી ઘોડાં શું મરી ગયાં હતાં કે તેં શીંગડાની દેવતાઈ જગ્યા-માંથી મહંતની બે શીંગાળીયું કાઢી ?”

“હવે રાજ્ય રાજ્ય મેરાણી ! બારવડાં શું ઘોડાં ધગર થાતાં હશે ? અને ત્યાં જગ્યામાં ક્યાં ઘોડાંની ખોટય છે ? પડ્યાં પડ્યાં ખાતાં તો તે કરતાં હું કાં વાપરું નહિ ?”

“અરે પુરખ ! તે દિ’ જનમની ફોજ વાંસ થઈતી ને તું ભાગીને દરજી ભુટાણી મારાજના પગમાં પડી ગયો તો તે વેળાનાં વેણ સંભાર, સંભાર એણે તને વચને બાંધ્યો તો કે જોજો હો, શીંગડા માથે ગજબ કરતો નહિ, અને બીજું ‘હુ’ ‘તું’ કે મોદવાડા માથે લાય કરતો નહિ ! પણ મેં તો મેરાણી જનમબોમની પણ એવ ઉવાઢી કરી ! ભુવાણના

એકરાને આન પકડીને ચાર હજાર કોરીયું પડાવી ! ભગત, આરવટું આથમવાનું ટાણું થઇ ગયું લાગે છે. ”

“ વાંધો નહિ, એવાં તે વેણ કાંઇ પળાતાં હશે ? ધરમની ને દેવસ્થાનાંની વાતું કરવા જેસીએ તો માળા લઇને જેસી જીવું પડે. જેતી નથી, આજ હું જમની સામે ઝુઝી રહ્યો છું ? ”

“ અધરમને માર્ગે કોઈનાં આરવટાં ઉઝ્યાં નથી. ને તે મોટી ખોટય ખાધી છે. હજી કહું છું કે શીંગડે જઇને જગ્યામાં શીંગાળીયું પાછી મેલી આવ, ને આપણા ગામમાં ઇલુવાણાની ચાર હજાર કોરીયું પાછી ચુકવી દે. નીકર મારી નજરમાં આજ પોલો પાણો ડોલતો દેખાય છે હો ભગત ! ”

“ મેરાણી ! તું માંડુડી થઇ લાગે છે ! ”

મોઢવાડે પોતાના કુટુંબને મળવા ગયેલા નાથો પોતાની સ્ત્રી સાથે આટલો કલ્લહ કરીને સ્ત્રીના અખોલા દેખી અધરાતે બહાર નીકળી ગયો. અને કાળભર્યો પોલે પાણે ચડ્યો. તે વખતે જ આલમમાંથી એક તારો ખર્યો. મોટી કાંઇ જ્યોત જાણે જોલવાઇ ગઇ. એનું મોત દૂકડું આવ્યું હતું. પોતાની બાઇડીએ ઉપર વર્ણવેલ એ વિશ્વાસઘાતો કરવાથી એના ‘ભગત’ નામને લાંછન લાગ્યું હતું. આરવટે બહુ ફાવ્યો તેથી એની ખુદ્દિ ખમડી ચૂકી હતી. એફિકર બનીને એણે ઉંઘ કરી. સવાર પડ્યું. હજી તો નાથાના દાથમાં દાતણ છે, ત્યાં માર્ગે મેરાનું એક જૂથ આવતું દેખાયું. આવીને એણે નાથાને કહ્યું “ભાભા ! જોમ બેળા થઇ છે. તે તમને જોલાવે છે. ”

“ ક્યાં ભાઇ ! ”

“રીજાવાડને પાદર. ”

“ બહુ સારું લાલો. ”

રીજાવાડ ગામને પાદર, મેરાનાં સોજે ગામોમાંથી, કુંછડીઆ, મોઢવાડીયા, ખસ્તરીઆ, રાજસખા, એમ ચાર વંશના, પાંચડીને આદિ લેનારા તમામ મેર બેળા થયા છે. નાથો પરઆરે

ગામમાં જઈને ગામની એક શુભ મેડીમાં સંતાયો. મેર કામના થોડાએક આગવાનોએ એ મેડી ઉપર બેસીને નાથ પાસે વાત મૂકી:—

“ભાભા ! તારે એકને કારણે અટાણે રાણાએ આખી નાતને ભરડો લીધો છે.”

“શી રીતે ?”

“નયર થાક્યું, સરકાર ખીજાણી, અને રાણાને માથે દબાણ થાય છે કે કાં તો બારવડીયાને પકડી લ્યો, નીકર રાજપાટ મેલો છો.”

“પછી ?”

“પછી શું ? આપણી બોમ બેળા કરીને રૂપાળીબાએ કહ્યું છે કે નાથાને સુપી છો નીકર અમારી ગાદી જશે.”

“ને રાણે શું કહ્યું ?”

“કહ્યું કે નાથાને જીવતો ઝલી છો તો જ મારાં પરીયાં પાણી પાવે.”

“પછી તમે શો જવાબ દીધો છે ?”

“અમે તો આડ દિ'ની અવધ દઈને આવ્યા છીએ.”

“તો ભલે ! આખી નાતને સંતાપ થાતો હોય તો હું સુપાઈ જવા રાજ છું. આજથી ચોથે જમણે તમે આવો. હું માફ કામ આટોપી લઈ, ખુશીથી તમ સાથે ચાલી નીકળું.”

“હીક ત્યારે, અમે ચોથે દિ'એ આવીએ છીએ.”

મેરાનું મંડળ ચાલી નીકળ્યું. અર્ધો એક ખેતરવા મથા, ત્યાં તો પરખત કુંઢડીએ નામે મેર એકદમ ઉભો થઈ રહ્યો. સહુએ ચમકીને પૂછ્યું “કાં પળા ?”

“કાં શું ? તમે બધા દાદી મૂઝના ધણી થઈને હાથે કરીને નાથાને સુપી દેવા હાલ્યા છો ? અંતરમાં કાંઈ લાજ શરમ ઉઠતી નથી ! મેરાણીને પેટ પાક્યા છો ?”

“ તે શું કરવું ? ”

“ તમારે કરવું હોય તી કરજો. હું તો તમારી નામર-
દાખમાં નહિ બળું. ”

એટલું બોલીને પરખત નોખો તર્યો. પોછો મરડીને નાથા
પાસે ગયો. કહ્યું કે

“ બાબા ! અમારો સહુનો મન નથી મળતો. માટે તું
તારે કરતો હો તી કરજો. ”

એટલું કહી પાછા વળીને પરખતે બધા વણિવાળા મેડાની
મંડળીને અંબી લીધી. સહુને છૂટા પડવાનું ટાણું થયું તે વખતે
આખા મંડળમાંથી પાછા પૂંજે ખસ્તરીઓ બોલ્યો કે “લાઇ !
હાલો, રાણાને જેવો હોય તેવો જવાબ તો દઇ આવીએ ! ”

“ હાલો. ક્યાં રાણાની બીક લાગે છે ? ”

પોરખંદર જઇને પૂંજ ખસ્તરીઓએ રાજમાતાની અને
રાણાની પાસે ખાનગી વાત ફેાડી કે “માડી ! તમે જે પર-
ખતને ‘લાઇ’ કહેલો છે, એજે જ જઇને નાથાને ચડાવ્યો છે.
અમારી વણિ એણે ધૂળ મેળવી છે. એની સાથે લાઇવો, રાણા
અડવો વગેરે સાત જણ પણ લળી ગયા છે. માથે રડીને નાથાને
લૂંટ કરાવનારા એ ચાર જણા જ છે. હવે તો ઇ જાણે ને
તમે જાણો. ”

રૂપાળીઓએ એ સાતેના હાથમાં હાથકડી ચડાવી લીધી.
સાતે ફેદીઓ દરબારગદના ચોક્કમાં ઉભા છે. સ્નાનમાંથી સિંદ
સરખા જેરાવર લાઇવાએ હાથકડી મરડીને તોડી નાખી, “આ
તો તારી ચુડડીયું ! ” એમ કહીને ચોડીપહેરા વચ્ચેથી વકરેલ
પાડા જેવો એ વહૂટયો. છૂટીને દોડ્યો દરબારગદની મેડી માથે.
દિશમાં હાતું કે પારણે લીંચતા કુંવરને મારા બોળામાં લઇ
લઈ ! તો જ મને કુંવરતા જીવના જોખમ ખાતર જીવનનન
દેશે ! પણ દેશીને મેડીએ ચડવા જાય ત્યાં તો દોટ કાઢીને પૂંજ

ખસ્તરીઆએ એના મગ જાલી લીધા. આરથે આવીને લાધવાને જમ્યો માર્યો. બીજાં જીને તોયે ઉડાવ્યા. મરતા મરતા છયે જાણ મોઢ્યા કે “ફકર નહિ. નાશા ભયત સામે ખુટલાઈ કરીને જીવવા કરતાં તોપને મોઢે મરવું શું ખોડું છે?” રમતા રમતા છયે જાણ તોપને મોઢે બધાઈ ગયા. પોરબંદરમાં વીરડીને નાકે એ તમામની ખાંખીઓ છે.

(૮)

રૂપાળીઆએ પૂજા ખસ્તરીઆને મોલાવીને પૂછ્યું “પૂજા લાઈ ! હવે નાથાનું શું કરશું ? એજન્સી બહુ અકળાઈ ગઈ છે. અને આપણા રાજને જકા લામશે. ”

“માડી ! મને રાજનું ઉંચા માયલું ઝેર આપો, એટલે હમણાં નાથાનું મકું લાવીને લાજર કરે. આકી તમારી ફેાજના તો એ ફકડા જ કરી જશે. મરને વલ્યાતમાંથી તોપું ઉતરે ! ”

“ એનું શું કારણ છે ? ”

“માડી, એના સાયગની માલીકાર શિયાળશીંગી ને મોલ્લ-વેલ ભરી છે. એના અંગ માથે તોપણ નાં કર ન ફાવે. દયીઆરે તો એ મરી રહ્યો. માટે લાવો ઝેર. હમણાં એનો ઘડો લાગવો કરી નાખું છું.”

ઉંચી જતનું ઝેર રૂપાળીઆના ગુમમાં ગુમ ડામલામાંથી મેગવીને પુંજે ચાલતો થઈ ગયો.

•

આટે ડુંગરથી ઉતર્યો નાથો, માઠાં શકન થાય
હળી તે લેરવ કંઠે નાથા ! જમણાં જાજર જાય

મોઢાને મારવો નોતા !

ભગત તો સાગનો સોટો !

કહ્યે કંઠારાં વાંકડાં નાથા, ગળે ગેંડાની હાલ,
આથે મેવાડાં મોળીયાં નાથા ! ખંલે ખાંતીલી તરવાર

મોહને મારવો નોતો
ભગત તો સ્થામનો સોટો !

*

“ભગત ! આજ એક વાર ભાષજીધોનું કહેવું માન્ય, માઠાં શકન થાય છે. અને આજ ભલો થઈને ઘોડી પાછી વાળ્ય.”

“અરે ભાષ ! બો’નને ઘેરે જવામાં શી બીક હતી ? અને શકન અપશકન કાષ દિ’ નથી જોવાં તો આજ શીદ જોવાં ? ”

“ભગત ! અમારું હૈયું તો આજ કબૂલતું નથી.”

“ તો તમારે વળતું હોય તો વળી જવ. આકી મારે તો આજ હાથલે પોગીને હરજી ગોરને ઘેરે ખાધા વિના છૂટકા નથી. મને રોટલા ખાવાનું નોતરું છે. અપશુકન ભાળીને નાથો પાછો વળ્યો, ઇ વાત જો બો’નને કાને જાય તો બચાડી જીલ કરડીને મરે ને ! મારે તમને ભરોસો ન હોય તો ખુશીથી વળી જવ.”

જો જણા, પાછા વળ્યા. આકીનાને લાઇ બારવટીયાએ બહેનને ઘેર જમવાના ઉલ્લાસમાં બરડાની ગાળીમાંથી ઘોડીને ઉતારી. હાથલા ગામમાં હરજી થાનકી નામે મેરોનો ગોર હતો, તેને ઘેર જો ખાધ હતી (અનતાં સુધી તો દીકરાની વહુ હતી) તેને બારવટીયાએ ધર્મની બહેન કહી હતી. હરજી થાનકીના ઘરમાં નાથાએ થોકે થોકે લૂંટની કમાણી ભરી દીધી હતી. આજ એના ઘરમાં જ પૂંજએ ઝેર ભેળવેલી રસોઇ કરાવીને તેયાર રખાવી છે. કામને ડાજે નાથાની વાટ જોવાય છે.

જ્યાં નાથો હાથલા ગામના નેરામાં આવ્યો ત્યાં આડો કાજો એર ઉતર્યો. સાથીઓએ ફરીવાર ચેતાવ્યો કે “ભગત ! આ બીજી વાર મારું ભળાય છે. હજી કાષ રીતે વળતું છે ? ”

“ જો વળું તો તો મારો જન્મારો લાજો. અને જગદંબા જેવી બો’ન ગળાડુંપો ખાય.”

ચાલ્યો. ઘોડીએ હરજી મહારાજની ડેલીએ આવીને હેતની હાવળ નાખી. છેવાડા ઘરની ઓસરીની થાંભલીએ પોતાની

ધર્મની બહેન ઉભી છે. એના મ્હોં ઉપર મથ ઢળી મથ છે. નાથાએ સાદ ક્યોં “ કાં બો'ન, પોગ્યા છાંએ હો કે ! ”

બાઈએ હાથની ઇસારત કરીને હળવેથી કહ્યું “ બાઈ ! આંહી જરીક આવી જાજો ! ”

“ અજવડી ઉતારો કરીને આવીએ છીએ બાપા ! ”

“ પછી તો આવી રહ્યા મારા વીરા ! ”

એ વેણુ બોલાયું પણ બારવડીયાને કાને પહોંચ્યું જ નહિ. નાથો મહેમાનને ઓરડે ઉતારો કરવા ગયો. પરબારા હરજી થાનકાએ પરોણાઓને યાળી ઉપર બેસાર્યા. રંગભરી વાતો કરતાં કરતાં ગોરે મીઠી મીઠી રસોઈ જમાડી. ચાર ચાર કોળીયા ખાધા ત્યાં તો ચારેની રજેશ્વમાં ઝેર ચડી ગયું. નાથાની જીભ ઝલાવા લાગી. યાળીને બે હાથ જોડી નાથો પગે લાગ્યો, એટલું જ બોલ્યો કે “ હરજી ગોર ! બસ ! આવડું જ પેટ ફૂટું ? બીજું કાંઈ નહિ, પણ મને ઝેર દધને નહોતો મારવો. મારે હથીઆરે મરવું હતું ! ”

ત્યાં તો નાથો ઢળી પડ્યો. પુનંને ખસ્તરીઓ વજેરે ચાર જણાએ ટોડીને એના મરતા દેહ ઉપર એક સામટી બંદૂકો વછોડી. પણ ગોળીઓ કાંઈ પણ રીતે લાગી જ નહિ ત્યારે અવાચક બનેલા નાથાએ પોતાના સાથળ સામે આંગળી ચીંધાડી અને લોચા વળતી જીભ વડે મહેનત કરીને સમસ્યામાં સમજાવ્યું.

“ હાં હાં ! શિયાળશીંગી ને મોણુવેલ ત્યાં સંતાડ્યાં છે ખરું ને ? ”

મરતાં મરતાં બારવડીયાએ “ હા ” કહેવા માટે ડોકું ધુણાવ્યું.

હત્યારાઓએ એનો સાથળ ચીરીને બન્ને ચીળે બહાર કાઢી ફેંકી દીધી. તૂર્ત જ નાથાનું શરીર લીલું કાચ સરીખું બની ગયું. જીવ ચાલ્યો ગયા પછી એના નિર્જીવ શરીરને ધસડીને

દુશ્મનો દૂર લઇ ગયા. એનું માથું કાપ્યું. પુંજે એ માથું ઉપાડીને
પોરબંદર ઇનામ લેવા પહોંચ્યો. સરકારે નાથાનું માથું લાવ-
નાર માટે ઇનામ કાઢ્યું હતું. એજન્સીનો ગોરા સાહેબ ત્યાં
હાજર હતો. એણે તેા નજર કરીને જ સમજી લીધું કે જ્યાં-
મદદીથી નહિ, પણ ઝેરથી જ આ બારવટીયાને મર્યા દેખાય છે !

પુંજને ઇનામ ન મળ્યું. રાજ્યોએ એ રીતે નાથાના
ગ્રાણી લેવરાવ્યા. મેરાણીઓ આજ પણ ગામેગામ ગાય છે કે

મોઢાને મારવો નોખતા
લગત તો સાગનો સોટો !

હવે પછીના બહારવટીયા

ઓખામંડળના વાઘેરો

રવો જ ને કલો જ

મો વર સંધવાણી

કાકુ-મકરાણી

ગીગા મહીયો

રામ વાળો

જેગીદાસ ખુમાણ

શાફળ ખસીયો

જેસો જ વેજો જ

આ બધાંનાં સાંગેપાંગ વૃત્તાંતો, ચાલુ પુસ્તક
જેવડા કદના બે વિભાગોમાં વહેંચાઈને બહાર પડશે.
સાથેસાથ યુરોપ આદિનાં બહારવટાં કેવાં થતાં હતાં,
તેના નમુનાઓ પણ શામિલ રખાશે. બહારવટાંની
મીમાંસા કરતો એક લાંબો પ્રવેશક અપાશે.

